

84/C55
UNIVERSITATEA DIN BUCUREȘTI
FACULTATEA DE LIMBI ROMANICE, CLASICE ȘI ORIENTALE

Conf. dr. EUGEN CIZEK

ISTORIA LITERATURII LATINE.
IMPERIUL

PARTEA A II-A

BUCUREȘTI

— 1976 —

BIBLIOTECA CENTRALA
UNIVERSITARA
București

Cota II 468218
Inventar 204484 97

Red. M 151604
Red. S 151605

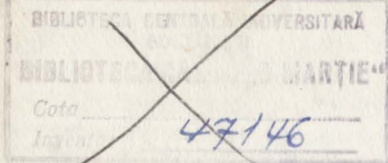
Conf.dr. EUGEN CIZEK

ISTORIA LITERATURII LATINE. IMPERIUL

Partea a II-a

Tipografia Universității din București

- 1976 -

542i/92

B.C.U. București

C 04484 97

Prezentul curs este destinat studenților de la facultatea de limbi romanice și clasice (secția filologia clasică), anii III și IV, precum și studenților de la facultatea de limba română (specialitatea B latină), anul IV - cursuri de zi și anul V - fără frecvență.

Textul a fost analizat în colectivul de catedră care s-a declarat de acord cu multiplicarea în actuala redactare.

SOCIETATEA, CULTURA SI LITERATURA ÎN SECOLELE II-VI e.n.

Condițiile economice și sociale

După crizele de creștere din secolul I e.n., cel de al doilea veac al erei noastre aduce cu sine o expansiune intensă, de fapt apogeul Imperiului. Dar, secolul al treilea comportă o criză profundă, care, pe la mijlocul său, conduce Imperiul în pragul prăbușirii, pentru ca veacurile următoare să prilejuiască, după o redresare temporară, care conținea totuși germenii unor noi crize, căderea statului roman în vestul bazinului mediteranean și menținerea lui în est într-o formă, care, astăzi, este considerată a ilustra un nou imperiu și un nou tip de stat.

✱ Economia Imperiului cunoaște numeroase vicisitudini. Multă vreme economia provinciilor rămâne relativ înfloritoare, atît cît îngăduia, firește, conservatismul tehnologic al societății sclavagiste antice. Așa cum vom vedea mai jos, anumite centre urbane orientale nu-și pierd niciodată prosperitatea și domnia lui Iustinian le va afla în plină expansiune. Urbanizarea Imperiului, multiplicarea marilor orașe, dezvoltarea

căilor de comunicație, nivelul general de civilizație, determină, în secolul al doilea al erei noastre, un avânt fără precedent în antichitate.

Ne amintim însă că, chiar sub Flavieni, economia agrară și producția meșteșugărească a Italiei cunoșteau anumite dificultăți, corelate de altfel unei demografii relativ deficitare. În secolul al doilea, împărații adoptă măsuri de redresare menite să ducă la augumentarea mîinii de lucru, a populației în genere, și îndeosebi să oprească procesul de eroziune și chiar de dispariție a micii proprietăți. Sub Nerva, Traian și Hadrian iau naștere "instituțiile alimentare": urmînd exemplul unor particulari bogați, statul împrumută cu bani proprietarii de pămînt, îndeosebi mici și mijlocii, iar, din dobînda încasată, obține sume de bani, relativ importante, care servesc la educarea unor copii, mai ales de sex masculin.

Monedele și inscripțiile reflectă propaganda efectuată în jurul acestor măsuri¹⁾. Dar instituțiile alimentare - alimenta, alimentationes - nu dau rezultate pe termen lung. Solul Italiei se transformă progresiv într-un ansamblu de latifundii de rentabilitate economică scăzută - adesea moșiile nu reprezentau decît parcuri și terenuri de vînațoare - și disproporția între mărfurile exportate, din ce în ce mai puține, și cele importante din provincii crește neîncetat. Linia comercială tradițională, Alexandria-Roma, este concurată cu succes de cea danubiană, care lega teritoriile romane cu Bizanțul și Cyzicul. Comerțul este treptat acaparat de orientali, asiatici, sirieni, etc. Se caută neconținut noi drumuri spre Indii.

- 1) Concomitent, Nerva și urmașii săi sprijină redresarea unor orașe din Italia. Pliniu (Ep., I, 14) atestă menținerea vechilor moravuri austere în unele centre urbane din Italia, ca în Patauium, de pildă.

Roma însăși, multă vreme oraș tentacular pentru antichitate, este atinsă de criză. În ultima perioadă a Imperiului, cezarii o părăsesc și se instalează la Ravenna, mai ușor de apărat. Constantin dă curs unui vechi proiect și crează la Bizanț, devenit Constantinopol, un al doilea caput imperii, o altera Roma²⁾.

Cu vremea, economia provincială este, la rîndul său, afectată de o criză, care nu mai era de creștere - ca în secolul I e.n. - ci, dimpotrivă, îndrepta structurile locale spre un crepuscul. Mijloacele de producție nu mai sînt sensibil ameliorate, iar procesul de lărgire a reproducției, încă real în secolul al doilea, este ulterior oprit. Chiar în provincia Africa, unul dintre grînarele Romei, agricultura intră în impas: brațele de muncă ajung de altminteri să lipsească pretutindeni. Economia se menține mai puternică în Orient, așa cum am menționat, în Egipt și în Asia Mică, dar parțial și în Galia. Totuși aici, în Galia, încă din secolul al treilea, ceramica fabricată după vechile rețete tehnice înlocuiește vasele elegante, care imitau ceramica de Arretium.

✱ Romanizarea continuă în ritm accelerat și împăratul Caracalla, prin celebra Constitutio Antoniniana, conferă în 212 e.n. cetățenia aproape tuturor locuitorilor Imperiului. Sînt exceptați numai dediticii, străini sau țărani încă neromanizați. Totuși, în ultimile secole ale imperiului roman, îndeosebi în al cincilea, orașele decad în ansamblul lor - cu excepțiile mai sus menționate - și centrele de viață socială cele mai importante devin conacele întărite ale latifundiarilor - villae -, în jurul cărora se strîng toți locuitorii din

2) Cf. în această privință P. CEAUSESCU, Altera Roma, comunicare ținută în aprilie 1975, la Societatea de Studii Clasice din România,

zona respectivă. Marile domenii devin autonome și profită de slăbirea legăturilor dintre diversele părți ale Imperiului. Civilizația rurală tinde să ia locul celei urbane. Inflația constituie o problemă încă din timpul domniei lui Hadrian. Forțele centrifuge care se manifestă în toate sectoarele vieții Imperiului, inclusiv și mai ales în economie, crează în secolul al treilea noi dificultăți, potențate și de invaziile externe. Economia monetară se deteriorează rapid, moneda de argint (din ce în ce mai amestecat cu cupru de altfel, așa numitul antoninianus) pierde orice valoare pe la 270 e.n. și trocul se impune pretutindeni. Chiar salariile și impozitele încep să fie plătite în natură.

Dioclețian încearcă să redrezeze economia monetară, dar provoacă un val de inflație, pe care edictul de limitare a prețurilor, din 301 e.n., nu reușește să-l stăvilească. Constantin reabilitează moneda de aur și bate mulți solidi, dar în acest fel nu face decât să accentueze disparitatea dintre bogați (posesori de aur) și săraci³⁾. Imperiul roman târziu este împovărat de sarcini imense - salarizarea unui uriaș aparat funcțional - res costă enorm - și, în consecință, sporesc impozitele, care apasă cumplit populația, îndeosebi pe săraci. Desigur, împărații au extins mai mult impozitele directe dar tulburările create de răscoale, de conflicte interne și externe, îngreunează încasarea lor: se ajunge la un dezechilibru permanent între resurse, tot mai limitate, și necesități, tot mai numeroase⁴⁾.

3) Cf. în această privință, A. CHASTAGNOL, Le Bas-Empire, Paris, 1969, pp.63-64.

4) Impozitele directe comportă capitatio sau iugulatio, impozit asupra pământului instituit de către Dioclețian, și impozite plătite de diferite categorii sociale. Decurionii plătesc o grea contribuție extraordinară, aurum coronarium.

Același Imperiu târziu ajunge să fixeze ereditar profesiile și condiția socială. Se interzice evadarea din statutul ereditar și impus altfel decât ale -
 înd meseria armelor - Imperiul nu a dispus niciodată de suficienți soldați - sau cea de decurion, atât de împovăratore în acea vreme. Imobilitatea socială devine axa vieții din ultimile secole: un fiu de brutar nu putea deveni decât brutar. Desigur, continuă să existe sclavi, dar ponderea lor în economie scade neîncetat. Acest fenomen explică-cel puțin parțial - o serie de măsuri filantropice, care le îmbunătățesc statutul. Fuga sclavilor de pe proprietățile agrare este aspru pedepsită, însă Hadrian interzice aproape total uciderea sclavilor de către stăpînii lor⁵⁾. Dar în secolul al patrulea, Constantin restabilește de fapt dreptul stăpînului de a-și uicide sclavii și pedepsește cumplit fuga sclavilor la barbari⁶⁾.

După moartea lui Traian, care adusese sclavi din Dacia, procurarea altora noi a devenit foarte dificilă. Sclavii sînt intens romanizați și masa lor continuă să nu se prezinte omogen.

Libertii încetează de a mai juca un rol esențial în viața orașelor: de altfel, o dată cu domnia lui Hadrian, ei sînt complet îndepărtați din posturile cheie ale administrației imperiale. Sclavii rurali continuă să ducă o existență deosebit de dură, dar, apărând sporiv productivitatea muncii lor, stăpînii îi organizează parțial după modelul colonilor. Proprietarii le distribuie

5) HIST.AVG., Had., 18,7.

6) Cf. S.L. UTCENKO și colaboratorii, Istoria universală, traducere românească, vol. II, București, 1959, pp. 787-788. Constantin legisla dreptul părinților săraci de a-și vinde copiii ca sclavi și îngăduie readucerea la sclavie a libertilor "ingrați".

parcele de pământ, pe care sclavii le lucrează împreună cu familia lor și păstrează o mică parte din venit. Aceștia sînt așa numiții serui cassati; însă și la orașe sclavii lucrează individual în mici ateliere.

Funcția colonilor în agricultură - importantă încă din secolul al doilea - nu încetează să creadcă. Îndeobște prizonierii nu mai devin sclavi, ci coloni. Toți colonii sînt treptat legați de domeniile pe care muncesc: ei nu mai plătesc renta în bani, ci în natură și prestează munci pe pământul latifundiarului. Incepînd din 332 e.n., colonii sînt oficial afectați de aplicarea așa numitului ius originis. Chiar dacă și-au plătit datoriile, colonii nu mai pot părăsi moșiile, pe care se află, devin serui terrae; Constantin sancționează cu o amendă grea pe oricine adăpostește un colon străin și stabilește readucerea pe fostul domeniu, ferecați în lanțuri, a colonilor fugari.

Desigur, fiul de colon nu poate părăsi lotul de pământ, lucrat anterior de tatăl său, care devine și el ereditar, iar sora sa nu se căsătorește decît cu un colon. Colonul nu poate să-și dea stăpînul în judecată și nu are dreptul să vîndă nimic fără aprobarea acestuia. Pe de altă parte, ajung dependenți de proprietari nu numai colonii, ci și arendașii de clădiri, inquilini, care adesea plăteau arenda prin muncă. Lucrătorii salariați ajung să fie considerați membri ai familiei stăpînului. Meșteșugarii care lucrau în marile ateliere imperiale sînt însemnați pentru a fi mai ușor prinși cînd fugeau. Viața din "fabricile" și minele imperiale era deosebit de dificilă.

Societatea ajunge la o polarizare atestată și de texte: potentes, numiți și honestiores, mari proprietari, înalți funcționari și ofițeri, și humiliores, țărani, lucrători din ateliere, mici negustori, funcțio -

neri mărunți⁷⁾. Țăranii liberi, încă numeroși în secolul al doilea, tind practic să dispară. Imobilitatea socială impusă de administrația imperială, pentru a-și asigura o fiscalitate stabilă și a ierarhiza riguros edificiul social, acționează ca un paleativ la început, pentru a deveni ulterior o sursă de destrămare a Imperiului.

Humiliores se revoltă adesea și pun în primejdie statul imperial. Mai mult decât atât, Amian ne arată că minerii din Balcani, împovărați de impozite, impliați de administrația imperială, ajungă să se alăture invadatorilor goți⁸⁾. Barbarii sînt preferați romanilor, ajung să fie considerați ca niște eliberatori. În Britania, răscoala populației sărace coincide cu invazia pictilor. Într-un asemenea context, Imperiul roman își pierde rațiunea de a fi: forțele centrifugale nu puteau decât să-l disloce.

În ultimile secole ale Romei imperiale, sclavii și coloni fug în masă de pe domenii, se ascund în orașe sau în păduri și în pustituri. Ei se organizează în grupuri mari, care atacă domeniile bogate și chiar orașele. Galia este răscolită în secolul al patrulea de marea revoltă socială a bagauzilor. Înăbușită cu marea greutate, această insurecție re izbucnește în secolul următor: cete de bagauzi se unesc adesea cu alamanii, burgunzii și francii, ocupă pămînturile bogă-

7) Pentru detalii, cf. J. ROUGÉ, Les institutions romaines de la Rome royale à la Rome chrétienne, Paris, 1969, pp. 185-186; S.L. UTCENKO și colaboratorii, op.cit., pp. 720-721; 788; dar și M. ROSTOVZEV Storia economica e sociale dell'Impero Romano, Firenze, 1933, p. 483.

8) AM. MARC, Res Gest. 31, 6: quibus accessere sequendarum auri uenarum periti non pauci. uectigalium perferre posse non sufficientes sarcinas graues

tașilor și îi omoară. Trupele romane nu sînt capabile să distrugă total pe răzvrătiți. În Africa, răscoala socială se permanentizează: maurul Stahaon o conduce sub Valentinian I, iar Firmus mai tîrziu. Mișcarea rebelilor continuă pînă în vremea invaziei vandale.

Între cele două categorii sociale polare, se situa ca grup mediu pătura diriguitoare din marile orașe ale Imperiului. Așa cum am arătat, această pătură a înflorit în secolul al doilea și a ajuns adevărată axă a vieții din provincii. Romanizați, pretătîndeni membrii acestei categorii sociale sînt cetățeni romani și pătrund adesea în rîndurile cavalerilor; unii dintre ei devin foarte bogați. În Imperiul roman tîrziu, pătura conducătoare a orașelor devine ordinul curialilor din care fac parte proprietarii ce nu erau clarissimi. Din rîndurile acestui ordin se recrutează decurionii, magistrații locali, sacerdoții. Liturgii de tot felul îi apasă: pe lîngă plata unor munera personale, le revin strîngerea impozitelor datorate de concetățenii lor, organizarea de spectacole și distribuții frumentare pe socoteala lor, suportarea cheltuielilor de transport și a furajelor pentru militari și funcționari, repararea drumurilor și a edificiilor publice, recrutarea soldaților etc. Neîndeplinirea acestor îndatoriri era aspru pedepsită: nu este deci de mirare că numirea în rîndurile curialilor a cuiva devine o nenorocire cumplită⁹⁾. Ruinarea curialilor va contribui substanțial la decăderea multor orașe și la destrămarea Imperiului. În secolul al patrulea numărul curialilor a scăzut de zece

9) Bunurile curialilor sînt blocate și nu pot fi înstrăinate. Conform unei legi din 326 e.n., dacă un curial murea fără copii averea sa revenea conșorțiului curialilor din orașul respectiv. În principiu, nu se putea nici măcar trece dintr-un oraș în altul, dintr-o comunitate curială în alta.

cri. Pe de altă parte, mai ales în Orient, curialii foarte bogați, principales, continuă să prospere și să se bucure de prestigiu și de autoritate. Din rîndurile lor sînt aleși în epoca tîrzie defensores, adevărați avocați și ocrotitori ai municipalităților.

Evoluția ordinului equestru, a doua categorie socială privilegiată a Republicii și Imperiului timpuriu, cunoaște o curbă surprinzătoare. Secolele al doilea și al treilea marchează punctul culminant al dezvoltării ordinului cavalerilor. Sub Hadrian și urmașii săi, ca și în timpul împăraților din secolul al treilea, cavalerii ajung să domine întreaga viață a Imperiului. Aristocrația municipală, birocrății și militarii contribuie neîncetat la împroschătarea și creșterea ordinului. Numeroși bogătași locali fac parte dintre cavaleri, în vreme ce publicanii dispar treptat. Funcționarismul imperial amplificat constituie, alături de ierarhia militară, centrul de greutate al ordinului equestru, în rîndul căruia apare o nouă organizare bazată pe titluri precise. În frunte se află uiri eminentissimi, cei mai importanți cavaleri, prefecții pretoriului și ai Egiptului; urmează perfectissimi, ceilalți prefecți, înalți funcționari, ulterior marii comandanți militari. În sfîrșit, cavalerii de rînd, funcționarii mijlocii, oamenii de afaceri, ofițerii, sînt uiri egregii. În secolul al treilea perfectissimatul se dezvoltă enorm, ajungînd să absoarbă ierarhia militară superioară: o serie de cavaleri perfectissimi devin împărați, fără a mai trece prin senat. Hadrian desăvîrșește cursus honorum equestru și separarea unei cariere pur civile de cea militară. Serviciul militar prealabil ca ofițer angusticlavus este înlocuit cu funcții administrative minore, cum ar fi cea de avocat al fîscului. Cariera militară nu se schimbă și include, după stagiul inițial - tres mili-

tiae equestres¹⁰⁾, comanda trupelor din Egipt, a flotelor, prefecturile vigiliilor și pretorienilor, și ulterior toate marile comandamente militare; funcțiile de guvernator de provincie procuratoriană și a Egiptului au ilustrat multă vreme o carieră mixtă. Ascensiunea cavalerilor, sprijinită în secolul al treilea de Gallienus, Aurelian și Dioclețian, echivalează în mare măsură cu cea a șefilor militari, a marilor specialiști în problemele dreptului și a birocrațiilor civili: ordinul ecvestru este acum foarte influent și puternic, sprijină Imperiul, potențarea absolutismului și a birocratiei, după model greco-oriental, deși mulți cavaleri contribuie la neîncetatele lovituri militare care dăunează atât de mult statului roman. Dar o mutație esențială survine sub domnia împăratului Constantin, când, practic, ordinul ecvestru se prăbușește, între anii 312 și 326 e.n. Prin adlectio, cavalerii sunt brusc promovați într-un ordin senatorial transformat, categoria de uirii egregii dispărând complet. Subsistă doar anumiți perfectissimi, cărora li se rezervă guvernarea citorva provincii și unele funcții inferioare. Procesul în cauză continuă sub urmașii lui Constantin¹¹⁾.

Ordinul senatorial cunoaște de asemenea o evoluție surprinzătoare, caracterizată însă mai ales de o eroziune lentă. Desigur, senatorii rămân în general oamenii cei mai bogați și mai influenți din Imperiu, iar, pe de altă parte, rîndurile lor continuă să se reîmprospezeze rapid, marile familii dispărînd tot atât de iute

10) Ierarhizarea încă de Claudiu: a) prefectură sau tribunat de cohortă auxiliară; b) tribunat angusticlav de legiune sau de cohortă cu garnizoana la Roma; c) prefectura unei ala de cavalerie.

11) Cf. A. CHASTAGNOL, op.cit., pp.55-56.

ca în trecut. Totodată, senatorii devin mai docili, mai puțin ostili consolidării absolutismului și birocrăției imperiale, din care sînt aproape complet excluși. Totuși în 238 e.n., senatul instalează pentru un timp foarte scurt un fel de republică; împărații Pupienus și Balbinus, anterior senatori respectabili, sînt singurii monarhi cu drepturi și puteri absolut egale din istoria primelor patru secole ale Imperiului. Dar un asemenea imperiu-consulat rămîne fără consecințe de lungă durată.

Pe de altă parte, provincialii pătrund tot mai adînc în rîndurile senatului: curia era încă italică sub Traian (totuși sub August fusese romană), dar provincialii atîng o proporție de 42%; la mijlocul secolului al doilea, italiciei nu mai reprezintă decît 53%. Dintre provinciali, mulți erau originari din Galia, Spania sau Africa, însă ponderea celor din zona greco-orientală crește mereu, ajungînd sub Severi la 50% din totalul senatorilor.

Atributele senatorilor și ale senatului cu - nosc o diminuare progresivă. Relațiile cu Antoninii sînt în general bune, cu excepția domniilor lui Hadrian și Commodus. Severii și dinastiile subsecvente reduc sistematic puterile senatului. Este însă adevărat că dezvoltarea birocrăției imperiale reclama competențe administrative reale, pe care în general senatorii nu le aveau; totodată neîncetatele rebeliuni militare impuneau îndepărtarea puternicilor senatori de la comanda principalelor armate. Hadrian sustrage chiar Italia de sub autoritatea senatului și o împarte în patru regiuni practic asimilate provinciilor, dar conduse de consulares, deci tot de senatori. Un edict al lui Gallienus din 260 e.n. consfințește încheierea unui proces mai vechi și îndepărtează categoric pe senatori din armată. Prefecți de rang ecvestru substituie pe legati legionis

senatori. Unii cavaleri influenți, cum era socrul împăratului Gordianus III, ajung să refuze adlectio în senat și exercită funcții senatoriale, rămânând totuși în ordinul equestru. Sub Dioclețian nu mai rămân senatorilor decât vechile magistraturi republicane acum pur decorative, două proconsulate, cele patru posturi de guvernatori ai Italiei și prefectura orașului Roma¹²⁾,

Ne-am referit mai sus la o mutație fundamentală, produsă în vremea domniei lui Constantin. În realitate este vorba de absorbirea cavalerilor de către clarissimat, care constituia un ordin senatorial profund transformat. Încă din secolul al doilea orice senator este numit clarissimus uir. Inscriptiile vremii atestă că titlul se referea și la membrii familiei sale, căci soția senatorului era o clarissima femina, iar copilul un clarissimus puer; în secolul al doilea, clarissimatul ajunge să corespundă, la alt nivel, firește, perfectissimatului. Numai în aparență Constantin lărgeste rîndurile și atribuțiile ordinului senatorial¹³⁾, întrucît el extinde considerabil clarissimatul. Prefecții pretoriului, uicarii, șefii marilor regiuni ale Imperiului, principalii funcționari din birourile imperiale, membrii de frunte ai consistoriului, cei mai importanți generali - în ciuda edictului lui Gallienus - sînt clarissimi. Desigur printre clarissimi figurează membrii autentici ai senatelor din Roma și de la Constantinopol, descendenți ai unor familii bogate, cum erau Valerii sau Ceionii, care însă nu mai constituiau decât participanți la ședințele unor consilii municipale privilegiate. Dar clarissimi mai erau și în marile orașe, ca

12) Cf. M.T.W. ARNHEIM, The Senatorial Aristocracy in the Later Roman Empire, Oxford, 1972, pp.38-48.

13) Cum crede M.T.W. ARNHEIM, op.cit., pp.49-73.

și pe principalele domenii. La sfârșitul secolului al patrulea, clarissimii trebuiau să poarte o togă somp-tuoasă și se împărțeau după averea lor, în trei mari categorii: în ordine ascendentă, simplii clarissimi, spec-tabiles, illustres. Așadar, clarissimii devin acum fie funcționari imperiali importanți, fie oameni bogați cu un rol pur decorativ în viața politică: desigur că ei nu se mai împotrivesc deloc consolidării puterii imperiale, însă participă uneori la intrigile și loviturile de palat. Clarissimii supraviețuiesc căderii Romei și acționează în taină împotriva ocupanților goți.

În schimb, armata deține o funcție mai importantă în conflictele sociale ale timpului. Ponderea armatei în viața socială și politică crește continuu, pe măsura accentuării absolutismului bazat pe dictatură militară. Această armată devine tot mai provincială și mai rustică, așteptând să ajungă populată de barbari, la sfârșitul Imperiului. Militarii capătă mari privilegii, dar urăsc îndeobște pe cetățenii bogați, împotriva cărora întrețin un adevărat conflict social în secolul al treilea¹⁴⁾, răstoarnă pe împărați și instalează în locul lor pe proprii lor comandanți: perioada 238-268 e.n. comportă un adevărat regim de anarhie militară.

Legiunile, baza forțelor armate romane, ating cifra de treizeci și trei sub domnia lui Septimius Severus. Italicii nici nu mai fac practic parte din legiuni, sub Traian încă alcătuite de cetățenii romani din provincii. Hadrian introduce principiul recrutării locale și acordă cetățenia romană copiilor de militari, născuți înainte de eliberare, așa numiții ex castris. Aceștia sînt încurajați să urmeze meseria armatelor și

14) Cum arătase încă M. ROSTOVZEV, op.cit., pp. 492 și urm.

se tinde spre o armată ereditară. Treptat, militarii din legiuni nu mai sînt occidentali romanizați, ci iliri și chiar orientali. Sporește totodată importanța corpurilor auxiliare, uexillationes, recrutate în secolul al doilea dintre peregrini (necetățeni) și numeri, alcătuiți din mercenari barbari, de altfel foarte buni soldați. Corpurile de elită din Roma, cohortele preteriene și urbane, rămîn multă vreme formate din italici, cărora li se alătură anumiți provinciali romanizați, din Spania și din Macedonia. Septimius Severus elimină pe italici dintre preterieni, iar Constantin desființează complet cohortele preteriorului.

Pînă la mijlocul secolului al treilea, soldații se concentrau, în marea lor majoritate, la frontieră, pe limes. Chiar 400.000 de soldați nu puteau asigura satisfăcător apărarea celor 10.000 de kilometri de frontieră ale Imperiului. De aceea Gallienus crează și corpuri de rezervă și de manevră, în interior. Dioclețian continuă această reformă, crează legiuni cu efective mici - șaiszeci de legiuni în loc de treizeci și nouă - iar Constantin grupează departe de frontiere grosul trupelor de campanie, comitatenses, și separă complet comanda armatelor de guvernarea provinciilor, competențele militare de cele civile. Comandanții militari - duces - sînt exclusiv ofițeri de carieră, adesea barbari, mai ales franci (Bauto, Richomer, Arbogast, etc). Desigur, soldații sînt de asemenea recrutați din populațiile migratorii și împărații încredințează paza frontierelor unor triburi de barbari, franci, vandali, ostrogoți și vizigoți. Firește, o asemenea armată nu se mai simțea legată în nici un fel de Imperiu și n-a avut nici o dificultate să accepte și chiar să favorizeze crearea de state barbare pe teritoriile romane și să suprima imperiul roman de apus.

Fără îndoială, acest proces nu s-ar fi putut desfășura decît într-un context economic și social prielnic. Criza economică și socială, zăgăzuită parțial în secolul al patrulea, reizbucnise în veacul al cincilea. Subproducția și economia deficitară, dezechilibrul acut între resurse și necesități, nemulțumirea maselor, presiunea fiscală enormă, tendințele centrifugale, creaseră toate o situație în care căderea imperiului roman devenise practic inevitabilă.

Contextul politic.

Instaurarea dinastiei Antoninilor în 96 e.n. coincide cu un moment în care toată elita politică și intelectuală a Romei înțelesese că potențarea absolutismului este inevitabilă, în vreme ce împărații priceuseră și ei că este nevoie de suplete, prudență și chiar de unele concesii, de altfel minore. Numai cîțiva ani mai tîrziu, Tacit va formula aceste adevăruri prin intermediul împăratului Galba, care va arăta succesorului său desemnat că va guverna oameni care nu sînt în măsură să suporte nici o libertate totală și nici o sclavie integrală: imperaturus es hominibus, qui nec totam libertatem, nec totam servitutem pati possunt¹⁵⁾. S-a statornicit astfel un echilibru politic, care amintea, desigur la un nivel mai avansat, de armonia relativă instaurată de August, echilibru care a facilitat apogeul vieții sociale și al culturii Imperiului, secolul de aur al Antoninilor: Nerva (96-98 e.n.), Traian (98-117), Hadrian (117-138), Antonius Pius (138-161), Marcus Aurelius (161-180), Commodus (180-192).

15) TAC., Hist., I, 16, 9.

Inconvenabil, unii senatori au regretat că Nerva și Traian n-au pedepsit pe delatorii și susținătorii lui Domițian. Pe de altă parte, nu numai Antoninii "răi", cum au fost Commodus și chiar Hadrian, dar chiar împărații "buni", cum au fost toți ceilalți, n-au încetat să potențeze regimul absolutist. Întrucât n-au avut moștenitori legitimi direcți, în afară de Marcus Aurelius, care de altminteri a revenit la ereditatea fătășă a puterii imperiale, ei au simulat opțiunea pentru principiul adopțiunii, desemnării celui mai bun cetățean ca împărat, principiu cîndva preconizat de Helvadius Priscus. În realitate, Antoninii și-au căutat urmașii printre susținătorii sau rudele lor: de altfel, Hadrian a încercat chiar să asigure succesiunea Imperiului pentru fiul său natural, iar Marcus Aurelius se înrudea de fapt cu Traian și Hadrian¹⁶⁾. În fond, chiar Traian, proclamat de senatori optimus princeps, și Antoninus Pius, atât de iubit în curie, s-au mulțumit să cruțe viețile și averile senatorilor, să angajeze relativ mai mulți patres în administrație și să arate mai cu seamă un respect formal aristocrației. Hadrian a reorganizat dreptul, administrația imperială și a consolidat puterea imperială și centrală pe toate planurile.

Monarhia Antoninilor s-a situat de fapt la jumătatea drumului între principatul lui August și dominatul lui Dioclețian, deși acești împărați au încheiat imperiul timpuriu, ceea ce francezii numesc le Haut-Empire. În Panegiricul lui Pliniu, la Aelius Aristide

16) În această privință, cf. J. CARCOPINO, Passion et politique chez les Césars, Paris, 1968, pp. 143-222 (capitolul Le bâtard d'Hadrien et l'hérédité dynastique chez les Antonins).

și la Marcus Aurelius, se deslușesc idei caracteristice despre imperiu și despre împărat. Imperiul echivalează cu lumea locuită de popoarele civilizate, *ὀικουμένη*, unde doar părții nu sînt supuși Romei, fapt care explică în parte eforturile de a-i cuceri întreprinse de Traian și de Iulian. Princeps trebuie să fie omul providențial, un părinte pus de zei în fruntea statului pentru a asigura fericirea romanilor, este un *ἡγετὴς βασιλεὺς*, o ființă intermediară - încă de pe acum - între cer și pămînt, destinată unei misiuni salvatoare: desigur împăratul să fie animat de moderatio și să respecte legile pe care tot el le instituie¹⁷⁾. Asemenea concepții circulă frecvent în cercurile politice și culturale ale timpului, cum au fost cele conduse de Pliniu și de Septicius Clarus. Asemenea cercuri n-au dispărut niciodată, căci la sfîrșitul secolului al patrulea vom regăsi la Roma un cerc condus de Nicomachus Flavianus, "ultimul dintre romani".

Am arătat însă că despotismul se accentua și trebuie să adăugăm că și ponderea elementelor greco-orientale a sporit necontenit sub Antonini. Împărați ca Hadrian au protejat activ tot ceea ce ținea de lumea elenică, mult mai receptivă la potențarea absolutismului. Dinastia Severilor a continuat și accelerat acest proces. Au domnit în ordinea armătoare: Septimius Severus (193-211 e.n.), Caracalla (211-217), Macrinus (217-218), Elagabal (218-222), Severus Alexander (222-235). Consilium principis, întărit sub Hadrian, substituie complet senatul ca organ de asistență al împăratului, de deliberare și administrație centrală. Membrii săi, con-

17) Cf. și J.M. ENGEL, L'Empire Romain, Paris, 1973, pp.75-75; PLIN., Paneg., 65,1: quod ego nunc primum audio, nunc primum disco, non est "princeps super leges", sed "leges super principem".

siliarii, foarte competenți în probleme de drept și de administrație, sînt cavaleri de elită. Împărații care au urmat, de la Maximinus Thrax (235-238) la Gallienus (260-268), au continuat, în pofida confuziei generale, potențarea puterii imperiale. Claudius II Gothicul (268-270) a salvat Imperiul la Naissus de invazia goților, dar Aurelian (270-275), pe lângă scurtarea fortificațiilor - a părăsit Dacia - s-a străduit să transforme monarhia romană într-o teocrație solară deschis, oficial, afișată.

Ilir ca și Aurelian, împăratul Dioclețian (285-305) a desăvîrșit opera politică a precursorului său și a transformat fundamental imperiul roman. Cu domnia lui începe imperiul tîrziu, Le Bas-Empire, se încheie cea de a doua dinastie a Flavienilor, iar dominatul, ca tip de monarhie teocratică, substituie definitiv principatul. Dioclețian încearcă să limiteze și să canalizeze tendințele centrifugale (manifestate în atîtea sectoare ale vieții Imperiului) prin crearea tetrarhiei, sistem imperial bazat pe doi auguști și doi cezari, auxiliarilor, unde el însuși păstrează o preeminență morală. Din pricina rivalităților dintre împărați acest sistem nu-i supraviețuiește, iar Constantin (306-337) reface unitatea monarhiei, neconținut slăbită și reinstaurată sub urmașii lui: Constanțiu II (337-361) Iulian (361-363), Iovianus (363-364), Valentinian (364-375), Valens (364-378), Theodosius (379-395), care au domnit adesea în asociație cu ceilalți împărați. Cea de a doua dinastie flaviană a creat o administrație, o curte, o etichetă și o ideologie imperială înnoite. Pe inscripțiile epocii apare adesea, în locul vechilor formule, o titulatură imperială nouă: dominus noster Flavius (pentru a desemna pe împărat). Totul emană acum de la împărat, mai aproape de zei decît de oameni, iar ceea

ce îl înconjoară este sacru. Curtea, devenită pletorică, este sacră, ca și palatul de altfel, sacrum Palatium. Marele șambelan, personaj important, se numește praepositus sacri cubiculi; în jurul împăratului, abundă curtenii de toate tipurile, comites, care în 330 e.n. au fost împărțiți în trei ordine. Dificultățile economice și politice impun o extindere excepțională a birocratiei: perceperea impozitelor, rechizițiile permanente, ierarhizarea administrației provinciale și a cancelariei duc la crearea unui aparat funcționăresc imens pentru acele timpuri¹⁸⁾. Consiliul principelui a devenit sacrum consistorium și și-a păstrat largile atribuții. Patru mari comites se află în fruntea acestei complicate administrații: doi conducători financiari - comes sacrarum largitionum -, care conduce trezoreria statului, cîndva numită fiscus, și comes rei privatae, șeful visteriei particulare a împăratului -, la care se adaugă magister officiorum, dirigitorul birourilor, și quaestor sacri Palatii, ce ia cuvîntul în numele împăratului în consistoriu. Trei tipuri de unități provinciale își naștere, cele mici fiind cuprinse în cele mari. În ordine crescîndă acestea sînt: provinciile, conduse de praesides, diocesele, guvernate de vicarii, și prefecturile, în subordinea unor prefecti ai pretorului, care nu mai dețin decît atribuții civile. Deși toate aceste structuri fuseseră de mult timp pregătite, ele erau în mare măsură noi, purtau denumiri anterior necunoscute. Adăugăm ceremonialul curții, extrem

18) A. CHASTAGNOL, *op.cit.*, pp.35-37; 54-55. Menționăm că împărații controlau pe toți funcționarii prin delegații lor, însărcinați cu misiuni speciale, agentes in rebus "ochii și urechile împăratului".

de scrupulos, inspirat de modelul persan, bazat pe prosternarea în fața împăratului și pe adorarea purperei de pe veșmintul lui.

Această uriașă administrație, menită să salveze coeziunea Imperiului, dar pe baza unei ierarhii care să canalizeze năzuințele spre autonomie locală, s-a dovedit ineficace pe termen lung, deși unele din structurile sale vor fi împrumutate de biserica catolică și chiar de statele medievale.

Tendențele centrifugale n-au încetat nici odată să progreseze, după sfârșitul dinastiei Severilor, pe plan politic, ca și pe cel economic și social. Încercările de a le canaliza și controla au sfârșit prin a eșua. Statele barbare s-au instalat în provinciile romane, pregătite să se despartă de Roma. Pe de altă parte, în 395 e.n., Theodosius a separat Imperiul în două, încredințând Apusul lui Honorius și Răsăritul lui Arcadius, celălalt fiu al său. În 476 e.n., barbarul Odoacru a pus în același timp capăt domniei lui Romulus Augustulus, care n-avea decât șapte ani, și imperiului roman occidental. Este probabil că oamenii acelor vremuri n-au înțeles semnificația evenimentului și au crezut că se încerca reunificarea Imperiului. Senatorii care comploteau împotriva goților, au sperat-o tot timpul și ocuparea Italiei, în secolul al șaselea, de către armatele lui Iustinian părea să le dea dreptate. Însă, de fapt, imperiul roman încetase să mai existe.

Politica externă a jucat în acele secole un rol mai important ca înainte. Frontierele Imperiului păreau sigure la începutul secolului al doilea, dar, în spatele lor, se agitau mase importante de populații migratorii. Traian hotărâște să renunțe la politica defensivă practică în secolul întâi, însă, în ciuda avertismentelor lui Tacit, nu întreprinde operații im-

portante împotriva triburilor germanice. Pentru a extinde frontierele în est, a-și procura noi resurse și a-și asigura spatele, la începutul secolului al doilea creșterea și organizează ca provincie romană Dacia: aurul scos din minele ei va servi considerabil interesele Imperiului. Apoi Traian întreprinde o mare ofensivă în Orient, pe urmele lui Alexandru și pentru a deschide un nou drum spre Indii, transformă în provincii romane sudul Iordaniei și Armenia și ocupă o mare parte din regatul parților, dușmanul ereditar al Romei (114-117). Hadrian revine la politica defensivă, inaugurată de August și de Tiberiu, care va rămâne linia generală de conduită a împăraților romani ce vor urma. Numai Iulian va încerca să reia ofensiva împotriva perșilor, iar sfârșitul secolului al patrulea va comporta în cercul Nicomahilor un ciudat reviriment al imperialismului roman, de altminteri fără un impact important.

Populațiile migratorii s-au revărsat însă asupra imperiului roman și au putut fi ținute în frâu numai atâta vreme cât statul mondial creat de Roma și-a păstrat rațiunea de a fi, cât factorii interni, economici, sociali și politici n-au produs fisuri ireparabile. Două mari valuri s-au izbit de granițele Imperiului: cea al sarmaților iranieni (împinși la rîndul lor din urmă de alți nomazi din stepă), care ajung la Dunăre, și mai ales de cel al triburilor germanice. În număr de trei pînă la cinci milioane, germanii erau la rîndul lor agitați de mișcări importante ale uniunilor lor tribale care îi împingeau spre sud. Marcomanii, quazii și iazygii sarmatici se unesc într-o confederație și atacă Imperiul în 166 e.n.¹⁹⁾. Marcus Aurelius îi respinge cu

19) Cf. J.M. ENGEL, op.cit., p.96. La rîndul lor, erau împinși de triburile germanice de pe Vistula, burgunzii, vandalii și mai ales goții, ei înșiși presați de o seminție recent instalată la gurile acestui fluviu, gepizii.

dificultate, dar presiunea germanilor nu va mai înceta vreodată. Goții de pe Vistula, seminție foarte numeroasă, se vor deplasa spre sud, vor deprinde o nouă tehnică militară de la sarmații iranieni, vor trece Dunărea în 238 e.n. și timp de treizeci de ani vor aduce mari pagube Imperiului, îndeosebi în est. La rândul lor, confederațiile francilor și alamanilor vor năvăli în Galia și vor pune la grea încercare frontiera renană a Imperiului. În secolul al cincilea, împinși din nou de semințiile nomade, popoarele germanice vor pătrunde adânc în Imperiu, care de altfel îi angajase ca mercenari, și îl vor lichida. Toste încercările de apărare au eșuat, din motivele mai sus indicate. Vizigotul Alaric va ajunge în Italia, chiar în 401 e.n., iar în 410 va ocupa temporar și pradă Roma însăși. Hunii vor pătrunde în Galia, de unde vor fi respinși cu mare greutate în 451 e.n., iar vandalii vor ocupa Spania.

Climatul ideologic și propagarea religiilor orientale

Problemele ideologice au continuat să joace un rol important în viața Imperiului. Este adevărat totuși că problemele de ideologie politică și estetică n-au mai prezentat niciodată acuitatea și complexitatea cunoscute de ele în secolul întâi al erei noastre. Totuși, am arătat că s-au încheiat în continuare teorii politice și imaginea bunului împărat, optimus princeps, a preocupat mai multe generații de oameni politici și de senatori în secolul II e.n. Panegiricile din secolul al patrulea ilustrează de asemenea fațada literar-ideologică a domnului și a noilor instituții imperiale, fațadă susținută de o retorică înflorată. Raporturile dintre puterea imperială și senat au preocupat scriitorii legați de aristocrația Capitalei, chiar la sfârșitul secolului

al patrulea: desigur, la un nivel adecvat puţinelor drepturi care mai rămăseseră clarissimilor din Roma. Scriitorii ataşaţi acestor drepturi, ca autorul *Historiei Auguste*, vor lupta pentru salvagardarea lor.

Pe de altă parte, climatul de tensiune, generat iniţial de "creşterea" Imperiului în secolul al doilea, şi apoi de crizele care îl subminează s-au reflectat adesea în preocupările oamenilor. Opţiunile religioase au canalizat adesea aceste preocupări.

Neîndoielnic, credinţele locale se menţin, filtrate sau nu de o interpretatio romana, alături de un cult imperial, străin de orice fervoare reală²⁰⁾. Dar, în condiţiile răspîndirii misticismului şi regresului filosofiilor materialiste, se accelerează progresele cultelor orientale, care stimulau imaginaţia şi sensibilitatea oamenilor timpului²¹⁾. Cultele soteriologice, care promiteau mîntuirea conştiinţelor neliniştite, religiile misterice, întemeiate pe iniţieri şi purificări, pe spectacole, procesiuni, cîntece, pe o exaltare a divinităţii, adesea stranie, cunosc succese de primă importanţă. De altminteri, încă adepti cultul zeitelor Demeter şi Cybele şi mai ales cultele siriene²²⁾, astrolatria şi astrologia. Dar cultele care ajung să domine cu autoritate păgînismul roman sînt cel isiac şi cel mitraic, răspîndite, cum am arătat în primul capitol al părţii întîi a cursului, încă de la mijlocul sau sfîrşitul secolului I e.n.. Isis, regina cerului,

20) Cf. M. Le GLAY, La religion romaine, Paris, 1971, pp. 74-78.

21) F. CUMONT, Les religions orientales dans le paganisme romain, ed. a 4-a, Paris, 1929, pp. 17 şi urm.

22) Ne gîndim la zeiţa siriană Atargatis şi la numeroşii Baali locali, îndeosebi la cel din Heliopolis, devenit la romani Iupiter Heliopolitanus.

divinitate sincretică, adesea asociată zeului Serapis, beneficiază de o fervoare insolită, de procesiuni somptuoase, dar și de o puritate morală impresionantă, așa cum atestă Apuleius: purificarea și penitențele, preoții cu craniul ras și îmbrăcați în veșminte albe, confecționate din in, ilustrează aspectele cele mai manifeste ale cultului isiac. Oamenii de condiție modestă din orașele și din porturile mediteranene căutau în cultul isiac tămăduirea tuturor relelor. Dar cultul isiac este îmbrățișat și de înalta aristocrație de la Roma, care îi rămâne multă vreme fidelă. Ultima reacție păgînă, condusă sub Theodosius de efemerul împărat Eugenius și de Nicomachus Flavianus atestă o inspirație isiacă. Isianismul va fi ultima religie păgînă care va dispărea, de altfel nu fără urme. Catolicismul mediteranean, în dă-torează gustul procesiunilor și cultul Madonei, și ea "regină" a cerului.

Schimburile comerciale, dominate de orientali, deplasările de trupe pe tot cuprinsul Imperiului au înlesnit difuzarea tuturor credințelor orientale, dar mai ales răspîndirea mitraismului. Cultul lui Mithra, zeu iranien, dar cu elemente semitice, divinitate a luminii solare, a adevărului și a binelui, învingător al răului, ajunge la sfîrșitul secolului al doilea și mai ales în secolul al treilea cel mai important cult păgîn. Desigur mitraismul polarizează în jurul său toată atracția de care se bucurau cultele solare în general. Pe de altă parte, inițierile complicate și solidaritatea absolută între mitraici, reclamată de doctrina acestui cult, favoriza difuzarea lui în general și mai ales printre militari, deprinși cu disciplina și cu spiritul de corp. Împăratul Aurelian încearcă să transforme Soarele-Mithra în zeul suprem al Imperiului, iar Dioclețian urmează o

linie de conduită similară²³⁾. Lupta dintre păgînism și creștinism se transformă treptat într-un conflict între mitraici și creștini: confruntare de altfel singeroasă, tradusă inițial în persecutarea nemiloasă a creștinismului și ulterior, la sfîrșitul secolului al patrulea, în reprimarea păgînilor. Împăratul Iulian, în cadrul celei mai puternice reacții anticreștine, încearcă să ierarhizeze și să organizeze sistematic cultele păgîne, sub egida mitraismului, căruia îi adaugă o inspirație filosofică neoplatoniciană.

Creștinismul a cîștigat însă această confruntare. Religie de asemenea soteriologică, el a beneficiat, pe de o parte de o doctrină mult mai clară și mai coerență decît celelalte, de un monoteism pronunțat, și, pe de alta, de aplete și de abilitate propagandistică. Este suficient să amintim că ziua nașterii lui Crist a fost plasată la 25 decembrie, în mod tradițional dies natalis Solis inuicti, adică a lui Mithra. Locuitorilor Imperiului și mai ales celor săraci, creștinismul le aduce speranța într-o existență viitoare, mai bună, ca cea chinuită pe care o duceau, egalitatea spirituală a tuturor oamenilor, critica celor înavuțiți. Analiza marxistă a fenomenului creștin a demonstrat că noua religie a știut să depășească ușor cadrele unei regiuni sau unor polisuri și să se prezinte ca o mișcare a celor asupriți, a sclavilor, libertilor și tuturor celor năpăstuiți. Un cler bine disciplinat veghea de altfel la menținerea și la progresul acestei religii. Atitudinea față de Imperiu a creștinilor a evoluat sinuos, de la acceptare și adaptare, în secolul al doilea, la contestație, uneori violentă, în secolul al treilea, apoi la strînsă asociere și solidaritate, în veacul al patrulea.

23) Pentru unele detalii, cf. M. LE GLAY, op.cit., pp.78.83; 88-93.

pentru a tinde la crepusculul Imperiului spre detașare abilă. Constantin a proclamat toleranța față de creștinism, care a devenit ulterior foarte repede religia oficială, și a sprijinit privilegiile claselor suprapuse. Pe de altă parte, în sinul creștinismului au apărut de timpuriu reacții împotriva doctrinei oficiale, traduse în erezii numeroase, dintre care arianismul a fost cea mai celebră. Adesea ereticii criticau concilierea cu autoritățile statale și cu grupurile sociale dominante. Biserica devenise de altfel unul dintre marii privilegiați ai timpului, bogată în resurse materiale și în influență asupra vieții social-politice. Totodată, ea oferea unora puțința de a-și depăși condiția ereditară obligatorie. În ultima perioadă din istoria Imperiului, rebeliunile ereticilor exprimau adesea forme ale luptei de clasă. Pe de altă parte, clerul creștin oficial pare a fi persecutat adesea pe țărani, pagani, care au rămas multă vreme atașați cultelor locale. De asemenea, creștinismul a înlocuit antinomia roman-barbar cu cea creștin-păgîn, înlesnind pătrunderea popoarelor migratorii și prăbușirea imperiului roman.

În condițiile difuzării masive a cultelor soteriologice, filosofia pierde din importanță. Totuși nu numai mitraismul, ci și creștinismul caută să tragă profit din experiența filosofilor. Desigur, școlile tradiționale se mențin în secolul al doilea și stoicismul numără printre adepții săi pe împăratul Marcus Aurelius, care însă scrie în grecește. Epicureismul, funciar materialist și antimistic, este cel dintâi obligat la defensivă și, în ultimă instanță, condamnat la o moarte lentă. Ulterior și stoicismul are o soartă similară. Orientarea filosofică preponderentă în secolele al treilea și al patrulea este neoplatonismul, impregnant de misticismul vremii, de idealism și de unele elemente stoice, dar

slujit de gînditori care s-au exprimat în limba greacă. Neoplatonicienii caută extazul mistic, căile care să lege lumea sensibilă de forma eternă, și elaborează o întreagă teologie a demonilor intermediari. Totodată taumaturgii, făcătorii de minuni, se răspîndesc pretutindeni.

Arhitectura și artele

Secolul al doilea constituie o epocă de aur a arhitecturii latine, care traduce cu strălucire apogeul civilizației romane. Survin de altminteri inovații fundamentale în realizarea construcțiilor și în materialul utilizat în acest scop. Cărămida începe să fie folosită ca armătură exterioară și Apollodor, celebrul arhitect al împăratului Traian, introduce bolta și cupola, provenite din Orient. Apollodor taie o parte din colina Quirinalului, și, pe terenul nivelat, clădește Forul lui Traian, perlă a arhitecturii romane, unde se află frumoasa basilică Ulpia. Traian s-a dovedit nu numai un cuceritor, ci și un mare constructor de monumente și clădiri importante. În anul 113 e.n., inaugurează coloana comemorativă a victoriilor sale asupra dacilor, înaltă de aproape 30 de metri: friza înfățișează luptele cu dacii. Alături de forul său, Traian construiește un tîrg uriaș, care cuprindea patru sute de prăvălii, iar Termele sale constituie un exemplu clasic de baie romană. De altfel, arhitectura lui Traian ilustrează un clasicism consecvent.

Hadrian, de asemenea un mare constructor, introduce unele elemente oarecum baroce. La Roma, el construiește Panteonul, templul tuturor zeilor, vestit prin cupola sa, templul Venerei și al Romei, iar la Tibur o reședință imperială de proporții gigantice pentru anti-

chitate, Villa Hadriana, ale cărei construcții se întind pe o lungime de zece kilometri. Linia severă și grația delicată se îngemănează ferocit în arta acestui imens ansamblu. Unele elemente arhaizante vii să coloreze clasicismul sever, în toate manifestările arhitectonice ale vremii. Succesorii lui Hadrian, mai ales Marcus Aurelius, construiesc pretutindeni, la Roma și în provincii. Severii continuă opera Antoninilor: chiar pe Palatin, Septimius Severus ridică un nou palat, Domus Seueriana, și un somptuos arc de triumf, iar Elagabal și Severus Alexander clădesc peste tot. Sentimentul spectacolului se evidențiază în toate aceste construcții.

Dioclețian construiește la Roma noi terme, curie, un odeon, iar Constantin îmbogățește considerabil întreaga arhitectură a Imperiului: un alt rînd de terme, o basilică pe Velia, un arc de triumf, ca să nu mai menționăm ridicarea unui oraș întreg, Constantinopolul. Stilul clasic influențează toate aceste construcții, iar planul basilical se impune și în construcțiile religioase ale creștinilor. Imperiul lasă totodată vestigii arhitectonice numeroase în toate provinciile sale: este suficient să ne gândim la cele revelate de săpăturile arheologice întreprinse în țara noastră.

Se dezvoltă de asemenea arta frescei și mai ales a mozaicului, marcată de tendințe clasice, pe care talentul artiștilor a știut adesea să le nuanțeze și chiar să le depășească. Gustul pentru dramatic și pentru pitoresc apare adesea în mozaicurile timpului.

Învățămîntul, literatura și tendințele ei prioritare.

Învățămîntul, cultura, retorica se propagă pretutindeni, nu cunosc eclipse nici în momentele politice cele mai dificile, dezbate problemele umane și po-

litice cardinale, atrag noi straturi de cititori și de amatori de elevație spirituală. Niciodată în antichitate, învățămîntul n-a pătruns atît de adînc în viața societății, ca în secolul al treilea atît de zăbuciu-mat²⁴⁾. Apar adevărate ediții - opere de artă și autentice mass-media ale antichității. Desigur, masa sătenilor, coloni, sclavi, mici proprietari de pămînt, n-a dobîndit niciodată acces la roadele culturii.

Retori și gramatici celebri ajung la consulat încă din secolul al doilea. Filosofia și retorica fac joncțiunea: arta de a gîndi bine și de a vorbi bine se reconciliază și se evidențiază mai ales la scriitori de limbă greacă, așa cum au fost Dion din Prusa, Favorinus și Aelius Aristide. Un ideal umanist este promovat pretutindeni, cel de uir ciuilitur eruditus²⁵⁾. Cenaciurile culturale ale secolului, circuli, cum au fost cele ale lui Pliniu cel Tânăr, Septicius Clarus, Hadrian însuși, Fronto, cad de acord în această privință. Elenismul este în plină înflorire, iar noua sofistică dă un impuls viguros culturii grecești.

Reîmoirea culturii păgîne, începută sub Dioclețian și urmașii lui, fără a neglija zona greacă a Imperiului, stimulează geniul latin. Vorbitori de limbă greacă, așa cum sînt Amian din Antiohia și Claudian din Alexandria scriu în latinește. În unele provincii occidentale începe să se piardă cunoașterea limbii eline: chiar Augustin și Ausonius par să ateste acest fenomen. Prosperă școlile particulare ale gramaticilor și retori-

24) M. ROSTOVZEV, op.cit., p.493, care arată că secolul al treilea reprezintă culmea difuzării instructiei elementare în întreg Imperiul. În Egipt funcționau chiar și mici școli rurale, legate de temple. Încă din această epocă, formatul actual de carte tinde să înlocuiască tradiționalul sul de papirus.

lor. Învățământul superior particular - retorica - se predă la domiciliul profesorilor sau în localuri închiriate de retori în acest scop. Se dezvoltă rapid un adevărat învățământ superior public, bazat pe catedre municipale, care ființează în marile orașe și în adevărate universități de stat dezvoltate la Roma, Constantinopol și Atena.

Universitatea de stat din Roma cuprindea catedre de gramatică, retorică, filosofie, drept și medicină. Lecțiile se predau într-un edificiu ridicat încă de către Hadrian (Athenaeum) și în forurile imperiale. La Atena se predă filosofia - rămasă aici principala disciplină -, retorica greacă, medicina. La Constantinopol existau în 425 e.n. treizeci și una de catedre: trei de retorică, zece de gramatică latină, cinci de sofistică și zece de gramatică greacă, una de filosofie și două de drept²⁵⁾. Universitățile municipale din Burdigala (Bordeaux), Mediolanum (Milan), Cartagina, Antiohia și Alexandria se bucură de asemenea de o reputație deosebită. Expansiunea birocratiei determină apariția unei noi discipline, stenografia.

Studentii erau adesea destul de turbulenți, cum arată retorul grec Libanius²⁷⁾, se organizau uneori în grupuri care se băteau între ele, dădeau banchete peste banchete. Dar la Roma se impusese studenților, veniți aici de pretutindeni, o disciplină severă. Valentinian I hotărâse ca autoritățile să-i supravegheze îndeaproape și să-i expulzeze din oraș pe cei care nu studiau și tulburau ordinea publică²⁸⁾. Se ajunsese, de altfel, în multe orașe la un învățământ serios, care a pus bazele unui nou umanism și care a hrănit toată cultura și filologia medievală.

25) J.M.ENGEL, op.cit., p.104.

26) A.CHASTAGNOL, op.cit., pp.77-78.

27) LIB., Orat., I, 19-22.

28) CODEX THEODOSIANUS, 14, 9, 1.

Profesorii erau de altfel foarte stimați:

Ausonius a ajuns prefect al pretoriului și apoi consul în 379 e.n., iar retorul Eugenius a devenit chiar împărat, în 392 e.n., pentru a conduce ultima reacție păgînă.

Desigur, prima jumătate a secolului al doilea a echivalat cu apogeul literaturii latine. În această vreme își desfășoară activitatea Tacit, probabil cel mai strălucit prozator latin, Homerul poeziei romane. Ne gândim, firește, numai la ierarhia valorilor literare. În același moment istoric, trăiesc și scriu Pliniu cel Tânăr, Suetoniul, Florus, poetul Iuvenal, iar romancierul Apuleius încheie seria marilor creatori. În paralelă, și literatura greacă cunoaște un puternic reviriment, sensibil în scrierile lui Arrian, Appian, Epictet, Plutarh, Dion din Prusa, Aelius Aristide, ulterior Marcus Aurelius însuși, Lucian. Într-adevăr, în a doua jumătate a secolului al doilea și în secolul al treilea, cel puțin literatura de limbă latină cunoaște o anumită recesiune. Se scrie mai puțin și îndeosebi în genuri relativ periferice, în pofida progresului învățămîntului și difuzării culturii la orașe. Literatura se dovedește astfel un excelent termometru, capabil să măsoare criza unei societăți date. Dar scriitorii creștini compensează în parte impasul cunoscut de literatură păgînă.

În schimb, stabilizarea relativă a situației Imperiului, temporară, dar totuși reală, adusă de cea de a doua dinastie flaviană, coincide cu un destul de puternic reviriment al literaturii latine. Întrucît în aceeași epocă studiile filologice, valorificarea clasicii, transcrierea operelor redactate de ei și învățămîntul prosperau cu succes, unii au definit secolul al

patrunea ca prima renaștere²⁹⁾. Secolul următor comportă un nou regres, de altfel definitiv: deși, firește, se va continua, încă multe veacuri, să se scrie latinește.

Genurile literare au comportat și ele o evoluție sinuoasă. Perioada de avânt din prima jumătate a secolului al doilea s-a manifestat mai cu seamă în proză și în primul rînd în istoriografie și în genurile aferente. Suetoniu a deschis calea biografiilor de împărați, ca gen de succes în secolele următoare, iar Florus a restaurat specia epitomelor, compendiilor istorice. Poezia nu l-a dat decât pe Iuvenal, dar, după ce Apuleius a încheiat șirul marilor creatori păgîni, o lirică rafinată, de remarcabilă virtuozitate tehnică, va constitui unul dintre genurile cele mai bine reprezentate, preț de aproape două secole.

Proza se va axa îndeosebi pe o literatură doctrinară, apologetică, polemică și teologică, reprezentată în special de autori creștini, însă și de unii scriitori păgîni. Renașterea din secolul al patrulea va adăuga acestei literaturi doctrinare, mereu înfloritoare - Lactanțiu și mulți alți teoreticieni creștini - ilustrează acest fapt -, ca și poeziei - unde se vor distinge Ausonius, Claudian, Prudentius și ulterior Rutilius Namatianus - proliferarea unei proze de factură istoriografică. Pe urmele lui Velleius, se dezvoltă o adevărată literatură a epitomatorilor. Se pare că un autor anonim a compus o istorie a împăraților care s-a pierdut, după ce însă a inspirat mai mulți biografi și epitomatori. Biografii alcătuiesc Aurelius Victor și imitatorii săi, breviar de istorie romană scrie Eutropiu și, la sfîrșitul secolului, redactează opera sa autorul

29) A doua ar fi cea Carolină - prin urmare sub Carol cel Mare - iar a treia Renașterea propriu-zisă.

anonim al Historiei Auguste. Dar același secol a dăruit Romei pe unul din marii săi istorici: Amian.

~~Filologia și erudiția s-au dezvoltat tot~~ timpul și dreptul a comportat în secolele al doilea și al treilea mărturii importante, începînd cu Institutiones ale lui Gaius, care au pregătit lucrările marilor juristi din timpul Severilor. Așa cum am văzut, retorica s-a aflat totdeauna pe primul plan. Cuceririle declamatorilor secolului I e.n., adesea înfrunțiți de noul stil, au fost continuate, îmbogățite și rafinate, în pofida resuscitării clasicilor. Pe terenul retoricii s-au multiplicat panegiricele, numeroase mai ales în secolul al patrulea, cînd mai mulți autori au glorificat persoana sacralizată a împăraților dominatului.

Curente literare și opțiunile stilistice au prezentat de asemenea o evoluție interesantă. Noul stil, atît de strălucitor la jumătatea secolului întîi al erei noastre, cum am arătat în prima parte a cursului, se află în regres, în retragere, dar nu dispăre niciodată cu desăvîrșire. Așa cum am mai văzut, noul stil exprima cu maximă pertinentță gustul publicului și tendințele limbii și gîndirii din epoca imperială, constituia o avangardă a esteticii acestei epoci, deși retorica vremii nu trebuie confundată cu acest curent literar-stilistic. La începutul secolului al doilea, un fost avocat și delator celebru, cum era Regulus, continua să se exprime în noul stil³⁰⁾. Cei mai clasicizanți autori suferă influențe neoclasice, iar Tacit întreprinde o sinteză în care noul stil deține o pondere importantă. Si Juvenal este înfruntat de noul stil, iar proza lui Plinius este tributară în foarte mare măsură. Chiar autori legați de curente literare mai conservatoare decît clasicismul sînt îndatorați noului stil.

30) PLIN., Ep., 1,5,11-13.

Într-adevăr, în timpul domniei lui Traian a continuat să domine cu autoritate cel de al doilea clasicism. Elevii lui Quintilian, în primul rând Pliniu cel Tânăr și Suetoniu, scriu într-o limbă destul de clasică, vehiculează teme și reminiscențe tradiționale, deși practică o frază relativ scurtă, manifest înrîurită de experiențele noului stil. Ulterior însă, se impune pe primul plan al vieții literare o orientare literară surprinzătoare. Aticismul arhaizant, care în secolul precedent dusese o existență marginală, devine curentul literar prevalent. Influența aticismului grec, reînnoit și la modă în secolul al doilea în cadrul renașterii literaturii elenice, uzura suferită atât de clasicism, cât și de noul stil, căutarea asiduă de modele și de reminiscențe ilustre care inevitabil poartă pe gramatici dincolo de Cicero, până la limba mai aspră și la experiența mai rudimentară a lui Cato Maior, entuziasmul vădit de autorități față de arhaism, explică acest fenomen. Într-adevăr, împăratul Hadrian ocrotește cu grijă începuturile ascensiunii aticismului arhaizat și, în poemele sale, practică un limbaj rafinat, prealexandrin, cu ambiții neoterice și arhaizante. Căci noua orientare devine repede formalistă și manieristă. Retorii africani contribuie la decantarea acestei tendințe, dar Fronto, profesor celebru, ajuns consul pentru meritele sale pedagogice sub Antonius Pius, imprimă curentului prevalent caracteristicile sale fundamentale: arhaism, purism, prețiozitate laborioasă, cultul preclasicilor, formalism. Experiența frontoniană urmată și de Aulus Gellius, parțial aplicată în practică de Apuleius, nu rămâne însă fără unele ecouri interesante, unde deslușim interferența atîtor tendințe diferite, clasice, arhaice și neoclasice. În poezie, ia naștere un curent al așa numiților poeți novelli, după formula lui

Terentianus Maurus, mișcare condusă de Annianus Faliscus. Motive solemne sînt exprimate în metrii tradițional italic și populari, dar cu o virtuozitate remarcabilă și cu un rafinament formal manifest. În interiorul acestei orientări, ia naștere un neoterism restaurat, omolog formalismului și aticismului prozatorilor, cum se petrecuseră lucrurile și în vremea Republicii³¹⁾.

Secolul al treilea se dezvoltă sub semnul unor orientări similare. Poezia lirică este în continuare dominată de un neoterism, care căuta perfecționarea procedeelelor de versificație, practica studiul formelor, dar, concomitent, pune un preț deosebit pe imitația directă sau indirectă a lui Vergiliu. Neotericii secolului al treilea preferă lirica scurtă, dar se apropie treptat de clasicism. Ei pregătesc astfel un nou clasicism în vreme ce, dimpotrivă, unii poeți creștini - în primul rînd Commodianus - practica o artă care contesta violent toate tiparele clasice.

Într-adevăr secolul al patrulea asociază revirimentului literaturii latine expansiunea celui de al treilea clasicism. Mai ales poeții se întorc la clasicism, ajung adesea să-i fie mai fideli decît corifeii celui de al doilea clasicism. Dragostea pentru valorile clasice se manifestă puternic atît la creștini cît și la ultimii păgîni. Reministențele clasice de toate timpurile abundă în operele lor: doar Claudian se mai adresează uneori lui Lucan, atît de anticlasic. Proza cunoaște eforturi în mare parte similare: chiar autorii creștini încearcă să scrie în stil clasic și să vehiculeze tipare de gîndire ciceroniană. Biografiile și epito-

31) E. PARATORE, Storia della letteratura latina, ed. a 2-a, Firenze, 1961, p. 794, consideră că experiențele acestor poeți au accelerat perimarea metricii cantitative și apariția poeziei ritmice, pe care o vor practica și poeții creștini.

matorii reînnoiesc tradiția clasicismului suetonian și unii, ca Eutropiu, reușesc peste așteptări. Efortul de a salva clasicismul, de a se exprima într-o limbă artificială, trebuie pus în relație cu atașamentul față de tradiții în general, cu dorința unor scriitori de a vedea Roma salvată și Imperiul menținut pentru eternitate. Promovarea celui de al treilea clasicism cunoaște apogeul său în cercul literar și politic păgîn al Nicomachilor, care influențează la sfîrșitul secolului al patrulea scriitori ca Symmachus, autorul *Historiei* Auguste, Claudian, Amian, etc.

În general, proza este mai sensibilă la transformările produse în epoca imperială, la mutațiile survenite în lexic și în structurarea frazei, acum mult mai scurtă. De altfel, Amian încearcă să reediteze sinteza stilistică atît de personală a lui Tacit. Opera sa nu are totuși valoarea creației marelui său precursor.

Toți acești autori ai ultimului clasicism antic lasă moștenire culturii medievale o retorică îndelung decantată, în mare parte cristalizată, îmbibată de vestigii ciceroniene, fidelă tiparelor clasice, dar, cel puțin parțial, adaptată gustului publicului din secolele în care luase naștere, public înclinat spre o expresie mai tensionată, mai înflorată, uneori chiar mai bombastică, dar îndeobște capabilă de densitate conceptuală³²). În ultimile două secole ale Imperiului se folosește totodată un adevărat sermo uulgaris literar, întîlnit de pildă în traducерile Bibliei.

32) J. BAYET, Literatura latină, trad. rom., București 1972, pp. 662-663 semnaleză capacitatea școlii romane de a menține unitatea limbii și culturii latine, în pofida originii și formației provinciale a celor mai mulți scriitori și a decadenței Romei.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVA

I. Societatea, viața politică, religia, cultura.

M.T.W.ARNHEIM, The Senatorial Aristocracy in the Later Roman Empire, Oxford, 1972.

Maurice BESNIER, L'Empire Romain de l'avènement des Sévères au concile de Nicée, Paris, 1937.

François BURDEAU - Nicole CHARBONNEL - Michel HUMBERT, Aspects de l'Empire Romain, Paris, 1964.

André CHASTAGNOL, Le Bas-Empire, Paris, 1969.

Franz CUMONT, Les religions orientales dans le paganisme romain, Paris, 1929.

Jean-Marie ENGEL, L'empire Romain, Paris, 1973, pp.84-123.

Jean GAGÉ, Les classes sociales dans l'Empire Romain, Paris, 1964, pp.107-439.

Léon HOMO, L'Empire Romain. Le gouvernement du monde. La défense du monde. L'exploitation du monde, Paris, 1930, pp.46-392.

_____ Le siècle d'or de l'Empire Romain. Les Antonins (96-192 ap. J.C.), ediție revăzută de Charles PIETRI, Paris, 1969.

_____ Les institutions politiques romaines. De la cité à l'état, reeditare, Paris, 1970, pp.282-420.

Marcel LE GLAY, La religion romaine, Paris, 1971, pp.74-101.

Henri-Irénée MARROU, Histoire de l'éducation dans l'antiquité, ediție nouă, Paris, 1965, pp.431-499.

Alain MICHEL, Histoire des doctrines politiques à Rome, Paris, 1971, pp.64-125.

Kurt PFISTER, Der Untergang des antiken Welt, Leipzig, 1941.

- H.G.PFLAUM, Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire Romain, Paris, 1960.
- Michele ROSTOVZEV, Storia economica e sociale dell'Impero Romano, trad. ital., Firenze, 1933, pp.123-619.
- Jean ROUGÉ, Les institutions romaines de la Rome royale à la Rome chrétienne, Paris, 1969, pp.132-189.
- S.UTGENKO și colaboratorii, Istoria universală, trad. rom., București, 1959, vol.II, pp.635-661; 719-814.

II. Literatura

- Aurelio G.AMATUCCI, La letteratura di Roma imperiale, Bologna, 1947, pp.111-300.
- Jean BAYET, Literatura latină, trad.rom. de Gabriela CRETIA, București, 1972, pp.608-815.
- Nicolae I.BARBU, Istoria literaturii latine de la 69-476 e.n., București, 1962.
- A.D.LEEMAN, Orationis Ratio. The Stylistic Theories and Practice of the Roman Orators, Historians and Philosophers, Amsterdam, 1963, vol.I, pp.323-383.
- Ettore PARATORE, Storia della letteratura latina, ed. a 2-a, Firenze, 1961, pp.692-984.
- René PICHON, Histoire de la littérature latine, ed. a 9-a, Paris, 1924, pp.655-935.
- Augusto ROSTAGNI, Storia della letteratura latina, ediție revăzută și completată de Italo LANA, (ed a 3-a), Torino, 1964, vol.III, pp.123-610.
- Martin SCHANZ - Karl HOSIUS, Geschichte des römischen Literatur, ed. a 4-a, München, 1935, vol.III și IV.
- I.M.TRONSKI, Istoria antičnoj literatury, Leningrad, 1951, pp.473-490.

PLINIU CEL TÎNĂR

VIATA. Caius Plinius Caecilius Secundus s-a născut în anul 61 sau în 62 e.n., la Comum. Familia Caeciliilor căreia aparținea scriitorul se stabilise în acea localitate din timpul lui Caesar și se bucura de prestigiu și de o situație materială bună. De altminteri, Caecilii se înrudeau cu Plinii, de asemenea stabiliți de multă vreme la Comum. Într-adevăr, Lucius Caecilius Cilo, tatăl scriitorului, s-a căsătorit cu Plinia, sora lui Pliniu cel Bătrîn. Lucius Caecilius Cilo a îndeplinit la Comum demnitatea de quattuorvir aedilicia potestate, unul dintre cei patru magistrați care conduceau orașul. Dar el a murit când fiul său mai mic (mai avea și un alt urmaș) era copil. Astfel Caius Caecilius Secundus a rămas orfan și a fost adoptat și crescut de celebrul său unchi; de aici și cognomen-ul Plinius adăugat la numele gentilic al viitorului senator.

Pliniu cel Tânăr a fost deci crescut de mama și de unchiul său, iar după moartea acestuia din urmă, în 79 e.n., a avut ca tutore pe celebrul general și om politic, Verginius Rufus, care a refuzat de trei ori puterea imperială. A fost educat la Roma de filosoful stoic Musonius Rufus, dar și de Quintilian¹⁾ și de Nicetas din Smyrna. Printre condiscipolii săi s-a numărat și Tacit. S-a căsătorit de trei ori; văduv a doua oară, la vârsta de treizeci și cinci de ani, s-a căsătorit cu Calpurnia, de asemenea originară din Comum, pe care a iubit-o foarte mult.

1) PLIN., Ep., 2,14,9, îl numește preceptorul meu (.... ex Quintiliano, praeceptore meo, audisse meminī).

A început să pledeze ca avocat foarte tânăr, la vârsta de nouăsprezece ani, și a intrat cam la aceeași epocă în ordinul senatorial, părăsind astfel repede condiția de cavalier. A fost inițial vigintivir - decemvir stlitibus iudicandis -, apoi tribunus militum al legiunii a treia Gallica, pe atunci încartiruită în Siria, începând din septembrie 81 e.n. A urcat apoi succesiv treptele carierei senatoriale: astfel între 89 și 92 e.n. a fost quaestor și în 93 sau 95 e.n. praetor, pe lângă alte funcții și demnități²⁾. A devenit de altfel un om foarte bogat, mare proprietar de pământ, dar situația sa în ultimii ani ai domniei lui Domițian s-a înrăutățit considerabil, după ce Pliniu a pledat împotriva lui Baebius Massa, prieten al împăratului, condamnat pînă la urmă pentru guvernare abuzivă și corupție în provinciile unde fusese trimis în misiune. Pliniu supraviețuiește cu greu represiunilor care lovesc în frunțașii aristocrației senatoriale.

După moartea lui Domițian, Pliniu realizează însă o carieră strălucită: devine unul dintre corifeii senatorilor care îl sprijină pe Traian, promovează politica de colaborare între senat și principe³⁾, adună o mare avere și se numără printre proprietarii de vile și latifundiarii cei mai bogați ai vremii. În 100 e.n., devine consul suffectus, și, în această calitate, redactează și recită un panegiric al lui Traian; în 103 sau în 104 este investit ca augur pe viață, iar în 111 ca guvernator în provincia Bitinia, una dintre bazele campaniei pe care împăratul o pregătea împotriva parților. Moare subit în această provincie în 112 sau mai degrabă

2) Cf. în această privință L.RUSCA, Plinio il Giovane attraverso le sue lettere, Como, 1967, pp. 13-14.

3) Împreună cu Tacit, acuză în fața lui Traian pe Marius Priscus, guvernator corupt, și rămîne toată viața un avocat strălucit.

în 113 e.n.: Pliniu a realizat astfel o carieră tipică de senator al epocii Antoninilor, homo nouus, dar le - gat prin mii de fire de aristocrație senatorială și sincer raliat unui absolutism relativ moderat.

În jurul său, se concentrase unul dintre principalele cenacle literare și ideologice din istoria secolului al doilea. Se pare că cel puțin cincizeci de persoane au frecventat efemer sau constant cercul lui Pliniu. Printre aceștia, s-au numărat personalități celebre, cum au fost Spurinna și Sentius Augurinus, cavalierul Septicius Clarus, la rîndul său viitor șef de cerc politic și literar, o vreme poetul Marțial și biograful Suetoniu. Însă principalul membru al cercului condus de Pliniu a fost Tacit însuși⁴⁾. De altfel, Pliniu avea o înaltă concepție despre prietenie și s-a remarcat ca unul dintre senatorii și oamenii de litere cei mai îndatoritori ai epocii, generos, oricînd dispus să-și ajute prietenii, de altfel optimist, înzestrat cu un caracter luminos, deși destul de vanitos, în pofida declarațiilor de modestie, formulate în scrisorile sale.

OPERA. A fost destul de întinsă, dar multe lucrări s-au pierdut: o tragedie, alcătuită cînd Pliniu avea numai paisprezece ani, elegii și alte poeme, în hexametri și endecasilabi. S-au pierdut de asemenea numeroasele sale discursuri, la care face aluzie în scrisorile sale: cuvîntare la întemeierea bibliotecii de la Comum, elogiu al orașului natal, discursuri împotriva lui Baebius Massa, Caecilius Classicus, Marius Priscus etc.⁵⁾.

4) Cf. A.M.GUILLEMIN, Pline et la vie littéraire de son temps, Paris, 1929, pp.23-29.

5) N.I.BARBU, Istoria literaturii latine, p.294, oferă un repertoriu al tuturor acestor discursuri.

TRAIANI PANEGYRICUS. Reprezintă de fapt singurul discurs care ni s-a păstrat. Alocuțiunea a fost rostită la întâi septembrie loo e.n., cu prilejul instalării lui Pliniu în consulat, apoi recitată și publicată, după ce fusese remaniată, în lol e.n. Prin acest discurs, Pliniu a creat un gen literar specific, deoarece mai mulți retori vor face în secolul al patrulea elogiul împăraților vremii: într-o culegere de panegirice, întocmite tot în secolul IV e.n., lucrarea lui Pliniu va fi plasată la început, ca prim testimoniu.

Panegiricul lui Traian cuprinde nouăzeci și cinci de capitole, distribuite după următoarea structură: introducerea (cap. 1-3), cariera lui Traian înainte de anul rostirii discursului (cap. 4-24), munera asumate de cezar (cap. 25-55), al treilea consulat al împăratului (cap. 56-80), viața lui particulară (cap. 81-89) și sfârșitul, priuata gratiarum actio (cap. 90-95).

Panegiricul începe cu o invocație adresată lui Iupiter, căruia îi cere să-i ocrotească alocuțiunea, s-o ridice la nivelul reclamat de elogierea lui Traian, numit de la început optimus princeps⁶⁾. Panegiricul conține într-o acumulare de elogii hiperbolice, care nu sînt totuși gratuite. În primul rînd, Pliniu aduce în Panegiric un document important asupra politicii lui Traian și stării de spirit suscitată de ea în anumite cercuri senatoriale. Pliniu prezintă faptele de arme ale lui Traian, ajutoarele și cheltuielile împăratului pentru popor, inclusiv pentru copiii săraci - instituțiile alimentare - măsurile luate împotriva delatorilor, ca-

6) PLIN., Paneg., 1,2, referindu-se la precatio, pe care o rostește, se întreabă: qui mos cui potius quam consuli aut quando magis usurpandus colendusque est quam cum imperio senatus, auctoritate rei publicae ad agendas optimo principi gratias excitamur?

litățile personale ale cezarului etc. Două elemente esențiale se degajă din discursul lui Pliniu: imaginea atitudinii politice a lui Traian, imagine impusă senatului de oameni ca Pliniu, și ilustrarea mentalității și stilului oficial al scriitorului. Așa cum am arătat, laudele sînt excesive, dar în spatele lor se situează o întreagă ideologie.

De altfel, ca un adevărat leit-motiv, Pliniu opune lui Traian defectele lui Domițian, strînse într-o adevărată satiră a ultimului dintre Flavieni, pe care o schițează scriitorul. Pliniu, se afirmă chiar în capitolul al doilea, este sincer, căci romanii nu mai sînt obligați să înalțe elogiul, sub puterea fricii de împărat; nu mai vorbim ca înainte, zice scriitorul, pentru că nu mai suferim ca altădată: nihil quale ante digamus; nihil enim quale antea patimur⁷⁾. Romanii nu mai sînt constrinși să-l glorifice pe împărat ca pe un zeu. Aluziile la Domițian apar evidente. Nu mai vorbim, spune Pliniu, de un tiran, ci despre un concetățean, nu despre un stăpîn, ci despre un prieten: non enim de tyranno, sed de ciue, non de domino, sed de parente loquimur⁸⁾. Un absolutism paternalistic, tolerant față de senatori, ar trebui să substituie despotismul teocratic, antisenatorial, practicat de către Domițian. Ca senator, Traian primește supranumele de optimus⁹⁾. Anticii credeau că un adevărat rex - opus deci unui tiran - strălucește și prin frumusețea lui fizică: și, într-adevăr, Pliniu face un portret elogios al lui Traian¹⁰⁾. Adoptarea sa

7) PLIN., Paneg., 2,2.

8) PLIN., Paneg., 2,3.

9) PLIN., Paneg., 2,7.

10) PLIN., Paneg., 4,7: iam firmitas, iam proceritas corporis, iam honor capitis et dignitas oris, ad hoc aetatis inflexa maturitas nec sine quodam munere deum festinatis senectutis insignibus ad augendam maiestatem ornata caesaries, nonne longe lateque principem ostentant?

de către Nerva a constituit un eveniment deosebit de important, dar Traian a rămas modest și se consideră egal cu toți; este mai important ca alți cetățeni, deoarece e mai bun ca ei: par omnibus et hoc tantum ceteris maior quam melior¹¹⁾. Pliniu stăruie de altfel asupra respectului arătat de Traian senatului¹²⁾ și trece în revistă în această lumină toate aspectele politicii împăratului. Ircontestabil însă că esența regimului totalitar nu este deloc atinsă, întrucât senatorii și romanii în general sînt liberi, fiindcă așa ordonă Traian. Poruncește, zice Pliniu, să fim liberi: vom fi; poruncești să dăm pe față sentimentele noastre: le vom da. Iubes esse liberos: erimus; iubes, quae sentimus promere in medium; proferemus¹³⁾. Libertatea elogiată de Pliniu rămîne așadar foarte limitată.

Lucrare merită să exprime entuziasmul politic plinian față de Traian și față de politica acestuia, dar adresată marelui public¹⁴⁾, Panegiricul comportă un stil impregnant de retorică, de antiteze, interogații retorice, repetiții. Abundă de asemenea locurile comune și reminiscențele lecturilor din literatura clasică. Patosul teatral, izvorit din lecțiile lui Nicetas din Smyrna și din noul stil în general, dar adecvat subiectului, se interferează cu tendințele spre perioada ciceroniană. Desigur, frazele sînt mai scurte ca la Cicero, dar mai lungi ca în scrisorile pliniene, în timp ce lexicul și sintaxa se prezintă ca destul de clasice, în spiritul îndrumărilor date de Quintilian. Pe de altă parte, s-a semnalat în Panegiric efortul de a depăși

11) PLIN., Paneg., 21,4.

12) PLIN., Paneg., 69,4.

13) PLIN., Paneg., 66,4.

14) A.GUILLEMIN, Plaine et la vie littéraire, pp.82-85.

tirada retorică, de a crea imagini noi, epitete, alianțe de cuvinte, exemple inedite de brahiologie și asimetrie, care anunță întrucîtva stilul lui Tacit¹⁵⁾.

EPISTULAE. Reprezintă principala operă a lui Pliniu. Scrisorile pliniene constituie un corp amplu, structurat în zece cărți de epistule. Primele nouă cărți au fost publicate, între 97 și 110 e.n., de Pliniu însuși la date care suscită aprige controverse între savanți. Postum, a apărut cartea a zecea, care cuprinde corespondența între Pliniu și Traian, în total o sută douăzeci și două de epistule, dintre care șaptezeci și cinci au fost scrise de Pliniu și cincizeci de către Traian.

Scrisorile publicate de Pliniu sînt epistule autentice, dar reelaborate în vederea publicării, chiar dacă în mai mică măsură decît cele care fac parte din corespondența lui Seneca. În acest sens, ne este foarte utilă scrisoarea întâi, adevărat prooemium, adresată lui Septicius Clarus, viitorul prefect al pretoriului și prieten al lui Suetoniu, în excelente relații cu Pliniu. Aici, Pliniu arată că nu va publica toate epistulele sale - îndemnul editării venea de la Septicius - ci numai pe cele pe care va putea să le glosească: frequentur hortatus es ut epistulas, si quas paulo curatius scripsissem, colligerem publicaremque¹⁶⁾. Nu va respecta ordinea cronologică, deoarece le va publica după cum le va avea în mînă. Cu acest prilej, Pliniu o-

15) M. DURRY, introducere la Pline le Jeune, Panegyrique de Trajan, Paris, 1938, pp.47-49. Savantul francez notează strădania pliniană de a satisface gusturi opuse, asianic și atic, de fapt clasic: de unde, pe de o parte clausule, flosculi retorici, tirade, înecobste dulcia, iar, pe de alta, segmente tehnice de discurs, formule concentrate, severa. Totuși nici noul stil nu era lipsit de o anumită concizie severă. Totodată, limba Panegiricului rămîne în general clasică.

16) PLIN., Ep., 1,1.

perează o disjunctie fundamentală între istoriografie, totdeauna analistică, și arta corespondenței literare, supusă altor tipare: collegi non seruato temporis ordine (neque enim historiam componebam), sed ut quaeque in manus uenerat¹⁷⁾.

Scrisorile lui Pliniu nu constituie, prin urmare, o operă istoriografică, dar ele se referă fără încetare la modul de viață al epocii și la reacțiile personale ale autorului față de împrejurările, în care se află implicat. De aceea, s-a susținut că epistulele pliniene ilustrează cu prioritate caracterul autorului și efortul de a transforma viața într-o academie literară¹⁸⁾, că ele reprezintă expresia unui "letterato"¹⁹⁾. Este neîndoielnic că un univers literar se constituie într-o asemenea operă, chiar mai apropiată de referent decât satira, însă scrisorile lui Pliniu alcătuiesc și o mărturie prețioasă, un document. Realitățile economice, sociale și politice, prezența în societatea epocii a delatorilor, a jefuitoarelor de provincii, captarea testamentelor, astrologia și divinația vremii, statutul sclavilor și al altor categorii sociale, ocupațiile cotidiene ale romanilor, sînt toate abundant ilustrate²⁰⁾.

Tematica scrisorilor ne apare ca extrem de variată, multilaterală. Pliniu relatează în repetate rînduri unele procese sociologice - cum era creșterea latifundiilor - desfășurarea unor dezbateri juridice, narază fapte diverse, discută probleme morale și literare, descrie opere de artă, vile, peisaje, înfățișează di-

17) PLIN., Ep., 1,1, 1.

18) E. PARATORE, Storia della letteratura latina, p. 723.

19) L. RUSCA, op. cit., pp. 19-22.

20) N. I. BARBU, Istoria literaturii latine, pp. 297 - 299.

ferite personaje: multe scrisori au un pronunțat caracter autobiografic. Dar Pliniu încurajează activitatea literară a prietenilor săi și exprimă de fapt preoocupările unui șef de cnaclu. Mai multe scrisori ilustrează intensă activitate desfășurată în cercul lui Pliniu, opțiunile acestui cnaclu, schimburile de idei care îl caracterizau.

Pliniu cel Tânăr, impresionat de moartea unuia dintre corifeii eposului clasicizant, Silius Italicus, îi face un călduros elogiu, deși recunoaște că nu strălucea prin talent²¹⁾, în pofida opțiunii comune pentru valorile clasice. Judecă de deasemenea opera lui Marțial, membru al cnaclului plinian. Elogiul în versuri pe care Marțial i-l consacrase conține aprecierea lui Pliniu ca un alter - Cicero. Pliniu, spunea Marțial, exprimând o judecată de valoare curentă în cercul lor literar, lucrează la discursurile sale și scrie ceea ce secolele viitoare și urmașii ar putea compara cu operele Arpinatului:

Hoc quod saecula posterique possint
Arpinis quoque comparare chartis²²⁾.

Pliniu sprijină cariera lui Suetoniul și îl încurajează să publice²³⁾. Un schimb susținut de scrisori se desfășoară

21) PLIN., Ep., 3,7: scribebat carmina maiore cura quam ingenio. În legătură cu schimburile epistolare care ilustrau colaborarea de cnaclu, de grup literar, dezvoltată în cercul lui Pliniu, notăm începutul unei epistule: epistolam tuam iucundissimam recepi, eo maxime, quod aliquid ad te scribi volebas, quod libris inseri posset. Obueniet materia, uel haec ipsa quam monstras, uel potior alia (*ibid.*, 9,11,1).

22) PLIN., Ep., 3,21,4.

23) PLIN., Ep., 1,18; 3,8,10,94 pentru carieră; *ibid.* 5,10 exprimă indemnul adresat lui Suetoniul de a publica; *ibid.*, 1,24,1 arată că Tranquillus era un contubernalis al lui Pliniu.

soară pe de altă parte între Pliniu și Tacit, condeiul cel mai strălucit și mai original al ceroului plinian. Problemele stilului concis și ale celui amplu - pe care Pliniu pare să-l prefere²⁴⁾ - figurează în conținutul scrisorilor expediate lui Tacit, pe lângă multe altele. Numeroase probleme survin în aceste epistule. Astfel Pliniu îi descrie prietenului său erupția Vezuviului și moartea unchiului său²⁵⁾, de care Tacit avea nevoie pentru alcătuirea Historiilor, îi citește și corectează Dialogus de oratoribus, Am citit cartea ta, scrie Pliniu, și am notat cât am putut de conștiincios cele ce cred că trebuie schimbate și scoase din ea: librum tuum legi et quam diligentissime potui adnotavi quae commutanda, quae eximenda arbitrater²⁶⁾. Pliniu încu - rează activitatea literară a lui Tacit, dar, la rândul său, îi trimite lucrări la corectat²⁷⁾. Crede, de altfel, că viitorimea va reține relațiile lor, prietenia strinsă care îi lega²⁸⁾. Admirația lui Pliniu pentru Tacit crește după a doua lectură a Historiilor²⁹⁾. Pliniu povestește de altminteri lui Tacit cum își petrece viața la țară și face aluzie la ceea ce prietenul său scrisese despre poezie în Dialogus de oratoribus³⁰⁾.

Pliniu își descrie de altfel frecvent existența pe care o ducea la țară, în vilele și printre cărțile sale.

24) PLIN., Ep., 1,20.

25) PLIN., Ep., 6,16 și 20.

26) PLIN., Ep., 7,20,1.

27) PLIN., Ep., 7,20,2: nunc a te librum meum cum adnotationibus tuis exspecto. O iucundas, o pulchras uices!

28) PLIN., Ep., 7,20,2: quam me delectat quod, si qua posteris cura nostri, usquequaque narrabitur qua concordia, simplicitate, fide uixerimus.

29) PLIN., Ep., 8,7,1; vezi și 9,14.

30) PLIN., Ep., 9,10.

Prin fața ochilor cititorilor, defilează toate ocupațiile autorului, participările la ședințele senatului sau la procese³¹⁾ și la recitațiile numeroase ale poezilor³²⁾, dar și la banchete³³⁾, modul în care el aranjează o locoană³⁴⁾ sau asistă la îmbrăcarea togii virile³⁵⁾, face servicii protejaților săi, pe care îi recomandă călduros³⁶⁾. Se plînge de altfel că activitatea publică îi răpește prea mult timp, nu-i îngăduie să se consacre suficient activităților literare³⁷⁾. Indrăgește orașul natal, de care vorbește cu multă căldură și își ajută concetățenii³⁸⁾.

Fără îndoială, Pliniu nu neglijează problemele politice. Ia atitudine cu fermitate împotriva represiunilor antisenatoriale, întreprinse de Domițian, și a complicilor acestor acțiuni, cum era Regulus³⁹⁾. În repetate rânduri, face elogiul victimilor acestor represiuni, Arulenus Rusticus, Iunius Mauricus și alții. Subliniază cât îi este de îndatorat lui Arulenus Rusticus⁴⁰⁾ și narează în detaliu ce a făcut pentru a-l răz-

31) PLIN., Ep., 2, 14 pentru procese; 8, 14 pentru ședințele senatului.

32) PLIN., Ep., 1, 13 (magnus prouentum poetarum annus hic attulit, afirmă autorul chiar de la început); 6, 15.

33) PLIN., Ep., 2, 6.

34) PLIN., Ep., 1, 14. Aspecte ale vieții intime, de familie, apar și în Ep., 1, 4; 4, 1 și 19; 6, 4; 7, 12; 19; 7, 5; 8, 10.

35) PLIN., Ep., passim.

36) Exempli gratia, Ep., 2, 9. S-au menționat mai sus recomandările în favoarea lui Suetoniu. Relațiile de prietenie și de clientelă apar frecvent în scrisorile lui Pliniu: cf. și A. GUILLEMIN, Pline et la vie littéraire, pp. 1-8; 12 etc.

37) PLIN., Ep., 1, 9.

38) PLIN., Ep., 1, 8; 3, 6; 4, 13 etc.

39) PLIN., Ep., 1, 5.

40) PLIN., Ep., 1, 14, 1: scis enim quanto opere sumum illum uirum suspexerim dilexerimque, quibus ille adulescentiam meam exhortationibus fouerit, quibus etiam laudibus ut laudandus uidere effecerit.

buna pe Helvidius Priscus⁴¹⁾. Pliniu mărturisește așadar limpede nu numai atașamentul său față de senat, ci și legăturile sale strinse cu facțiunea intransigentă a victimelor lui Domițian. Totodată, Pliniu pare să se detașeze de optica și de gesturile eroice ale exponenților acestei facțiuni - cu toate că le admiră - și, cu prilejul portretizării Arriei, recomandă o atitudine mai suplă⁴²⁾. Autorul Panegiricului nu se putea gândi decât la colaborarea cu absolutismul mai conciliant al lui Traian.

Concepte mai abstract, cum era cel de glorie, îl preocupă îndelung pe Pliniu. De asemenea, Pliniu admiră vechea civilizație a Helladei și recomandă prietenul său Maximus venerația față de cetățile și valorile acestei țări, deși nu era filoelen⁴³⁾.

Scrisorile atestă blîndețea, optimismul, umorul subtil al lui Pliniu. Mare latifundiar, Pliniu nu reclamă desigur eliberarea sclavilor, însă se poartă clement și uman cu proprii săi sclavi⁴⁴⁾.

41) PLIN., Ep., 9,13.

42) PLIN., Ep., 16,6 unde se referă la celebra exclamație Non dolet. Paete, adaugă: sed tamen ista facienti, ista dicenti gloria et aeternitas ante oculos erant; quo maius est sine praemio aeternitatis sine praemio gloriae abdere lacrimas, operire luctum amissaque filio matrem adhuc agere.

43) PLIN., Ep., 8,24. Pliniu nu este un filosof autentic, deși unele locuri comune, de coloratură stoică, apar în anumite scrisori. Poate fi însă apropiat de antisistemul practicat de Noua Academie, adoptat de Tacit și de Suetoniu, prietenii săi. Astfel Pliniu formulează ideea că o probă poate constitui și consensul general: incipio enim satis absolutum existimare, de quo tanta diversitate regionum discreta hominum iudicia consentiunt (ibid., 9,11,2). Scrisoarea următoare subliniază că oamenii sînt cu toții supuși erorii: non omnes homines aliquo errore ducuntur? non hic in illo sibi, in hoc alius indulget? (ibid., 9,12,1).

44) PLIN., Ep., 8,16; dar și 3,14; 5,19; 7,32.

În cadrul scrisorilor lui Pliniu, corespondența cu Traian constituie un capitol autonom și deosebit de interesant. Primele paisprezece scrisori sînt anterioare instalării lui Pliniu ca guvernator⁴⁵⁾, dar cele mai multe epistule privesc experiența sa în Bitinia. Aspectul documentar apare aici considerabil amplificat: în calitatea sa de guvernator al Bitiniei, Pliniu înformează pe împărat asupra problemelor ce le avea de rezolvat și îi cere frecvent sfaturi. Aflăm, astfel, numeroase detalii referitoare la viața și administrația provinciilor. Traian își afirmă de altfel încrederea în Pliniu și, parcă puțin plictisit îi lasă libertatea de a decide în unele sectoare de activitate. Dar Pliniu îl consultă pe Traian în cele mai mici detalii de administrație locală. Îi cere îndrumări pentru apeductele provinciei, pentru organizarea finanțelor, dar și pentru probleme mai mărunte. Schimburi de scrisori privesc doi sclavi, care se înrolaseră clandestin în armată, sau deteriorarea unui teatru și a unui gimnaziu. În răspunsurile sale, Traian apare destul de sever, dar lasă orașelor provinciei autonomia lor⁴⁶⁾. Două scrisori celebre se referă la creștini, care își făcuseră

45) Prima scrisoare (Ep., 10, 1) datează de altminteri din anul 98 și felicită pe Traian pentru urcarea sa pe tron. O reproducem în cele ce urmează: tua quidem pietas, imperator sanctissime, optauerat ut quam tardissime succederes patri; sed di immortales festinauerunt uirtutes tuas ad gubernacula rei publicae, quam susceperas, admoovere. Precor ergo ut tibi et per te generi humano prospera omnia, id est digna saecula tuo, contingant. Fortem te et hilarem, imperator optime, et priuatum et publice opto.

46) PLIN., Ep., 10, 117 (scrisoare a lui Traian): sed ego ideo prudentiam tuam elegi ut formandis istius provinciae moribus ipse moderareris et ea constitueres quae ad perpetuam eius provinciae quietem essent profutura.

apariția în provincia Bitinia. Traian cere pedepsirea celor dovediți creștini și consideră că noua sectă nu se integra în civilizația antică, dar recomandă indulgență față de cei ce sacrifică zeilor și interzice utilizarea denunțurilor anonime⁴⁷⁾. În sfârșit, unele scrisori ale lui Pliniu recomandă împăratului anumite persoane.

Firește, explicația că Pliniu ar fi guvernat timorat chiar mediocru⁴⁸⁾ nu ne poate satisface integral. În realitate, consultarea împăratului, în cele mai mărunte amănunte, ilustrează atât atașamentul lui Pliniu față de Traian și politica lui, cât și consolidarea masivă, în adâncime, a absolutismului imperial. Chiar un împărat ca Traian controlează și dirijează totul. Pe de altă parte, după părerea noastră, preocuparea lui Traian pentru situația din Bitinia are și o explicație specifică. Cum am arătat mai sus, această provincie constituia una dintre bazele campaniei împotriva parților, pe care împăratul o prepara cu deosebită grijă.

UNIVERSUL LITERAR. Am arătat că Pliniu însuși mărturisește a fi ales pentru corespondența sa literară doar anumite scrisori, cele accuratius scriptae. De asemenea, am văzut că Pliniu disociază categoric genul e-

47) PLIN., Ep., 97,2: sine auctore uero propositi libelli in nullo crimine locum habere debent. Nam et pessimi exempli nec nostri saeculi est. Cf. și L.RUSCA, op.cit., pp.131-136.

48) R.PICHON, op.cit., p.666: "il y a entre le X-ème livre de Plinie et les lettres d'Atticus la différence de la grande politique à la petite administration".

pistolar de cel istoriografic⁴⁹⁾.

Într-adevăr, Pliniu selecționează scrisorile cele mai elegante, mai ales în prima parte a corespondenței. În ultimele cărți, apar și scrisori mai puțin alefuite, așa cum era și normal⁵⁰⁾. De altfel, scrisorile din cartea a zecea sînt îndeobște niște rapoarte seci, care n-au nimic comun cu virtuozitatea stilistică atestată de primele epistule. Dacă Cicero nota în scrisorile sale evenimentele pe măsură ce se produceau, iar Seneca dezvoltă ample reflecții moralizatoare, Pliniu organizează abil și unitar fiecare dintre epistulele sale, în jurul unui eveniment oarecare - am menționat varietatea tematică, - astfel încît scrisoarea să dobîndească un sens și o strălucire literară precisă. Dimensiunile epistulelor variază, de la simple bilete la scrisori destul de ample, dar toate dobîndesc o autonomie profund semnificativă. Constituie o excepție faptul că moartea lui Pliniu cel Bătrîn este narată în două scrisori diferite. Pe de altă parte, tonul scrisorilor apare ca foarte variat: pendulează între expresia duioasă sau meditativă și ironia fină sau gluma decentă, dar suculentă. Adesea Pliniu povestește anecdote amuzante, ca aceea referitoare la distrația extraordinară a unui oarecare Iavolenus Priscus, care confundase numele său cu începutul unei recitații, unde fusese invi-

49) PLIN., Ep., 5,8,9-10, se referă la diferența între historia și oratio, căreia pare a-i subordona genul epistolar: habet quidem oratio et historia multa communia, sed plura diversa in his ipsis quae communia videntur. Narrat illa, narrat haec, sed aliter: huius pleraque humilia et sordida et ex medio petita, illi omnia recondita, splendida, excelsa conveniunt. Disjunctia între istorie și epistule apare și în 6,20,20.

50) A.GUILLEMIN, Pline et la vie littéraire, p.113: "vers la fin du recueil, on sent que les réserves s'épuisent, les cartons se vident".

tat. Prisce iubes, începuse autorul, iar Iavolenus ripostase: ego uero non iubeo⁵¹⁾. Lui Pliniu îi lipsește densitatea, vibrația profundă, dramatică, dar se exprimă elegant și dezinvolt. În profunzime deci, datele realităților sînt modificate, supuse exigențelor unei structuri literare, adaptate în vederea unor efecte artistice. Pliniu crede de altfel în valoarea înaltă a literaturii⁵²⁾.

Partizan hotărît al celui de al doilea clasicism, Pliniu iubește simetria, expresia literară echilibrată. El își manifestă deschis opțiunile estetice. Astfel Pliniu reproduce o discuție a sa cu Regulus, unde precizează că vrea să rivalizeze cu Cicero, deoarece nu-l mulțamește stilul secolului și pentru că socotește prostesc să nu imite marile modele: est enim mihi, inquam, cum Cicerone aemulatio, nec sum contentus eloquentia saeculi nostri; nam stultissimum credo ad imitandum non optima quaeque proponere⁵³⁾. Aderiunea la clasicism apare deci limpede enunțată. Admirația pentru Cicero, Marcus noster, fusese exprimată și anterior⁵⁴⁾. Desigur, Pliniu nu neglijează trecerea vremii, curceririle noului stil, și pledează pentru un stil care să nu ignore surpriza și riscul, preconizate de asianiști⁵⁵⁾. Dar, am văzut mai sus, că Pliniu nu recomandă

51) PLIN., Ep., 6,15.

52) PLIN., Ep., 1,3,4: effinge aliquid et excude, quod sit perpetuo tuum. Nam reliqua rerum tuarum post te alium atque alium dominum sortientur, hoc numquam tuum desinet esse, si semel coeperit.

53) PLIN., Ep., 1,5,12-13.

54) PLIN., Ep., 1,2,2-4; cf. și A.GUILLEMIN, Plinie et la vie littéraire, pp.94-97; 113-114.

55) PLIN., Ep., 9,26,4: sunt enim maxime mirabilia quae maxime inexpectata, maxime periculosa, utque Graeci magis exprimunt, θαρσάλα. In aceeași scrisoare, făcuse elogiul stilului elevat, sublim.

lui Tacit concizia exagerată și se pronunță pentru discursul plin, rotund, aproape amplu. Pliniu este un clasicizant, dar adaptat timpului său, așa cum o mărturiseste fără ezitare. Sînt un admirator al celor vechi, dar nu astfel ca să disprețuiesc, ca anumiți oameni, talentele timpurilor noastre: sum ex iis qui mirer antiquos, non tamen, ut quidam, temporum nostrorum ingenia despicio⁵⁶⁾. Reprobă mai ales elocința moale, efeminată, prea asiatică, a unor tineri avocați din tribunalele centumvirilor⁵⁷⁾. Ca și personajele lui Petroniu și lui Tacit, crede că tinerii primesc o pregătire prea sumară, o instrucție rapidă și unilaterală⁵⁸⁾.

Clasicismul plinian se manifestă limpede în adaptarea, adecvarea stilului la subiect, a semnificațiilor la semnificați. Noul stil preconizea expresia stilistică omogenă (oratio unică), indiferent și autonom de subiect, pe cînd clasicismul opta pentru modificarea expresiei, în funcție de subiect. Desigur, stilul epistolar al lui Pliniu apare mai concis, mai alegru, mai oral decît cel al Panegiricului, tot în funcție de exigențele genului. Dar prin tușe adesea ușoare, aproape imperceptibile, acest stil epistolar este, după părerea noastră, adaptat specificului multor scrisori.

Astfel, de pildă, constatăm stilul viu, rapid, dinamic și chiar tehnica fabulei mileziene într-o scrisoare care narează performanțele infamante ale lui Regulus⁵⁹⁾. Dar cînd evocă motive alexandrine și conceptul de glorie, Pliniu introduce un vocabular mai elevat și o frază mai "nobilă", în congruență cu tema aleasă⁶⁰⁾. Cînd exprimă regretul prilejuit de moartea lui

56) PLIN., Ep., 6,21,1.

57) PLIN., Ep., 2,14,12.

58) PLIN., Ep., 2,14, 2-4.

59) PLIN., Ep., 2,20.

60) PLIN., Ep., 3,16.

Marțial, când caracterizează opera acestuia și exprimă entuziasmul față de propria contribuție, Pliniu utilizează unele elemente corespunzătoare⁶¹⁾. Biletele sînt redactate într-un stil foarte concis, în fraze scurte, adecvate scrisorii succinte.

S-a evidențiat stăruiitor influența poeziei asupra stilului plinian. Dacă structura tripticului, trihotomia indeobște, ar atesta înrîurirea retoricii, armonia compoziției, alura de epigramă, ar atesta influența poeziei. Fraza ternară, bazată pe trei secțiuni, marcate indeobște de figuri de stil clasice, ilustrează tocmai afinități cu Vergiliu și cu limba poeziei în general⁶²⁾.

Am arătat mai sus că Pliniu minuieste abil procedeul narației. Adevărate efecte dramatice se desprind din nararea morții lui Pliniu cel Bătrîn și din cea a fugii autorului și a mamei sale, de teama erupției, la care se referă două epistule mai sus citate. Narația pliniană este în general amplă, pitorească. Descrierea, frecvent utilizată, se constituie în epistule limpede, bogată în detalii revelatoare, precise, pline de frăgezime. Cea mai cunoscută descriere pliniană este cea a izvorului Clitumnus⁶³⁾. Portretele, uneori directe, descriptive, în alte pasaje dinamice, dialogul alegu, sînt cu judiciozitate folosite de autor.

Am arătat mai sus că Pliniu utilizează un vocabular elegant și suplu, clasic. Nu lipsesc totuși cuvintele grecești, vocabulele familiare, conotațiile specifice epocii imperiale. Metaforele și antitezele, expresia figurată în general, nu sînt deloc evitate. Am

61) PLIN., Ep., 3,21.

62) A.GUILLEMIN, Plinie et la vie littéraire, pp.146-151.

63) PLIN., Ep., 8,8.

notat de asemenea, că, în scrisori, fraza pliniană nu este lungă, ci în orice caz mai scurtă decât Panegiric, câteodată chiar eliptică. Sînt utilizate frecvent parataxa și coordonarea, iar, pe de altă parte, ca și la Tacit, lipsesc cum causal și cel narativ, întîlnite frecvent totuși în modelul ciceronian⁶⁴⁾.

CARACTERIZARE GENERALĂ. Deși nu era aristocrat de viață, Pliniu și-a însușit perfect optica senatorială. S-a spus că Pliniu apare în fond ca cel mai caracteristic latifundiar, aristocrat și senator al vremii.⁶⁵ Respectă instituțiile tradiționale, venerează moștenirea eroilor opoziției împotriva lui Domițian, dar sprijină sincer principatul lui Traian și devine cel mai activ partizan al unui centru de acțiune politică ce nu numai că nu milita pentru limitarea absolutismului imperial, ci contribuia la potențarea lui, în colaborare însă cu senatul. Conduce deci unul dintre cercurile politice și culturale cele mai active și mai fertile în creația literară ale timpului: aici se practica metodele de gîndire vehiculate de Noua Academie. Pliniu credea ferm în dominația Romei și în menținerea ordinei sociale date, cu toate că se purta blînd cu sclavii săi.

Panegiricul și Scrisorile constituite documente literare și istorice de mare valoare, pline de informații asupra practicii sociale a vremii. Scrisorile abordează problematica cea mai diversă, în funcție de preocupări și contacte extrem de variate. Pliniu este optimist, încrezător și blînd: s-a afirmat adesea că în

64) N.I.BARBU, Istoria literaturii latine, p.208. De altfel, Pliniu evită și infinitivul istoric.

65) Cf. în această privință, P.MERLAT, Plinie le Jeune, propriétaire foncier, în Hommages à Léon Herrmann, Bruxelles, 1960, pp.522 și urm.

vreme ce Tacit caută răul acolo unde el nu apărea, Pliniu găsește binele unde se află răul. N-are vigoare și densitate a expresiei, dar se exprimă cu claritate, simț al echilibrului, acuratețe, uneori cu grație, adesea într-un stil suplu, adaptat motivului. Aparține celui de al doilea clasicism, scrie clasicizant, dar în po-fida admirației nutrite față de Cicero și a profunzimii de motive și de vestigii clasice în general, nu practică îndeobște perioada clasică și se exprimă în fraze relativ concise, pe care le impusese gustul epocii.

MANUSCRISE

Panegiricul ni s-a păstrat în Corpus Panegyricorum, dar și datorită unei tradiții manuscrise, total diferită de cea a Scrisorilor. Această tradiție este reprezentată de trei file palimpseste de la Milano, care datează din secolele VII-VIII e.n., și de trei copii din secolul al XV-lea ale unui arhetip de la Maienta, acum pierdut. Una dintre aceste copii este de asemenea pierdută, dar păstrăm pe cea de Upsala (un Upsaliensis) și cea de la Londra (un Harleianus, conservat în colecția Harley).

Scrisorile apar în patru mari grupuri, în trei familii de manuscrise și în edițiile foarte vechi. O primă familie conține primele nouă cărți și este reprezentată mai ales de un codex Mediceus, scris în secolul al X-lea, și de un codex Vaticanus, tot din aceeași vreme, care conține scrisori din cărțile 1-4. Din aceeași epocă datează și cel mai bun codex din a doua familie, codex Ashburnham (numit și Riccardianus sau Beluacensis) 98, care conține scrisori din cărțile 1-5. O a treia familie comportă epistule din cărțile 1-7 și din 9, copiate pe manuscrise mai recente. În sfârșit, edițiile din se-

celul al XV-lea au utilizat un manuscris foarte vechi.

E D I T I I

Panegiricul

1482, Milano - Princeps, Puteolanus (împreună cu Panegyrici)

1502-1518, Milano - Cataneus (împreună cu Scrisorile)

1853, 1870, Leipzig - H. KEIL (Teubner, împreună cu Scrisorile)

1874, Leipzig - E. BÄHRENS (Teubner, împreună cu Panegyrici)

1903, Leipzig - C.F.W. MÜLLER (împreună cu Scrisorile)

1910, 1911, Groningen - G. BÄHRENS (separat și ulterior împreună cu cei 12 Panegyrici)

1933, 1958, Leipzig - M. SCHUSTER (împreună cu Scrisorile, ediție completă)

1938, 1959, Paris - M. DURRY (împreună cu Scrisorile către Traian)

1948, 1964 - A.M. GUILLEMIN (Les Belles Lettres)

1952, Firenze - E. MALCOVATI

1969, Cambridge - B. RADICE (2 vol., Loeb; împreună cu Scrisorile)

Scrisorile

1471, Veneția - Princeps, L. CARBO

1912, Leipzig - M. KUKULA (Teubner)

1922, Leipzig - M. MERRILL (Teubner)

1927, 1964, Paris - M. GUILLEMIN (Les Belles Lettres)

1931, Torino - V.D. AGOSTINO (numai cartea I-a)

1958, Leipzig - M. SCHUSTER, R. HANSLIK (Teubner)

1962, Bloomington - S.E.M. STOUT

1963, Oxford - R.A.B. MYNORS

Văși edițiile citate mai sus (împreună cu Panegiricul)

Cda. III/976 Fasc. 4

TRADUCERI ROMÂNESTI

- Pliniu cel tânăr, Panegiricul împăratului Traian, de Al.MOSOIU, Ploiești, 1902; ed. a 2-a București, 1925.
- Pliniu cel tânăr, Correspondența cu împăratul Traian, de G.POPA-LISSEANU, București, 1920; ed. a 2-a, 1927.
- Pliniu cel Tânăr, Izvorul Clitumnus (Scrisori 8,8), de Cosma DOICESCU, în Ausonia, 2, 1940-1942, pp.34-35.
- Pliniu cel Tânăr, Lacul Vadimon (Scrisori, 8,20,4-6) de Irina MAXIM, în Ausonia, 2, 1940-1942, p.24.
- C.Caecilius Plinius Secundus (cel Tânăr), Epistulae 8, 4: către Caninus, de G.POPA-LISSEANU, în Dacia în autori clasici. Autorii latini clasici și postclasici, Bucu - rești, 1943, p.78.
- Pliniu cel Tânăr, Cresterea latifundiilor și folosirea colonilor în agricultură (Scrisori, 3,19), de Vl.ILIESCU în Crestomație de texte privitoare la istoria antică, București, 1961, pp.200-201; ed. 2-a București, 1963, pp.204-205.
- Pliniu cel Tânăr, Scrisori, pasaje de I.TEODORESCU, în Proza narativă latină, București, 1972, pp.245-253.

S T U D I I

- Theodor MOMMSEN, Études sur Pline le Jeune, traducere franceză, Paris 1873.
- G.SCHUSTER, De Plino Ciceronis imitatore, în Rivista di Filologia e di Istruzione Classica, 13, 1890, pp.74 și urm.
- E.ALLAIN, Pline le Jeune et ses héritiers, 4 vol., Paris, 1901-1902.
- M.GALDI, Il sentimento della natura nelle lettere di Plinio, Padova, 1905.

- C.E.PULCIANO, Il diritto privato romano nell'Epistulario di Plinio il Giovane, Torino, 1913.
- H.H.TANZER, The Villas of Pliny the Younger, New-York, 1924.
- H.C.NUTTING, Cicero and the Younger Pliny, in Classical Journal, 21, 1925-1926, pp.420 și urm.
- Anne-Marie GUILLEMIN, Pline et la vie littéraire de son temps, Pris, 1929.
- M.HAMMON, Pliny the Younger's View on Gouvernement, in Harvard Studies in Class. Philology. 49, 1938, pp.115 și urm.
- Enrica MALCOVATI, Il Panegirico di Traiano, Firenze, 1949.
- J.NIEMIRSKA-PLISZCYNKA, De elocutione Pliniana in Epistularum libris IX conspicua, Lublin, 1955.
- N.SCIVOLETTO, Plinio il Giovane e Giovenale, in Giornale Italiano di Filologia, 10, 1957, pp.113 și urm.
- P.MERLAT, Pline le Jeune, propriétaire foncier, in Hommages à Léon Herrmann, Bruxelles, 1960, pp.522 și urm.
- E.BOLISANI, Nel XIX Centenario della nascita di Plinio il Giovane: la sua Humanitas, in Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 120, 1962, pp.59 și urm.
- G.B.FORD Jr., The Lettres of Pliny the Younger as Evidence of Agrarian Conditions in the Principate of Trajan, in Helicon, 5, 1965, pp.381 și urm.
- X.JACQUES-J. VAN COTEGHEM, Index de Pline le Jeune, Bruxelles, 1965.
- P.V.COVA, La critica letteraria di Plinio il Giovane, Brescia, 1966.
- A.N.SCHERWIN WHITE, The Letters of Pliny. A Historical and Social Commentary, Oxford, 1966.
- A.MANIEF, Pline le Jeune et Calpurnia. Étude sémantique et psychologique, in L'Antiquité Classique, 35, 1966, pp. 149 și urm.

- L.WINNICZUK, Urbanitas nelle Lettere di Plinio il Giovane, in Eps, 56, 1966, pp.198 și urm.
- Luigi RUSCA, Plinio il Giovane attraverso le sue lettere, Zomo, 1967.
- Paul VEYNE, Autor d'un commentaire de Pline le Jeune, in Latomus, 26, 1967, pp.723 și urm.
- K.A.NEUHAUSEN, Plinius proximus Tacito. Bemerkungen zu einem Topos der römischen Literaturkritik, in Rheinisches Museum, 111, 1968, pp.333 și urm.
- S.LILJA, On the Nature of Pliny's Letters, in Arcton, 6, 1969, pp.61 și urm.
- Jacques HEURGON, Pline le Jeune tenté par l'histoire, in Mélanges Marcel DURRY. Revue des Études Latines 47 bis, 1970, pp.345 și urm.
- Nicolae BARBU, Anzeichen für den Niedergang der Sklaverei bei Plinius d.i., in Das Altertum, 17, 1971, pp.224 și urm.

T A C I T

VIATA. Publius Cornelius Tacitus nu beneficiază de o biografie abundentă în date certe. Chiar praenomenul este nesigur, intrucît în doi codici deteriores și la Sidonius Apollinaris apare Caius. Totuși, un manuscris bun (Codex Mediceus I) comportă forma Publius, care trebuie deci reținută. Numele gentilic este în schimb sigur, dar ramura principală a Corneliilor dispăruse, încît scriitorul trebuie să provină dintr-o ramură laterală a acestei ginți, cîndva colonizată în afara Italiei.

Intr-adevăr, deși s-a susținut că obârșia lui Tacit trebuie căutată în Italia, chiar la Roma, pare mai probabil ca el să se fi născut în provincia Belgica, unde un Cornelius Tacitus servea ca procurator prin 57 e.n.¹⁾. Acest guvernator ar fi tatăl senatorului. Se crede deci că scriitorul ar proveni dintr-o familie de cavaleri, de origine din Galia Narboneză²⁾. S-a atras atenția asupra faptului că cognomenul de Tacitus apare pe unele inscripții din Galia narboneză, în vreme ce în alte mărturii epigrafice se întâlnește nomenul de Cornelius: alăturarea lor, chiar neatestată epigrafic, pledează în favoarea ipotezei unei patrii galice, ca și elogiul Galiei narboneze, întreprins de Tacit însuși³⁾.

1) PLIN. Nat.Hist., 7,76.

2) Cf. în această privință, Ph.FABIA-P.WUILLEUMIER, Tacite, l'homme et l'oeuvre, Paris, 1949, p.8; R.SYME, Tacitus, Oxford, 1958, p.63.

3) TAC., Agr., 4,4; pentru ipoteza patriei galice, cf. și L.GORDON, The Patria of Tacitus, în Journal of Roman Studies, 26, 1936, pp.145-151.

Data nașterii ar trebui plasată între 56 și 58 e.n., eventual în 56 sau 57 e.n.

După o severă educație primită în provincie, Tacit s-a format la Roma ca un condiscipol al lui Pliniu și, prin urmare, elev al lui Nicetas din Smyrna și al lui Quintilian, al retorilor și al filosofilor. El trebuie să fi îmbrăcat toga virilă prin 72-74 e.n. În Historii, Tacit însuși arată că și-a început, sub Vespasian, o carieră dezvoltată în vremea lui ~~Titus~~ și mai ales a lui Domițian: dignitatem nostram a Vespasiano inchoatam, a Tito . auctam, a Domitiano longius prouectam non abnuerim⁴⁾.

Vespasian trebuie să-l fi introdus în ordinul senatorial. Tacit a fost, desigur, vigintivir și ofițer de rang senatorial - tribunus militum laticlavius - iar, în 78 e.n., s-a căsătorit cu fiica lui Iulius Agricola. Susținut mereu de împărați - prin urmare candidatus Augusti - Tacit a îndeplinit, probabil, demnitatea de quaestor, în vremea lui Titus, apoi cea de edil, iar în 88 e.n., așa cum ne-o mărturișește chiar el, era praetor și quindecemvir sacris faciundis⁵⁾. Ulterior, probabil în 89 e.n., a primit o misiune oficială într-o provincie, poate pe Rin⁶⁾, dar în 93 e.n. se înapoiase la Roma.

În acest interval, Tacit nu s-a mărginit, desigur, la o carieră oficială. Scriitorul a frecventat, cu siguranță, cercurile opoziției senatoriale, unde aveau gura atâtea idei politice și filosofice. Dar, în

4) TAC., Hist., 1,1,5.

5) TAC., Ann., 11,11,3.

6) TAC., Agr., 45, 6-9; cf. și C.MARCHESI, Tacito, ed. a 2-a, Milano-Messina, 1924, p.21.

ultimii ani ai domniei lui Domițian, Tacit, alături de ceilalți senatori, n-a putut să se împotrivescă măsurilor represive, ordonate de împărat. N-a devenit consul înainte de 97 e.n., când l-a înlocuit pe celebrul general, Verginius Rufus, a cărui laudatio funebris a pronunțat-o⁷⁾. Dar, cum constată că nu se iau măsuri energice împotriva delatorilor lui Domițian și întrucât Traian (față de care avea, poate, unele rezerve) nu ține seama de avertismentele lui Tacit în privința primejdiei germanice, s-a consacrat cu prioritate activității literare. Pliniu consemnează rigoarea vădită de Tacit, severitatea sa în general, dar și ritmul de muncă intens al scriitorului, care lucra chiar îndată după Saturnale⁸⁾. Lucrările sale - în primul rând Historiile - îi asigură o glorie strălucitoare. Pliniu ne povestește că un valer, după o convorbire erudită cu Tacit și îndată ce a aflat că se află în prezența unui scriitor, l-a întrebat dacă este Tacit sau Pliniu⁹⁾. Într-adevăr, Tacit deținea o poziție privilegiată în cercul lui Pliniu și, înedobște, în lumea literelor. De altfel, concepțiile lui Tacit depășeau cu mult limitele ideologiei pe care o vehicula cercul lui Pliniu.

Dar, în pofida intrigilor privind succesiunea lui Traian, relațiile lui Tacit cu împăratul s-au îmbunătățit substanțial. O inscripție din Mylasa ne demonstrează că Tacit a fost proconsul al Asiei, probabil

7) PLIN., Ep., 2,1.

8) PLIN., Ep., 8,7: atque adeo tu in scholam reuocas, ego adhuc Saturnalia extendo.

9) PLIN., Ep., 9,23: narrabat sedisse secum circensibus proximis equitem Romanum, hunc post varios eruditiosque sermones requirisse: "Italicus es an provincialis?" se respondisse: "nosti me et quidam ex studiis": ad hoc illum: "Tacitus es an Plinius?"

între 112-114 e.n.¹⁰⁾. Datele sînt foarte semnificative, deoarece corespund cu marea campanie în Orient a lui Traian și cu misiunea lui Pliniu în Bitinia. Împăratul recurgea la cercul lui Pliniu pentru a-și asigura bazele de aprovizionare.

Tacit nu și-a dus niciodată la îndeplinirea proiectul de a scrie istoria Antoninilor. Dimpotrivă Analele dezvăluie o puternică amărăciune și deziluziile încercate de autor, după 117 și întronarea lui Hadrian. Este de crezut că Tacit a suportat greu lichidarea generațiilor lui Traian, Lusius Quietus, Cornelius Palma și Publius Celsus, ca și omorîrea reputatului senator stoic Caius Avidius Nigrius, precum și complicitatea senatului în această tristă acțiune¹¹⁾. Tacit a murit la o dată necunoscută, în orice caz în prima parte a domniei lui Hadrian.

OPERA. AGRICOLA. Discursurile lui Tacit judiciare și de altă natură s-au pierdut, dar ni s-au păstrat, în majoritatea lor, lucrările istoriografice. De altfel, Tacit a debutat în genul respectiv la vîrsta de 40 de ani, cînd optica sa politică se cristalizase.

Prima lucrare, De vita et moribus Iulii Agricolae liber, cunoscută sub numele de Agricola, este de dimensiuni reduse și datează din 98 e.n., așadar de la începutul domniei lui Traian, dar aluziile frecvente la evenimente petrecute sub Nerva dovedesc că a fost parțial redactată în 97 e.n. Ca izvor, Tacit trebuie să fi folosit memoriile lui Iulius Agricola, socrul său.

10) OGIS., 487; datele au fost stabilite de R. SYME, op. cit., pp.664-665 și Ten Studies in Tacitus, Oxford, 1970, p.128.

11) Cf. și A. MICHEL, Tacite, pp.91-99; 184 etc.

Opusculul debutează cu evocarea schimbărilor privilegiate de întoarcerea Antoninilor (cap.1-2) pentru a înfățișa în continuare nașterea, educația, studiile, formarea lui Agricola, căsătoria și primele sale funcții, inclusiv comanda unei legiuni în Britania (cap.3-9); urmează apoi un excursus despre geografia, etnografia, instituțiile Britaniei și situația dominației romane în această țară, înainte de sosirea lui Agricola (cap. 10-17); în continuare, Tacit descrie guvernarea lui Agricola în Britania (cap.18-38), inclusiv marea confruntarea cu triburile caledoniene (cap.29-38), precedată de discursurile celor doi comandanți, Calgacus și Agricola. Sfârșitul opusculului narează revenirea lui Agricola la Roma și existența modestă și demnă dusă de el aici, până la moarte, a cărei descriere este însoțită de un elogiu vibrant al defunctului (cap.39-46).

Problema genului lucrării a tulburat adesea pe cercetători. S-a afirmat succesiv că Agricola ar constitui un pamflet politic, un eseu istoric, o laudatio funebris recitată, o biografie de tip special¹²⁾. Este însă vorba de o operă literară de gen mixt, care propune parcă un model nou, un sistem de tipare specific, subordonat meditației moralizatoare asupra existenței unui bărbat exemplar prin virtuțile sale, existență plasată în toate contextele în care s-a remarcat și pe care le-a marcat. Astfel narația se deschide spre evocarea împrejurărilor în care s-a încheiat obiectul său, dar constituie un univers literar, revelator pentru preromanul eroului principal. Tiparele diferitelor genuri se intersectează într-o ordine subtilă. Extremitățile revelează o laudatio funebris (cap.1 și 45-46),

12) Pentru autorii acestor ipoteze, Cf. E.CIZEK, Tacit, p.33, n.33.

care încadrează o "sabiră" îndreptată împotriva lui Domițian (cap. 2-3 și 39-44); la rîndul său, această din urmă încadrează cu abilitate biografia lui Agricola și, în interiorul ei, o descripție geografică și etnografică a Britaniei.

Acestei combinații de tipare îi corespunde un amalgam de obiective complexe. Tacit operează cu un pro domo sua, justifică și concomitent regretă slăbiciunile sale și ale întregului senat din perioada 93-96 e.n., cînd teroarea lui Domițian nu întîmpinase rezistență în curie. Amărăciunea se împletește cu scuzele și se afirmă că remediile sînt mai zăbavnice decît relele: perdiora sunt remedia quam mala¹³⁾. Tacit deploră slaba rezistență la el și la alții, dar observă că măcar unii trebuiau să supraviețuiască pentru a cunoaște timpuri mai bune¹⁴⁾. Tacit reproabă bravura ostentativă a celor care se jertfesc inutil, deliberat¹⁵⁾. Idealul lui Tacit îl constituie Agricola, bărbatul care atestă obsequium, modestia, industria și uigor. Tacit nu regretă așadar un habitus eroic, ci rezerva mîndră și demnă a lui Agricola, neostentativă, dar de fapt fermă. Iată deci cum se constituie itinerariul acestui opuscul: exaltarea memoriei lui Agricola se îmbină cu justificarea și dezbaterrea parcursului străbătut de autor însuși, în vremea lui Domițian.

13) TAC., Agr., 3,1.

14) TAC., Agr., 3,1-2. Desigur, Tacit își încearcă și propriul destin literar.

15) TAC., Agr., 42,6: sciunt quibus moris est inlicita mirari, posse etiam sub malis principibus magnos uiros esse, obsequiumque ac modestiam, si industria ac uigor adsint, eo laudis excedere, quo plerique per abrupta sed in nullum rei publicae usum ambitiosa morte inclaruerunt.

Tacit figurează pe un timbru dramatic teroarea lui Domițian¹⁶⁾: incapacității acestui împărat îi sînt opuse calitățile de militar și de administrator de valoare ale lui Agricola. Stăruința asupra itinerariului lui Agricola și asupra formației sale ni se pare profund semnificativă. Tacit subliniază caracterul roman și complex al acestei formații și realizează cu acest prilej un adevărat elogiu al filosofiei¹⁷⁾, asupra căruia vom reveni mai jos.

Tacit afirmă de altfel adeziunea sa la monarhia Antoninilor și schițează elogiul ei vibrant. Nerva și Traian ar fi îmbinat principatul cu libertatea, realități anterior incompatibile¹⁸⁾, dar, în pofida eforturilor acestor principii, remediile sînt mai zăbavnice decît relele, afirmă autorul în aceeași frază (așa cum am arătat și mai sus). Tacit este nemulțumit de indulgența vădită de împărat și de senat față de delatorii care îl serviseră pe Domițian și, poate, față de mișcările pretorienilor, din vremea lui Nerva. Oricum, adeziunea la o monarhie moderată, ura față de tiranie, dragostea de libertate, se manifestă încă de pe acum în gîndirea politica taciteică¹⁹⁾.

16) TAC., AGR., 44,6: illud tempus quo Domitianus non iam per intervalla ac spiramenta temporum, sed continuo et uelut uno ictu rem publicam exhaust.

17) TAC., AGR., 4,5-6.

18) TAC., AGR., 3,1: nunc demum redit animus; sed quamquam primo statim beatissimi ortu Nervae Caesar res olim dissociabilis miscuerit principatum ac libertatem, augeatque cotidie relictatem temporum Nervae Traianus ...

19) E. PARATORE, Tacito, ed. a 2-a Roma, 1962, p.798 deslusește în Agricola "i capisaldi del pensiero politico tacitano".

Tacit se învederează profund filoroman: efectuează de altminteri elogiul cumpătărilor și al castității latroanelor și disprețuiește relaxarea moravurilor²⁰⁾. Crede că romanii trebuie să profite de dezbinarea popoarelor străine²¹⁾; este partizanul fervent al extinderii pucerii romane și al misiunii providențiale care i-ar reveni Romei. Recomandă o dominație romană ponderată care să nu offenseze pe supușii ei, adică reclamă o guvernare a provinciilor de tipul celei a lui Agricola²²⁾.

Într-un discurs colorat și convingător, căpetenia britană Calgacus schițează un adevărat rechizi-toriu împotriva cuceririi romane. Lăcomia, împilarea romană sînt sever încriminate, pax romana este viguros denunțată²³⁾. Nu trebuie însă crezut că Tacit ar fi ostil propagandei romane. Procedee retorice - în primul rînd color - și azeziunea lui Tacit la dialectica Noii Academii, care reclamă ca opțiunile lui Calgacus să fie probabiles, îl determină să îngroașe liniile ideilor înfățișate de șeful caledonienilor. Pe de altă parte, în discursul următor, care de fapt răspunde lui Calgacus, Agricola combate aceste idei. Armata romană nu este vi-

20) TAC., Agr., 4.

21) TAC., Agr., 12,3: nec aliud aduersus validissimas gentes pro nobis utilius quam quod in commune nos consulerunt.

22) TAC., Agr., 19,4-5, enumeră îngustițiile economice pe care le corectase Agricola în Britania: indigenii fuseseră obligați la prestații de grîu prea mari și prea complicate. Trebuiau chiar să cumpere grîul și să-l predea ocupanților în tabere îndepărtate.

23) TAC., Agr., 30,6 declară pe romani rattores orbis, iar în paragraful următor se afirmă: aufferre, trucidare falsis nominibus imperium, atque ubi solitudinem faciunt, pacem appellant.

novată nici pentru moras belli și nici pentru causas rebellandi²⁴⁾. Roma trebuie să aducă în același timp pax și imperium, dar în condițiile unei dominații romane echitabile. Supușii Romei sînt și ei omnes, trebuie urați ca atare, deși, desigur, se cuvine ca indigenii să-și facă datoria față de Imperiu²⁵⁾.

Am menționat compoziția ingenioasă a textului. Sînt interesante percepțiile timpului și a spațiului: vom vedea că durata interioară a fenomenelor istorice nu corespunde timpului istoric real. Pe de altă parte, știința modernă a evidențiat impactul a două aspecte fundamentale pentru arta taciteică: marile scene de masă și studiul psihologiei personajelor²⁶⁾. Discursul taciteic tinde încă din acest stadiu spre esențializare și conceptualizare, spre selecția cea mai semnificativă, mai densă, spre alegerea detaliilor ilustrative pentru un anumit concept, stare de spirit sau imagine. Adevărate crochiuri de portret se desprind atunci cînd trebuie evocați Agricola, Domițian, sau Calgacus. Am văzut că o confruntare oratorică între Agricola și Calgacus apare parțial marcată de procedeele controverselor retorice, mai cu seamă de color. În schimb, locul expunerii de motive și al argumentelor retorice tradiționale este luat de măreția conceptelor, de scurte descripții fulgurante,

24) TAC., Agr., 34,5. De altfel, I.BORZSAK, - De Thucydide à Tacite, in Actes du IX-e Congrès de l'Association Guillaume Budé, Paris, 1975, pp. 230-238 (și îndeosebi p.233), întrevide în antologia Calgacus-Agricola vestigiile unei influențe exercitate de Tucidide, prin urmare ale unui model literar, prelucrat de Tacit.

25) TAC., Agr., 13,1: ipsi Britannii dilectum ac tribuna et iniuncta imperii munia impigre obeunt, si iniuriæ absint: has ægre tolerant, iam domiti ut parent, nondum ut seruiant.

26) E.PARATORE, Storia della letteratura latina, p.699.

întemeiate pe imagini concrete, comparații pregnante, concentrate patetică. Totodată discursurile lui Agricola și ale lui Calgacus conțin modele, scheme ideale de atitudine și de caractere (ale celor două personaje).

Limbajul este cu prioritate figurat și sentențios. Perioada dispăre, abundă elipsa verbelor, nominalizarea, participalele și infinitivalele: întâlnim de asemenea cauzale introduse prin quia și convesivele construite cu subjonctivul și quamquam.

GERMANIA. Acest opuscul conține de asemenea 46 de capitole și datează tot din 98 sau din 99 e.n.²⁷⁾. Titlul exact nu este Germania: dintre manuscrise, Vaticanus indică De origine et situ Germanorum, Leidensis preferă De origine, situ, moribus ac populis Germanorum, titlul cel mai probabil, iar Aesinus consemnează De origine et moribus Germanorum. În mod curent, se utilizează însă forma prescurtată.

Ca izvoare, Tacit a utilizat numeroasele scrieri despre germani, de care se dispunea la acel moment. I-a citit desigur pe Posidonius, Caesar, Salustiu, Titus Livius, Aufidius Bassus, Velleius Paterculus, Pomponius Mela și mai ales pe Pliniu cel Bătrîn. S-a servit totodată de informațiile furnizate de anumiți martori oculari, dar avea, probabil, și o experiență personală solidă a unor regiuni renane²⁸⁾.

Germania cuprinde două părți distincte: despre germani în general (cap.1-27) și o prezentare sistematică a triburilor germanice (cap.28-46). În prima parte,

27) Tacit evocă cel de al doilea consulat al lui Traian, numit aici imperator (Germ., 37,2), dar nu menționează intrarea împăratului în Roma, după încheierea campaniei de pe Rin.

28) R, SYME, Tacitus, pp.545-623, notează că Tacit cunoaște temeinic regiunile renane.

Tacit se referă la geografia Germaniei (cap.1-2), la originea germanilor (cap.2-6), la viața lor politică, socială, militară și religioasă (cap.7-15), ca și la cea privată, la locuință, port etc. (cap. 16-27). În a doua parte, Tacit stăruie asupra particularităților unor triburi cum erau Vangionii, Nemeții, Ubi, Batavii, Chattii, Usipii, Chaucii, Cheruscii, Suebii, Marcomanii etc.

S-a remarcat că Germania se situează la periferia istoriografiei²⁹⁾. S-au emis numeroase ipoteze în legătură cu genul și cu obiectivele lucrării: astfel s-a afirmat că Germania ar reprezenta un exercițiu de stil, eventual un specimen în vederea Historiilor, pe care le pregătea Tacit, că opusculul ar constitui o monografie etnografică sau că ar comporta dimpotrivă o satiră a moravurilor romane și un conținut politic determinat. În realitate, Germania înglobează toate aceste vocații, reprezintă, ca și Agricola, o lucrare mixtă, deși lipsită de planul complicat al monografiei anterioare. Toate se regăsesc reunite în structura de pre-roman utopic, care domină cel puțin suprafața lucrării. Elementele etnografice sînt mult mai puternic reprezentate decît în Agricola. Dar la fel de manifestă apare vocația moralizatoare: Tacit sacrifică, așa cum s-a remarcat, multe eforturi pe altarul mitului "bunului sălbatic", făcînd uneori din germani niște indieni ai anti-chității și anticipînd discursul avîntat al lui Chateaubriand³⁰⁾. Condamnarea confortului, elogiul purității, observația etică permanentă referitoare la

29) Cf. A.D.LEEMAN, Orationis Ratio. The Stylistic Theories and Practice of the Roman Orators. Historians and Philosophers, Amsterdam, 1963, vol.I, p.341.

30) E.PARATORE, Storia della letteratura latina, p.699.

mores și la tempora, meditația asupra condiției umane, se lasă ușor descifrate în textura lucrării. Domină însă în structura de adâncime opoziția morală și politică între germani și romani. Opusculul este mixt, etnografic, etic și politic, dar numele zeilor germanici apare transliterat în latinește, atestând în acest mod o interpretatio Romana a civilizației și religiei germane.

Intr-adevăr, Tacit are mai ales în vedere interesele și civilizația Romei. Referindu-se la luptele intestinale dintre germani, Tacit declară sentențios că e mai bine să rămână și să dureze, dată nu dragostea pentru Roma, măcar ura dintre ei, de vreme de soarta Imperiului se zorește și norocul nu poate oferi romanilor ceva mai bun decât discordia dintre vrăjmași: maneant, quae so, duretque gentibus, si non amor nostri, at certe odium sui, quando, urgentibus imperii fatiis, nihil iam praestare fortuna maius potest quam hostium discordiam³¹⁾. Astfel, Tacit atestă, în plin apogeu al Imperiului, pe de o parte presentimentul crizei sau chiar sfârșitului puterii romane și, pe de altă, avertizarea asupra primejdiei majore reprezentate de germani. Acest avertisment constituie de fapt obiectivul fundamental al lucrării. Tacit pare a dezaproba nu numai indulgența față de delatori, ci și graba lui Traian de a termina repede campania de pe Rin și de a-și îndrepta efortul în altă direcție, mai ales spre cucerirea regatului partic. Declară de altfel explicit că nici parții și nici alți dușmani n-au constituit pentru Roma o primejdie comparabilă celei germanice³²⁾. T. constată ironic că germanii

31) TAC., Germ., 33,2. Acest pasaj a fost investigat de foarte mulți cercetători moderni, a făcut obiectul a nenumărate articole și studii.

32) TAC., Germ., 37,3: non Samnis, non Poeni, non Hispaniae Galliaeue, ne Parthi quidem saepius admonuere, quippe regno Arsacis acrior est Germanorum libertas.

au prilejuit romanilor mai multe triumfuri ale împăra-
 ților decât victorii adevărate³³⁾, dar păstrează o tă-
 cere semnificativă asupra campaniei lui Traian. De
 aceea, folosind și aici procedeul color, T. exaltă vir-
 tuțile germanilor, izvorite din libertas și contrapuse
 dezbinărilor - discordiae nostrae - și confortului -
otium - caracteristice Romei³⁴⁾. Când descrie vigoarea
 germanilor și face elogiul seriozității căsătoriei la
 ei³⁵⁾, T. are în vedere carențele moravurilor și ins-
 tituțiilor romane, pe care le-ar vrea restaurate în
 vechea lor vigoare. La germani, libertății nu beneficiază
 de influența pe care au dobândit-o la romani³⁶⁾.

Desigur, Tacit nu omite unele defecte ale
 germanilor, cum ar fi gustul excesiv pentru alcool³⁷⁾,
 și ne oferă date prețioase cu privire la organizarea
 lor socială, consemnând de pildă sfârșitul comunei pri-
 mitive și apariția sclavajului la acest popor³⁸⁾.

Expresia literară apare mai "clasică" decât în
Agricola, îngrijită, uneori aproape prețioasă, abundentă
 în loci communes. Adesea Tacit operează cu asociațiile
 de idei și cu digresiunile, dar totdeauna justificate
 de motiv: după ce se referă la metalele germanilor, pre-
 zintă armele și armata lor³⁹⁾. Proliferează descrierile
 concise, pregnante⁴⁰⁾, țesute din sugestii și din no-
 tații pătrunzătoare, portretele colective, prin exco-
 lență morale, însă uneori și fizice. Totodată, în po-

33) TAC., Germ., 37,5.

34) TAC., Germ., 37,5. În altă parte, notează în le-
 gătură cu germanii: plusque ibi boni mores valent
quam alibi bonae leges (ibid., 19,3).

35) TAC., Germ. 18-20.

36) TAC., Germ. 35,2.

37) TAC., Germ. 33.

38) TAC., Germ. 35,1.

39) TAC., Germ. 5-6.

40) TAC., Germ., 1, ne oferă o condensată descriere
 a Germaniei.

fida opțiunii pentru un vocabular și o sintaxă mai puțin modernizatoare - perioada lipsește totuși cu desăvârșire -, Tacit rămîne un maestru al polisemiei, al cuvîntului-imagie, dens, înzestrat cu un semantism lexical bogat.

3. DIALOGUS DE ORATORIBUS. Dialogul despre oratori constituie ultimul din seria de opusculă taciteice unde ocupă o poziție specifică-mai ales prin tematica sa. Ni s-a păstrat într-o formă incompletă (la capitolul 35 apare o lacună), actualmente organizată în 42 de capitole.

Încă din 1519, Beatus Rhenanus, secondat de alți umanisti, a contestat paternitatea taciteică a lucrării. Acest punct de vedere este împărtășit și în prezent de mai mulți cercetători⁴¹⁾. Aceștia invocă mai multe argumente: a) codexul de la Hersfeld, care conține lucrarea, s-a pierdut; pentru descoperitorii textului paternitatea era conjuncturală și s-a putut transmite apografelor fără o bază reală; b) stilul dialogului diferă considerabil de cel al altor opere alcătuite de Tacit; c) autorul opusculului declară pe Aper și pe Secundus maeștrii săi, pe cînd Tacit n-ar avea nimic comun cu tradiția ciceroniană; d) Dialogus n-a putut fi publicat concomitent cu Agricola și cu Germania.

Partizanii paternității taciteice răspund cu următoarele argumente: a) Renașterea, pe baza aprecierilor lui Poggio, l-a considerat scris de Tacit; de altfel în codex, figura alături de Agricola și de Germania; b) stilul diferă de cel din alte lucrări ale lui Tacit, dar

41) Cf. îndeosebi, A. MAZZARINO, Brevissime sul Dialogus de oratoribus în Helikon, 1, 1961, pp. 165-169; 2, 1962, pp. 271-274; de asemenea E. PARATORE, Tacito, pp. 101-169; 583-628, care atribuie dialogul lui Titinius Capito.

pluralitatea stilistică nu este insolită; deși cicero-niană, expresia conține mărci, care îl indică pe Tacit ca autor; c) poziția lui Messalla coincide cu cea adoptată de Quintilian; rechizitoriul rostit împotriva educației "moderne" este în tonul și în spiritul lui Tacit; d) Dialogus ar putea fi anterior redactării unor lucrări ca Agricola și Germania.

Alain Michel a demonstrat nu numai paternitatea taciteică ci și faptul că lucrarea datează din 100-105 e.n. Opera pe care Pliniu o corecta în 105.e.n. trebuie să fie Dialogus, din care prietenul lui Tacit va cita ulterior⁴²⁾.

Cu excepția primelor două capitole și a ultimului, lucrarea se prezintă ca un dialog purtat între trei personaje: Marcus Aper, născut în Galia, Vipstanus Messalla, fratele lui Regulus, om de înaltă probitate, descendent din Messalla Corvinus, roman autentic, și Maternus, personaj mai puțin cunoscut, format în cercul lui Thrasea: inscripții recent confruntate de Gheza Alföldi par să pună în lumină noi aspecte ale personalității acestui vorbitor. Un al patrulea personaj, Iulius Secundus, practic nu participă la dialog.

Aper începe prin a prefera oratoria poeziei (cap.5-10), în vreme ce Maternus susține punctul de vedere opus (cap.11-13); apoi, Aper pledează pentru superioritatea oratoriei recente asupra celei vechi (cap. 16-23), pe când Messalla îl combate: consideră preferabilă oratoria veche și critică pervertirea educației

42) PLIN., Ep., 7,20; 9,10, citează din Maternus inter nemora et lucos. Pe de altă parte, Tacit nu menționează numele lui Regulus, fratele lui Messalla, întrucât se temea de acest personaj: deci dialogul este anterior morții acestuia. Cf. A.MICHEL, Le Dialogue des orateurs de Tacite et la philosophie de Cicéron, Paris, 1962, pp.195-198.

(cap.25-35); Maternus acceptă ideile lui Messalla, dar contestă utilitatea elocvenței în contextul epocii imperiale și nu crede că elocința echivalează cu filosofia (cap.35-41). Elocința este favorizată de violență, orgoliu și licență morală, iar Imperiul a adus pacea și el este mai bun decât oratoria⁴³⁾. Ce mai e nevoie de lungi dezabteri în senat, se întreabă Maternus, când cei mai buni cătășeni cad de acord între ei? de ce mai sînt necesare multe discursuri în fața poporului, când despre stat nu chibzuiesc cei nepricepuți și mulți, ci un singur om, foarte înțelept? Quid enim opus este longius in senatu sententiis, cum optima cito consentiant? quid multis apud populum contionibus, cum de re publica non imperiti et multi deliberant, sed sapientissimus et unus?⁴⁴⁾ Desigur, însă, fiecare epocă își are avanta-jele și carențele sale⁴⁵⁾.

Astfel, Tacit definește o metodă de investigație și de reflecție, a cărei obîrșie trebuie căutată în Noua Academie probabilistă: în fiecare opțiune serioasă, se află o marjă de adevăr. Tacit afirmă acest lucru încă din introducere, când declară că puncte de vedere antagonice pot fi plauzibile⁴⁶⁾. Desigur, Tacit

43) TAC., 41,3: quod si inueniretur aliqua ciuitas, in qua nemo peccaret, superuacuu esset inter innocentis orator, sicut inter sanos medicus.

44) TAC., Dial., 41,4.

45) TAC., Dial., 41,5: quoniam nemo eodem tempore adsequi potest magnam famam et magnam quietem, bono saeculi sui quisque citra obrectationem alterius utatur.

46) TAC., Dial., 1,3: ita non ingenio, sed memoria et recordatione opus est, et quae a praestantissimis uiris et excogitata subtiliter et dicta grauiter accepi, cum singuli diuersas uel easdem, sed probabilis causas adferrent ... isdem nunc numeris isdemque rationibus prosequar

înclină spre Maternus, care, într-un fel îl reprezintă. Fiecare însă își păstrează în final poziția; nu se ajunge la o concluzie irefutabilă și nu se produce nici o convertire, ca la Platon, unde Socrate biruia. Con -
 troversa se încheie în râs, în destindere: cum adris -
isset. discessimus. Împreună cu Maternus, Tacit sprin -
 jină prioritatea poeziei și a dezangajării civice, împotriva oratoriei, apărută de Aper. Tacit subscrie o -
 piniei lui Messala, că oratoria decade, în pofida argu -
 mentației opuse a lui Aper; dar, împreună cu Maternus, Tacit consideră acest proces ireversibil și deloc re -
 probabil, dacă se instaurează o monarhie condusă de
sapientissimus et unus. Era tocmai momentul când Tacit
 se apropiase de Traian⁴⁷⁾.

Există așadar un mesaj profund al Dialogului
despre oratori, în ciuda ezitărilor și incertitudinilor. Ambiguitățile nu sînt căutate per se, ci în vederea cri -
 ticii și investigării adevărului. Intervenția factoru -
 lui uman introduce îndoiala în istorie: de aceea este
 mai simplu să se degaje probabile ux uita. Dacă nu se
 ajunge la consensul opiniilor, trebuie cel puțin des -
 lășită veracitatea, exprimată de efectele morale ale
 faptelor. Este cert că Tacit condamnă excesele declama -
 torilor și educația greșită, însă își apropie ceva din
 Aper, din opțiunea acestuia pentru entuziasmul dinamic.
 Regimul politic ideal ar fi deci bunul principat, monar -
 hia înțeleaptă, care să salvgardeze esența tradiției. Un
 anumit realism politic, influența cercului plinian și
 opțiunea sa de clasă îl conduc spre asemenea concluzii.
 Este mai ușor, pare a gândi Tacit, să moralizezi un sin -
 gur om decît turba.

47) Poate și sub impactul victoriilor repurtate de împărat asupra dacilor, deși Tacit considera că germanii constituie primejdia principală: cf. E.CIZEK, Tacit, București, 1974, p.26.

Interesant este și mesajul estetic al dialogului, evocarea disputei dintre Cicero și aticiști. Atît la Aper, cît și la Messala, se impune concluzia că elocința trebuie să se bazeze pe inspirația venită din inimă și Tacit, împreună cu Maternus, contestă teza ciceroniană a conexiunii dintre filosofie și elocință⁴⁸⁾.

Este clar că, într-un gen și într-o dezbatere care îl preocupaseră cîndva pe marele Arpinat, Tacit mimează conștient stilul ciceronian. În fond, elementele clasice din Agricola și din Germania nu succed, ci prepară exercițiul ciceronian din Dialogus. Dar acest ciceronism rămîne exterior și parțial: de altfel, amintim că cel de al doilea clasicism se distanța întru-cîtva de doctrina Arpinatului. Tacit nuanțează expresia ciceroniană, întrucît Aper se exprimă mai puțin clasic, mai taciteic și mai adecvat ideilor sale asianice decît Messala. Pe de altă parte, în toate intervențiile apar exemple de uariatio taciteică: non in celulla emptae nutricis, sed gremio ac sinu matris educabatur⁴⁹⁾. Pentru a exprima o idee, Tacit rupe adesea simetria, iar perioada ciceroniană nu se învederează nicăieri fermă. Dialogus de oratoribus ilustrează intenția lui Tacit de a realiza o sinteză a tuturor experiențelor stilistice notabile ale vremii.

HISTORIAE. "Istoriile" sau chiar "Historiile" cum le vom numi, constituie prima operă majoră alcătuită de Tacit. În Agricola Tacit făgăduise de altfel să scrie o istorie a domniei lui Domițian și a primilor Antonini⁵⁰⁾. Ulterior, a înțeles că epoca lui

48) Cf., în această privință, A. MICHEL, Le Dialogue des orateurs de Tacite, pp. 33-40.

49) TAC., Dial., 28, 4.

50) TAC., Agr., 4, 3: non tamen pigebit uel incondita ac rudi uoce memoriam prioris seruitutis ac testimonium praesentium bonorum composuisse.

Domițian continuă tendințe mai vechi și a început cu prezentarea crizei din 68-69 e.n. și a primilor Flaviani. De aici, au ieșit Historiile, unde arată că lasă pentru mai târziu istoria Antoninilor⁵¹⁾.

Opera a fost, cu siguranță, alcătuită în cursul primului deceniu al secolului I e.n. înainte de 69 e.n. și în cursul mai multor ani. Am văzut că Pliniu furniza lui Tacit informații cu privire la erupția Vezuviului, necesare întocmirii capitolului respectiv din Historii. Pe de altă parte, ulterior Pliniu se referă la o mare lucrare a lui Tacit - în pregătire - care va rămâne o nemuritoare lucrare de istorii (Historiae)⁵²⁾. Iar referințele la gloria veșnică a lui Tacit și la o carte de istorie foarte sinceră - uerissimus -, recent apărută fac probabil aluzie la publicarea de puțină vreme survenită a Historiilor⁵³⁾. Ținând așadar seama de cronologia scrisorilor pliniene - nesigură, cum am arătat - Historiile trebuie să fi fost publicate în 110 e.n.

Mai complicată apare problema dimensiunilor operei. Hieronymus ne informează că Tacit a alcătuit treizeci de cărți, uolumina, asupra istoriei secolului întâi al erei noastre, de la moartea lui August la cea a lui Domițian⁵⁴⁾. Fărește, nimic nu ne îndrituiește să

51) TAC., Hist., 1,1,6: quod si uita suppeditet, principatum diui Neruae et imperium Traiani, uberiorem securioremque materiam senectuti seposui.

52) PLIN., Ep., 7,33,1: auguror. nec me fallit augurium, historias tuas immortales futuras

53) PLIN., Ep., 9,23 și 9,27,1: recitauerat quidam uerissimum librum partemque eius in alium diem reseruauerat. Cartea a 9-a a lui Pliniu ar putea data din 110-111 e.n.

54) Comment.ad Zach., 3,14: Cornelius Tacitus, qui post Augustum usque ad mortem Domitiani uitas Caesarum triginta uoluminibus exarauit. De altfel, în manuscrisul Mediceus alter, Analele apar în congruență cu desfășurarea reală a evenimentelor - înainte Historiilor.

considerăm absolut certă informația furnizată de Hie - ronymus. Totuși ea conține o indicație prețioasă, din care s-a dedus uneori că Analele conțineau optsprezece cărți și Historiile douăsprezece. Dar Analele se întreprup în mod brusc și într-un moment semnificativ - moartea lui Thrasea -, fapt care ne îndreptățește să credem că Tacit însuși, sub imperiul unei boli sau altui motiv, a întrerupt redactarea Analelor⁵⁵⁾. Pe de altă parte, ritmul narării evenimentelor în primele cărți face practic imposibilă o expunere istorică de numai douăsprezece cărți a unei perioade atât de îndelungate. De aceea considerăm că Historiile au conținut cel puțin paisprezece cărți.

Oricum, majoritatea textului ni s-a pierdut, încît noi nu dispunem acum decît de primele patru cărți și de începutul cărții a cincea, care narează domniile împăraților Galba - de la 1 ianuarie 69 - Otho și Vitellius, precum și începutul celei a lui Vespasian. Ca izvoare, Tacit trebuie să fi utilizat pe Vipstanus Messalla și pe Pliniu cel Bătrîn, citați de el însuși, ca și memoriile lui Vespasian și Mucianus, relatările unor martori oculari, documente, cum erau acta senatus, acta diurna populi Romani⁵⁶⁾ și, desigur, amintiri personale (desigur din copilărie).

Fără îndoială că Tacit declară de la început adeziunea sa la politica lui Traian. În a doua jumătate a frazei, care făgăduiește nararea istoriei Antoninilor, Tacit mărturisește că e vorba de o perioadă de rară fericire, cînd îți este îngăduit să gîndești ceea ce vrei

55) E.CIZEK, Tacit., pp.28-29.

56) PLIN., Ep., 7,33,3 subliniază sîrguința depusă de Tacit în consultarea documentelor.

și să spun ceea ce gîndești⁵⁷⁾. Savanții moderni au deslușit însă, în Historii, unele accente, care nu corespund entuziasmului vădit la începutul operei. S-a afirmat astfel că pe Tacit l-ar fi dezamăgit incapacitatea moravurilor politice de a se redresa și s-a stăruit asupra rolului atribuit lui Mucianus, animatorul victoriilor lui Vespasian, personaj de altfel criticat: Tacit ar reprobă astfel influența la curte a unor favoriți și mai ales a generalului Licinius Sura⁵⁸⁾. Pe de altă parte Tacit cînd stăruie asupra problemei transmiterii tronului și condamnă ereditatea puterii imperiale, critică manevrele care urmăreau să asigure succesiunea lui Hadrian, rudă prin alianță cu Traian⁵⁹⁾. Într-adevăr, Tacit atribuie lui Galba teoria adopțiunii de către împărat a celui mai bun cetățean roman. August, exclamă Galba, și-a căutat urmașul în familia sa, eu în stat: Augustus in domo successorum quaesivit, ego in re publica⁶⁰⁾. Totodată, bilanțul crimelor evocate în Historii este înspăimîntător.

Totuși Tacit se apropiase de Traian, chiar dacă nu mai era atît de favorabil împăratului ca în Dialogus⁶¹⁾. În definitiv, Tacit spera că Imperiul nu va fi transmis lui Hadrian, un intrigant; se afla încă sub influența victoriilor dacice, aducătoare de glorie și de noi resurse, și se pregătea pentru o misiune care

57) TAC., Hist., 1,1, 6: ... rara temporum felicitate, ubi sentire quae velis et quae sentias dicere licet.

58) R.SYME, Tacitus, p.35;598; A.MICHEL, Tacite, p.84.

59) A.MICHEL, Tacite, p.87.

60) TAC., Hist., 1,15,3.

61) E.PARATORE, Storia della letteratura latina, p. 752 se referă la un optimism temperat, care ar fi înlocuit pesimismul sensibil în Germania.

făcea parte din proiectele partice ale lui Traian. Am citat, în capitolul introductiv, sfârșitul discursului de adopțiune al lui Galba, care subliniază că interesul suprem al păcii și al concilierii pasiunilor umane impune guvernarea unui singur om. Alte enunțuri, din același discurs, constată de asemenea că regimul monarhic este absolut indispensabil⁶²⁾.

Dar Tacit își propune să investigheze în adâncime mecanismul Imperiului și declară de la început că va alcătui o panoramă a acestuia, pe care o realizează cu strălucire. Friedrich Engels a caracterizat pe Tacit ca exponent al modului de gândire patrician. Intr-adevăr, Tacit se indignează că, în războiul civil, sclavii erau corupți împotriva stăpînitorilor și libertății împotriva patronilor: corrupti in dominos servi, in patronos liberti⁶³⁾. Panorama Imperiului cuprinde un tablou deosebit de revelator al claselor sociale. Tacit împarte plebea în două categorii, cea sîmănătoare - integra -, legată de marile familii, și cea de rînd - plebs sordida -, asociată masei sclavilor, detrimenti servorum⁶⁴⁾. Delatorii sînt disprețuiți, optica aristocratică își pune pretutindeni pecetea: dar Tacit descrie și inconstanța senatorilor care trec dintr-o tabără într-alta, instabilitatea cavalerilor și a plebei, criza morală și totodată virtutea celor ce nu sînt atinși de ea. Poziția sa de clasă și interesele Romei

62) TAC., Hist., 1,16,1 unde Galba declară: si immensum imperii corpus stare ac librari sine rectore posset. dignus eram a quo res publica inciperet: nunc eo necessitatis iam pridem ventum est ut nec mea senectus conferre plus populo Romano possit quam bonum successorem. nec tua plus iuuenta quam bonum principem.

63) TAC., Hist., 1,2,6.

64) TAC., Hist., 1,4,3. Pentru modul de gândire patrician, cf. K. MARX-F. ENGELS, Despre religie, București 1960, p.181.

se evidențiază pretutindeni. Tacit se preocupă de soarta provinciilor, dar consideră Italia ca centrul universului și condamnă cu asprime răscoalele provinciale separatiste.

Portretele colective de la începutul Historiilor sînt scoase din timp, plasate într-un spațiu imaginar, care îngăduie detalierea trăsăturilor. Arta Historiilor este dominată de coloritul sugestiv al descripțiilor și narațiilor, dar sînt de asemenea minuite cu abilitate dialogurile și rezumatele narative: imaginea se constituie îndeobște ca prezentare și reprezentare. Peisajele înseși devin stări de spirit, dobîndesc funcția de a semnaliza psihologia unei civilizații. Tacit se învederează maestru al analizei psihologice, analiză guvernată de criterii morale, dar capabilă de notații lucide, de penetrație profundă, care sugerează situații de tensiune dramatică intensă. Racursiuni de o deosebită pregnanță se evidențiază pe parcursul textului Historiilor. Cuvintele sînt selecționate cu grijă spre a conferi mai multă solemnitate expresiei. Variatio este constant urmărită și concomitent Tacit concentrează la maximum fraza. Abundă eliziunile, asyndetonul, zeugmele, în general construcțiile disimetrice (de tipul Ac. cu prep + Abl.), infinitivele istorice, ablativale absolute. Această expresie tensionată aderă însă perfect la gîndirea sinuoasă a lui Tacit. Discursul lui Vercilla, la care ne vom referi mai jos, exprimă însă o indignare dezlănțuită, total împărtășită de autor, și de aceea - mai ales în perorație - amintește de cuvîntările minicioase rostite de Cicero în Verrine.

ANNALES. Această lucrare constituie, fără îndoială, opus maius al lui Tacit. Titlul nu este de

altminteri sigur. Dintre cele două manuscrise de bază, Mediceus prior utilizează ca titlu Ab excessu diui Augusti. Cu vremea, s-a impus însă forma de annales ca titlu, pe baza unei fraze din textul însuși, în care Tacit își compară opera cu vechile lucrări istoriografice latine⁶⁵⁾, definindu-și de fapt metoda de lucru și nu oferă o denumire a scrierii sale cea mai importantă. Cum însă termenul annales este îndeobște utilizat ca titlu, vom adopta și noi această formulă.

Analele tratează, de altfel, an după an, evenimentele petrecute de la moartea lui August, pînă în anul 66 e.n., dar e cert că Tacit intenționase să le prelungească pînă la 1 ianuarie 69 e.n., și să nareze istoria Iulio-Claudienilor.

O parte din lucrare s-a pierdut, încît ni s-au păstrat numai cărțile 1-4, începutul cărții a 5-a, cartea a 6-a, fără început, cărțile 11-16, cu unele lacune. Cartea întâi prezintă evenimentele anilor 14 și 15 e.n., cartea a doua - anii 16-19; cartea a treia - anii 20-22 e.n. -; cartea a patra - anii 23-28 -; cartea a cincea anul 29 e.n. -; cartea a șasea - anii 31-37 -; cartea a unsprezecea - anii 47-48 -; cartea a douăsprezecea - anii 48-54 e.n. -; cartea a treia - prezecea - anii 54-58 -; cartea a paisprezecea - anii 59-62 -; cartea a cinsprezecea - anii 62-65 -; cartea a șaisprezecea - anii 65-66. Așadar, apar lacune în domniile fiecărui împărat, iar cea a lui Caligula lipsește cu desăvîrșire.

65) TAC., Ann., 4,32,1 (nemo annalis nostros cum scriptura eorum contenderit qui ueteres populi Romani res composuere).

Problema publicării și datării Analelor a suscitat de altfel aprige controverse între cercetători.⁶⁶ Astfel, aluziile la rivalitatea dintre romani și parți și chiar la moschi, ca aliați fideli ai Romei⁶⁷), par semnificative. Mai interesantă este referința la extinderea stăpînirii romane pînă la "o mare roșie"⁶⁸). Dacă unii cercetători au presupus că marea rubrum desemnează chiar "marea roșie" actuală, alții au demonstrat că Tacit se referă la Golful Persic, unde romanii creaseră între 115 și 117 e.n., o provincie, ulterior părăsită de Hadrian⁶⁹). Este, deci, probabil ca Tacit să fi redactat - parțial și în prima formă - Analele la sfîrșitul domniei lui Traian, eventual după încheierea misiunii sale în Asia; această primă redactare a lăsat așadar unele urme. Dar definitivarea operei și publicarea ei nu s-au produs decît mult mai tîrziu. O serie de fapte ni se par tulburătoare în acest sens; a) Tacit se ocupă în Anale de Iulio-Claudieni și nu de Traian, așa cum făgăduise anterior; b) lucrarea începe ex abrupto, de la moartea lui August și fără introducerea de circumstanță, care să elogieze pe împăratul pe tron; c) aluziile critice la politica de elenizare și la mă-

66) C. BRETSCHNEIDER, Quo ordine ediderit Tacitus singulas Annalium partes, diss., Strassburg, 1905, a susținut că Analele ar fi fost publicate pe grupe: a) cărțile 1-3; b) cărțile 4-6; c) cărțile 7-8; d) cărțile 11-12; e) cărțile 13-16. Dar treptat alți exegeți au distrus această ipoteză.

67) TAC., Ann., 2, 56, 1 și 13, 37, 4.

68) TAC., Ann., 2, 61, 2, referindu-se la Germanicus subliniază: exim uentum Elephantinen ac Syenen, claustra olim Romani imperii, quod nunc rubrum ad mare patescit.

69) Pentru prima ipoteză, cf. E. PARATORE, Tacito, pp. 415-424, pentru cealaltă, cf. R. SYME, Tacitus, pp. 465-480; 768-770. Ne-am raliat la această ipoteză în Tacit, pp. 27-35.

surile respective ale unor împărați par a viza debutul singeros al lui Hadrian; d) deziluzia profundă, amărăciunea, care impregnează Analele ilustrează dezamăgirea provocată de politica internă și externă a lui Hadrian și de servilismul senatului, care se lăsase anvernat în lichidarea lui Cornelius Palma, Lusius Quietus, Publius Celsus și mai ales a lui Caius Avidius Nigrinus⁷⁰⁾.

Deci Tacit a completat, remaniat și definitivat cea mai mare parte a Analelor în vremea lui Hadrian și a orientat semnificațiile generale ale textului în funcție de optica sa politică din anii 117-120 e.n. Un caz special îl constituie segmentul de care dispunem din cartea a șaisprezecea, probabil neremaniată; de aceea, credem că Tacit nu și-a publicat singur opera majoră, că boala l-a împiedicat s-o facă și că, în cele din urmă, Analele au fost editate de prietenii săi după moartea autorului.

Ca izvoare, Tacit a utilizat în primul rând documentele oficiale (acta), menționate mai sus, când s-au analizat sursele Historiilor. S-a presupus de multă vreme - ne gândim la așa-numita lege a lui Nissen - că Tacit ar fi dispus de o singură sursă principală⁷¹⁾.

70) În această privință, cf. A.MICHEL, Tacite, pp.91-94; 184 etc.; J.L.LAUGIER, Tacite, Paris, 1969, p. 135; R.SYME, Ten Studies in Tacitus, Oxford, 1970, susține că partea din Anale consacrată domniei lui Nero a fost, în majoritatea ei, alcătuită în timpul domniei lui Hadrian, fapt important pentru înțelegerea ideilor adoptate aici de Tacit.

71) Această ipoteză și-a aflat expresia cea mai strălucită și totodată cea mai nuanțată la Ph.FABIA, Les sources de Tacite dans les Histories et les Annales, Paris, 1893. Diverși savanți au presupus că Aufidius Bassus a constituit izvorul principal pentru domniile lui Tiberiu, Caligula și Claudiu, iar Cluvius Rufus pentru cea a lui Nero. Alți cercetători l-au socotit pe Pliniu cel Bătrân izvor principal pentru ultimul compartiment al Analelor.

Cesare Questa a distrus însă definitiv teoria izvorului literar unic și a demonstrat utilizarea liberă a mai multor surse⁷²⁾. Într-adevăr, Tacit s-a slujit pentru alcătuirea Analelor de operele scrise de Aufidius Bassus, Servilius Nonianus, Cluvius Rufus, Fabius Rusticus, Pliniu cel Bătrîn și de alți scriitori, probabil autori de uitae și de exitus ale unor oameni celebri, ca și de tragedia Octavia. De asemenea Tacit a consultat, desigur, commentarii, ca cei ai Agrippinei și ai lui Corbulo. Important este însă faptul că Tacit a contaminat informațiile extrase din izvoarele sale, a unificat abil materialul, i-a conferit un sens unitar și personal, a transformat datele incluse în textul său în semne ale unei realități încărcate de sensuri psihologice și etico-politice și de tensiunea unei dialectici inspirate de gândirea Noii Academii. Geniul lui Tacit, acest Homer al prozei antice, cum l-am mai numit, oferă în Anale mostra sa majoră, din toate punctele de vedere: structura de profunzime este intens dominată de criterii morale și politice⁷³⁾. Tacit evocă actele, gândirile, reacțiile sentimentale, ajunge la o concentrare de maximă densitate a structurilor expresive, la o contracție a detaliilor, care devin foarte stringente: de aceea e și greu de alcătuit o antologie a celor mai bune pagini din Anale. Chiar și scenele de masă dobîndesc funcțiile unor recursiuri fulminante, însoțite de

72) C.QUESTA, Studi sulle fonti degli Annales di Tacito, Roma, 1960.

73) E. PARATORE, Tacito, pp.415-554 demonstrează că "motivul coral", pregnant în Historii, nu dispare, dar că un altul se instalează pe primul plan și anume analiza marilor individualități, îndeobște marcate de semnele răului.

regulă de o lapidară reflecție morală ⁷⁴⁾. Aceste ra - cursiuri luminează abisuri de perversiune morală, consi - derată însă de regulă ca efect al unei deteriorări so - ciale și etice a colectivității romane, în momentul al - cătuirii Analelor pe panta degringoladei istorice, su - biect de emoții majore atit pentru autor, oit și pentru cititor (cel puțin un astfel de lector dorește Tacit).

Trebuie spus, că, deși dezamăgit de experien - ța Antoniniilor, Tacit nu vede cum ar putea fi înlocuit principatul, care, chiar nedrept, asigură unitatea im - periului și viitorul provinciilor. Principatul îi apare mai ales necesar, din pricina decadentei senatului: Tacit sesizează incapacitatea morală și politică a senatori - lor.

Pe de altă parte, am văzut cit de profundă fusese impresionat Tacit de urcarea pe tron a lui Hadrian, de primii ani ai domniei acestuia și îndeosebi de lichi - darea fizică a celor patru consulari. Nero este astfel construit ca să semene intențional cu Hadrian. În acest fel ajunge Tacit la acea maestitia de care am vprbit mai sus. Totodată, în Anale, Tacit surprinde, în sub - stanța lor, fenomene ca exploatarea hehibzuită, inabi - lă a unor provincii, diferența, minore în perspectiva istoriei, între tipurile de principat practicate în se - colul I e.n. - cel de inspirație greco-orientală și cel "moderat" -, condamnă filosofii atașați lui Nero, pe care îi consideră "ipocriți", delatorii venali, libertii

74) Se diferențiază net evenimentele petrecute în provincii - unde domină scenele de masă - de cele survenite la Roma, unde prevalează analiza psihologiei personajelor. Tehnica analistică apare în Anale mai atent urmărită decit în His - torii, dar, așa cum vom vedea, în subcapitolele finale, se realizează compromisuri cu analiza organică a personajelor principale, ca Tiberiu, Seian, Claudiu, Nero etc.

în general, observă cu sagacitate unele fenomene interesante, cum a fost solidarizarea între plebe și sclavi, cu prilejul morții lui Pedanius Secundus⁷⁵⁾. Dar rămâne tributar modului de gândire "patrioian" în atitudinea față de forțele sociale care acționau în societatea romană și față de împărați. Tacit consideră de altfel consulatul ca o cheie de boltă a libertății republicane, în reflecțiile sale asupra formelor de guvernământ, la începutul Analelor⁷⁶⁾. Interesante sînt și reflecțiile asupra legilor și structurilor statale din cartea a treia. O viziune idilică - legile se înmulțeau odată cu degradarea statului (corruptissima re publica plurimae leges⁷⁷⁾) - se împletește aici cu aprecieri foarte luate, referitoare la statutul Romei și legilor ei după bătălia de la Pharsalus⁷⁸⁾ și la cele ale principatului (pax et princeps uteremur)⁷⁹⁾.

Pesimismul moral și istoric nu exclude totuși la Tacit speranța că judecata moralizatoare ar putea măcar încetini declinul civilizației romane. Scriitorul nu crede de altminteri că totul este rău în lumea romană a epocii sale și o afirmă explicit. Nu toate au fost mai bune, la înaintașii noștri, exclamă Tacit, iar vremurile noastre au oferit urmașilor multe pilde vrednice de laudă și de a fi imitate: nec omnia apud priores meliora. sed nostra quoque aetas multa laudis et

75) TAC., Ann., 14,45,2-3. Tacit se dovedește concomitent un spirit istoric lucid și un psiholog excepțional de înzestrat.

76) TAC., Ann., 1,1,1.

77) TAC., Ann., 3,27,5.

78) TAC., Ann., 3,28,2.

79) TAC., Ann., 3,28,3.

artium imitanda posteris tulit⁸⁰⁾. Tacit nu este un laudator temporis acti mărginit, dar nu se hotărăște dacă să mai apere sau nu în redresarea Romei. În orice caz, Tacit în Anale depășește cauzalitatea evenimentțială, abordează mobilele psihologice și filosofice.

Analele nu ființează doar ca materie istorică sau chiar ca intrigă literară cu o tematică istorio - grafică: dimpotrivă, aici Tacit constituie un adevărat "discurs" asupra intrigii și materialului faptic. O artă fascinantă, în plină maturitate, strălucește în acest discurs. Tacit se învederează în Anale un maestru al selectării detaliilor - susceptibile să lumineze mobilele profunde sau să caracterizeze o situație - un magician al puerii în scenă, care comunică fiorul tragediei și alternează umbra cu lumina. Romancier de geniu, capabil să modifice profund materialul dat, Tacit descoperă suspens-ul, minuieste racursiul revelator și pune culoare cu o abilitate excepțională. Semantismul Analelor se dovedește complex; detaliile luminoase sînt înconjurate de o rețea de sugestii semiobscur, dar care, prin contrast, acuză liniile sensurilor fundamentale: glosele și sentențele edifică asupra mobilelor prioritare. Fascinante, foarte vibrante, apar narați - ile unor morți de personaje celebre: Tiberiu, Claudiu, Britannicus, Seneca, Agrippina, Thrasea. Semantica unor asemenea narații vehiculează imaginile directe: zgomotele și culorile intervin brusc, atacă reacțiile cele mai profunde ale cititorului.

80) TAC., Ann., 3, 55, 8. Faptul că Tacit n-a fost un pesimist absolut a fost recent subliniat de P. DELPUECH, Urgentibus imperii fatiis: Tacite et la fin de l'Empire, în Actes du IX-e Congrès de l'Association Guillaume Budé, Paris, 1975, pp. 995-1018 și mai ales 997-1002.

Vocabularul abundă în termeni poetici. Variatio duce în Anale la efecte strălucite. S-a remarcat că pentru a spune că Tiberiu a vorbit în senat, după uciderea lui Postumus, Tacit nu utilizează formele curente ca locutus est sau dixit sau verba facit, ci disseruit "a întreținut". Adesea abstractele sînt folosite în locul termenilor cu valoare concretă: astfel apare seruitia în loc de serui. Uneori, pluralul substituie singularul și Tacit utilizează odia pentru odium, gaudia pentru gaudium, matrimonia pentru coniuges. În alte pasaje, procedează invers; de asemenea, Tacit utilizează formele verbale simple în locul celor compuse (astfel întrebuițează cernere în loc de decernere, frecventativele⁸¹⁾ etc. Tacit rupe energic perioada, mai ales în primele cărți, alternează frazele lungi cu cele scurte utilizează ablativ absolute, participii conjuncte, infinitive istorice, recurge des la elipse de verbe și de conjuncții, la iuxtațiuni deosebit de sugestive.

CONCEPȚIILE DESPRE ISTORIE ȘI LUME. Tacit pornește prin urmare de la o documentare temeinică, bazată pe utilizarea experienței personale - mai cu seamă în Agricola și în Germania - și a altora - cunoștea mai mulți martori oculari -, dar și pe consultarea unor documente - acta, litterae etc. -, ca și a lucrărilor scrise de numeroși istoriografi - Pliniu cel Bătrîn, Aufidius Bassus, Cluvius Rufus, Fabius Rusticus, Serrillius Nonianus sau de autori de memorii, cum au fost Iulius Agrippa, Corbulo, Agrippina.

81) Cf. în această privință, N.I. BARBU, Istoria literaturii latine, pp.253-255.

Savanții germani de la sfârșitul secolului al XIX-lea - în primul rând Friedrich Leo - l-au caracterizat pe Tacit ca poet al istoriei. Însă Tacit s-a dovedit un adevărat istoric - cel puțin într-un sens mai larg al termenului -, înzestrat cu o acută înțelegere a faptelor, cu o luciditate realistă notabilă, chiar dacă judecata evenimentelor și a oamenilor atestă la el o adevărată mentalitate patriciană. Tacit n-a înțeles rolul factorilor materiali în istorie și nici chiar realitățile economice ale secolului I e.n., dar a acordat atenție anumitor fapte importante, unele de natură socială.

La începutul Historiilor, Tacit și-a declarat oricum interesul pentru degajarea cauzelor intime ale fenomenelor. Înainte de a înfățișa ceea ce mi-am propus, spune istoricul, cred că trebuie amintit care era situația la Roma, care era starea de spirit a armatelor, realitățile din provincii, ce a fost sănătos și ce a fost bolnav în lume, încît să se cunoască nu numai peripețiile și urmările lor care, de cele mai multe ori, sînt întîmplătoare, ci chiar și structura și cauzele faptelor istorice: antequam destinata componam, repertendum uidetur qualis status urbis, quae mens exercituum, quis habitus provinciarum, quid in toto orbe validum, quid aegrum fuerit, ut non modo casus euentusque rerum, qui plerumque fortuiti sunt, sed ratio etiam causarumque noscantur⁸²⁾.

82) TAC., Hist. 1,4,1. Tacit propune deci depășirea planului de suprafață al practicii sociale. El este în același timp istoric și politolog, așa cum a fost recent definit.

Prin urmare, Tacit afirmă explicit dorința sa de a depăși suprafața lucrurilor, de a căuta factorii cauzali de profunzime, de a cunoaște ratio, pe care l-am tradus aici prin structură. Se referă la trei repere ferme - Roma, armata, provinciile - dar totul este subordonat criteriului moral și dihotomiei, derivate din el: binele și răul, transferate însă, printr-o dublă metaforă "medicală", în sfera civilizației romane. Pasaje din Anale pun în evidență aceeași preocupare pentru esența lucrurilor, pentru fenomenele care acționează în profunzime și totodată pentru semnificația morală de ansamblu⁸³⁾. De aceea, s-a remarcat, cu judiciozitate, că Tacit nu s-a limitat la nararea unor fapte particulare, riguros circumscrise, cum recomandase Aristotel istoricilor, ci s-a orientat spre căutarea unor semnificații profunde, universale⁸⁴⁾. S-ar părea chiar că Tacit împrumută de la Polibiu faimoasa trihotomie a factorilor cauzali: cauză-început-pretext, αἰτία-ἀρχή-πρόφασις⁸⁵⁾. Referindu-se la celebra răsccoală militară, care a așezat vremelnice pe Vitellius la conducerea Imperiului, istoricul atrage atenția că totul pornise de la expediția victorioasă, întreprinsă de legiunile de pe Rin, împotriva lui Vindex; apoi trece la cauzalitatea profundă, eloc și psihologică, cauzalitate care rezidă în resentimentele soldaților, în aroganța și setea lor de

83) TAC., Ann., 4,32,4: non tamen sine usu fuerit intrespicere illa primo aspectu leuia ex quia magnarum saepe rerum motus oriuntur; 33,2: pauci prudentia honesta ab deterioribus, utilia ab noxiis discernunt, plures aliorum euentis docentur.

84) Așa cum subliniază A.D.LEEMAN, Orationis Ratio, vol. I, p.360.

85) E.CIZEK, Tacit, pp.183-184. Desigur, însă că Tacit datorează mai mult lui Tucidide, istoricul grec pe care și-a propus să-l egaleze: cf. I.BORZSAK, De Thucydide à Tacite, pp.283.

cîştig, în teama inspirată de întronarea lui Galba. Pretextul îl constituie zvonurile că Galba ar pregăti decimarea legiunilor din Germania⁸⁶⁾.

S-a pus, de multă vreme, problema funcției pe care Tacit ar atribui-o factorilor transcendențali, zeilor și chiar destinului, fatum. În ambele cazuri, referințele desluite în textul taciteic însuși apar contradicții: unele pledează pentru un rol activ al acestor factori, altele împotriva lor⁸⁷⁾. De aceea și concluziile extrase din aceste aserțiuni de cercetătorii moderni sînt contradictorii: unele susțin religiozitatea lui Tacit și credința lui în destin, altele o contestă⁸⁸⁾. Ni se pare însă că Tacit însuși ne oferă o mărturie decisivă în Historii, unde, referindu-se la catastrofele precipitate în viața poporului roman, adaugă, într-o glosă celebră, că s-a dovedit astfel că zeii nu se preocupă de salvarea romanilor, ci de pedepsirea lor: adprobatum est non esse curae deis securitatem nostram, esse ultionem⁸⁹⁾. Acest enunț atestă, după părerea noastră, că Tacit pendula între religiozitate și ireligiozitate, între credința în influența zeilor și a destinului asupra soartei oamenilor pe de o parte și scepticism, convingerea că forțele transcendente nu au nici un impact în desfășurarea evenimentelor is-

86) TAC., Hist., I, 51, 2-9.

87) Pentru aceste referințe, cf. R.T. SCOTT, Religion and Philosophy in the Histories of Tacitus, Roma, 1968, pp. 5-8; 45-106; E. CIZEK, Tacit, pp. 186-187.

88) Pro s-au pronunțat L. von RANKE, Weltgeschichte ed. a 2-a Leipzig, 1896, vol. II, p. 196; F. ARNALDI, Le idee politiche, morali e religiose di Tacito, Roma, 1921, pp. 53 și urm. și discipolii lor; cităm printre alții susținători mai recenti ai acestor idei, J. LACROIX, Fatum et Fortuna dans l'oeuvre de Tacite, în Revue des Etudes Latines, 29, 1951, pp. 247-264; R.T. SCOTT op.cit., pp. 65-106. Contra mai mulți savanți: cf. mai ales Ph. FABIA, op.cit., p. 252.

89) TAC., Hist., I, 3, 3.

vorice, pe de altă. Ca orice om șovăitor pe drumul raționalismului, Tacit se reîntoarce la zei numai cînd simte - sau mai degrabă crede a simți - adversitatea lor, adică în momentele de cumpănă, de derută. Căci istoricul trăia evenimentele survenite în viața poporului roman ca și cum ar fi fost vorba de propria lui existență.

Pe de altă parte, aceste ezitări dramatice asupra funcției îndeplinite în istorie de un eventual factor transcendentă sînt favorizate și la rîndul lor înlesnesc prioritatea absolută a factorului uman. Într-adevăr, Tacit caută cauzele fundamentale ale evenimentelor în sufletele oamenilor. Marile evenimente sînt ambigue, pentru că și psihicul uman este agitat de tendințe contrarii⁹⁰). Formația filosofică a lui Tacit - în spiritul Noii Academii - a favorizat, desigur, această încredere în prioritatea factorului uman. În spatele determinismului uman se află însă prevalența categorică a criteriului moral, distincția considerată ca indispensabilă între ceea ce este validum și ceea ce se prezintă ca aegrum.

Idealul scriitorului îl constituie vechea virtus romana. Tocmai decăderea acestei virtus alimentează dezamăgirile lui Tacit: după opinia scriitorului, la obîrșia unui asemenea declin s-ar situa pierderea interesului pentru soarta comunității romanilor și pentru patrie, în timp ce individualismul și preocuparea de a promova țelurile personale sporesc fără încetare. Acest ideal apare marcat de o mentalitate aristocratică pe care totuși scriitorul izbuteste s-o depășească de multe ori și să surprindă, în mișcarea lor, multe fenomene reale.

90) TAC., Ann., 3,19,3: maxima quaeque ambigua sunt.

In numele acestei străvechi virtus și a atitudinii sale de "vechi roman"⁹¹⁾, Tacit critică uneori aspru pe senatori. El nu contrapune tipul de homo novus, ajuns în senat datorită unor mari merite, așa numitului nobilis, decăzut, cum s-a afirmat⁹²⁾. Atestă dimpotrivă respect pentru întregul senat, conceput ca instituție, dar critică pe senatori - câteodată pe unii dintre ei, altădată pe toți - că nu sînt demni de rolul de chezași ai vechilor idealuri, care le revenea în mod firesc. Alături de alții, senatorii se prăvălesc în sclavie, cînd Tiberiu devine împărat: at ruere in servitium consules, patres, eques⁹³⁾. Aceiași patres se reped să exprime tocmai părerile care plăceau împăratului, prove-cînd în cele din urmă sila și indignarea lui Tiberiu, aprobă zgomotos pe Nero după matricid, linguesc succesiv pe împărații efemerii ai anului 68-69 e.n., după de anterior îi injuraseră⁹⁴⁾. Delațiunea face ravagii în rîndurile lor⁹⁵⁾. Desigur, critica lui Tacit, oricît ar fi ea de aspră, se deosebește fundamental de cea inițiată cîndva de Salustiu, întrucît pornește din interiorul și nu din exteriorul ordinului. De aici, nu atît minie, cît mai ales mîhnire profundă.

Atitudinea față de cavaleri apare oarecum similară celei adoptate față de senatori. Am văzut că Tacit condamnă manifestările de adulație ale cavaleriilor, dar este în general favorabil ordinului din care făcea parte familia sa.

91) Cum îl numește C.MARCHESI, Tacito, p.104.

92) De către R.SYME, Tacitus, pp.566-597.

93) TAC., Ann., 1,7,1. Autorul subliniază uneori că reprobă întreaga curie: senatu ad infimas obtestations procumbente (ibid., 1,12,1).

94) TAC., Ann., 3,65, 1-3; 14,12,1; Hist., 1,5,1 și 3,37, 1-3.

95) TAC., Ann., 3,25,2.

Critică în schimb influența politică dobândită de libertăți⁹⁶⁾. Este adevărat că elogiază pe liberta Epicharis pentru comportarea ei cu prilejul reprimării conspirației lui Piso⁹⁷⁾, dar în general atitudinea sa față de libertăți, plebe și sclavi este marcată în profunzime de mentalitatea "patriciană". Am evidențiat mai sus disprețul arătat de Tacit plebei independente de marile familii⁹⁸⁾. La sclavi se referă rar și disprețuitor: îi cruță numai pe cei care se arătaseră fideli stăpînitorilor⁹⁹⁾; nu-și reține în schimb minia cînd izbucnește o revoltă a sclavilor¹⁰⁰⁾.

Aceeași optică aristocratică influențează în profunzime judecarea împăraților. Aproape toți cezarii secolului I e.n. sînt aspru judecați, învinuiți de a se fi comportat monstruos. Acolo unde adesea acționau mobile politice, Tacit întrevade vicii și deformări morale, care ar fi determinat gesturile, demersul împăratului. Este adevărat că aici se conturează o evoluție și că Tacit devine mult mai critic în Anale decît în operele anterioare. Doar August constituie parțial o excepție, în sensul că Tacit îi reproșă mai cu seamă defectele personale, umane, și nu atît conduita ca principe. Pe de altă parte, nu trebuie crezut că împărații sînt niște inocenți desăvîrșiți, pe care i-ar calomnia Tacit.

96) Reprobă aspru pe Claudiu pentru că acordase libertăților o înfrîngere politică foarte importantă (Ann., 12,60,6).

97) Si opune această comportare celei a unor senatori și oameni de vază (Ann., 12,60,6).

98) TAC., Ann., 12,7,2, califică plebea drept pro-miscua multitudo.

99) TAC., Hist., 1,3,1.

100) TAC., Ann., 4,27; cf. și E.CIZEK, Tacit, pp. 207-208.

O mentalitate analogă determină atitudinea lui Tacit față de armată. Fost militar și "vechi roman", Tacit iubea ostirea Imperiului. Considera însă că armata încălca adesea legământul, fides, credința pe care o datora comandanților și poporului roman. Războaiele militare îl umplu de durere și de minie.

Dar Tacit observă cu luciditate și pătrunde-re multe aspecte din viața și istoria societății romane. A fost comparat, în această privință, cu Balzac și Tolstoi¹⁰¹⁾, dar ar putea fi asemuit și cu William Faulkner, acest mare romancier al secolului nostru, scriitor aristocrat, atașat unor idealuri revoluate, dar judicios observator social. Chiar în legătură cu rolul armatei, Tacit notează nu numai relațiile multiple create între militari și provincialii printre care trăiau, ci și rolul determinant în crearea noilor împărați pe care îl asumaseră legiunile, îndeosebi după căderea Iulio-Claudienilor. Sfârșitul lui Nero a ațîțat toate legiunile și comandanții lor, întrucît se divulgase taina Imperiului și anume că se poate face un împărat și în altă parte decît la Roma: finis Neronis ... omnes legiones ducesque conciuerat, evulgato imperii arcano posse principem alibi quam Romae fieri¹⁰²⁾.

Am remarcat de asemenea că Tacit consemnează ineluctabilitatea monarhiei și imposibilitatea restaurării republicii, autoritarismul principatului, organic ostil aristocrației, de unde neînsemnătatea diferenței între împărații care promovau despotismul de inspirație greco-orientală și cei respectuoși față de tra -

101) De F. EDELSTEIN - I. WINKLER, Poziția lui Tacitus față de armată, popor și provincii, în Studii Clasice, 4, 1962, pp. 245-274; îndeosebi p. 247.

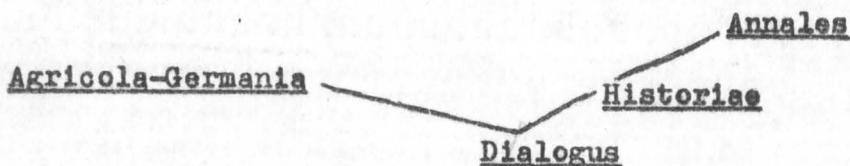
102) TAC., Hist., 1, 4, 2.

dițiile romane. Este adevărat că Tacit extrage de aici concluzia - poate și sub influența surselor, dat fiind coincidența în această privință cu Suetoniu - că Tiberiu ar fi fost un ipocrit, pentru a explica aspectele de - ferite, contradictorii, ale politicii acestui principe. Tacit observă totodată procesul complex de decadentă și de împropățare necontentită a senatului, așa cum am arătat. Totodată, Tacit notează cu sagacitate anumite fenomene cum a fost eroziunea inevitabilă a moravurilor tradiționale, semnalează raporturile demografice și sociale reale între liberti și ciues. El simte în plin apogeu al Imperiului, la nivelul maximei sale ascensiuni, criza globală care va surveni abia în secolele următoare. De aceea, se poate considera că la Tacit factorul obiectiv și cel subiectiv ajung să se interfe - reze în profunzime, că viziunea moralizatoare și poetică întilnește o adevărată previziune a desfășurării istoriei, ca și competența unui politolog remarcabil. Am arătat mai sus că ideile politice ale lui Tacit evoluează de la o operă la alta.

Optica taciteică deformată și deformantă nu exclude, ci atinge, la un anumit nivel, perspicacitatea și justetea observației istorice și umane exacte. Am văzut că în Agricola - dar la lista noastră pot fi adăugate și alte lucrări, inclusiv Analele - Tacit surprinde unele aspecte dure ale politicii romane din provincii, împilarea excesivă practică de unele autorități romane locale. Am văzut de asemenea că istoriograful dezaprobă relaxarea disciplinei militare și atragerea soldaților în războaiele civile. Concomitent, chiar prin intermediul unui personaj grotesc, Percennius, un adevărat alter-Tersit, istoricul menționează dificultățile și inechitățile vieții de tabără: dominația tiranică a câtorva subofițeri și ofițeri, stagiul mi-

litar excesiv de lung, colonizarea în regiuni nefertile, salariul mic, asprimile luptelor și ale climei¹⁰³). Totodată, Tacit se dovedește un cunoscător pătrunzător al reacțiilor umane, un subtil psiholog, chiar dacă adesea tentat să caute cu prioritate răul. Desigur, raportul între optimism și pesimism se prezintă foarte complex în creația taciteică, înainte de a ajunge la nivelul unor deziluzii profunde, ca în Anale:

PESIMISM

OPTIMISM

O anumită Weltanschauung, un spirit filosofic complex este prezent în gândirea lui Tacit. De altfel, Tacit aduce un elogiu vibrant filosofiei, chiar în Agricola. Referindu-se la însușirea unei educații filosofice de către Iulius Agricola, Tacit exclamă: reti-nuitque, quod est difficilimum, ex sapientia modum¹⁰⁴). Pentru acest enunț, noi am prepus următoarea traducere: "a reținut din practica înțelepciunii simțul măsurii, datorită unei strădanii deosebite". Intrucît quod est difficilimum, "ceea ce este foarte greu", presupune efortul intens al învățăcelului de a reține elementele cele mai importante¹⁰⁵).

103) TAC., Ann., 1,17, 1-7.

104) TAC., Agr., 4,6.

105) Cf., în privința interpretării acestui pasaj, E.CIZEK, Interprétations de textes: Cicéron, De l'orateur, 1.5.17 et Tacite, Vie d'Agricola, 4.5-6, în Analele Universității București (seria limba clasice) 19, 1970, pp.19-20.

Format în preajma lui Helvidius Priscus, Tacit adoptă unele atitudini stoice. Dar el nu a aderat realmente la stoicism, ci la o altă filosofie și anume la cea a Noii Academii, unde se promova o dialectică deschisă, pragmatică și eclectică, un adevărat antisistem, propus cândva de Carneade și de către adepții lui. De aici, un probabilism foarte mobil, adoptat și de către Tacit, probabilism la care ne-am referit mai sus. Această adeziune la probabilism, afirmată de Tacit în Dialogus de oratoribus, explică multe aspecte ale imaginii despre istorie și despre lume, pe care și-o făurea Tacit. Ideea că adevărul poate rezulta din confruntarea mai multor puncte de vedere, că el se poate găsi în teze opuse, apare frecvent la Tacit și explică de ce scriitorul furnizează adesea mai multe motivații ale unui anumit eveniment, chiar dacă înclină net spre una dintre ele. Tensiunile de mare densitate, discontinuitățile, schimbarea locurilor între contrarii semnifică de asemenea și opțiunea pentru dialectica de inspirație carneadeică. Tacit a fost nu numai un adevărat politolog și istoric, ci și un filosof lucid.

ARTA. Dar Tacit a fost și un romancier genial. Rămânând un mare istoric, Tacit izbuteste să aplice discursului său tiparele ficțiunii romanești.

De altminteri, am arătat în trecut că Tacit organizează complex timpul și spațiul enunțurilor, sau al autorului. Atunci când evenimentele se arată pro-pice Romei și intereselor ei, timpul și spațiul se desfășoară liniar, sobru, relativ, scurt. Ele se lungesc și se complică, dacă romanii trebuie să îndure vitregia soartei. Anii domniei lui Domițian au smuls din viața

oamenilor mulți ani¹⁰⁶⁾, iar Iulius Agricola a scurtat distanțele în Britania prin implantarea pe insulă a limbii și moravurilor romane¹⁰⁷⁾. În sfârșit, anul 68-69 a reprezentat în istoria Romei un longus et unus annus¹⁰⁸⁾. Dar lungirea excesivă a timpului poate duce, începînd de la un anumit nivel, la contrariul său, adică la comprimarea, chiar la dispariția temporalității. Celebrul enunț, mai sus citat, cu privire la precipitarea destinului Imperiului - urgentibus imperii fatis¹⁰⁹⁾ -, semnifică în definitiv scurtarea bruscă a timpului Romei în viitor. În Anale, dacă acumularea molimilor, furturilor și represărilor lungeste unul dintre anii cruciali ai domniei lui Nero¹¹⁰⁾, opresiunea morală excesivă poate comporta abrevierea și chiar întreruperea timpului cetățenilor Romei. Chiar zvonurile false, în anumite momente, ca cel al morții lui Germanicus, pot implica o tensiune care să scurteze brusc timpul Romei.¹¹¹

În general, Tacit trăiește istoria înfățișată ca pe un fapt viu, palpabil, ca pe o experiență personală, se angajează afectiv, practică un autentic self-engagement. Pe de altă parte, chiar în operele analistice, Tacit depășește optica cronologică, din nevoia

106) TAC., AGR., 3,2. Îndeosebi ultimii trei ani ai domniei lui Domițian au fost deosebit de lungi și de apăsători (ibid. 44,6).

107) TAC., AGR., 30,3-5.

108) TAC., Dial., 17,3.

109) TAC., Germ., 33,2.

110) TAC., Ann., 16,13,1.

111) TAC., Ann., 2,82,9. Începutul Analelor ne arată că scriitorul percepe timpul Republicii ca scurt, cel al dictaturilor străvechi ca de durată, redusă, dar mai lung decît alte momente din istoria Republicii, ultimele dictaturi ca prelungite, apăsătoare și cel al domniei lui August ca limitat (ibid., 1,1,1). Pentru detalii, cf. E.CIZEK, Tacit, pp.151-173.

de a creiona portrete și de a caracteriza evenimente. Tacit practică și narația, dar preferă evident descripția. Adesea aceste descripții se convertesc în tablouri, în descripții în mars, atent structurate. Moartea lui Agricola, masacrarea soldaților rebeli din tabăra lui Germanicus, moartea Agrippinei, incendiul Romei prile-
juiesc asemenea tablouri realizate cu strălucire și vervă.¹¹²⁾ Tacit nu se limitează niciodată la pestele pure, ci, dimpotrivă, recurge la factorul uman. Reacția oamenilor și mobilele ei se află permanent în centrul preocupării scriitorului. De pildă, în tabloul incendierii Romei, Tacit nu stăruie asupra efectelor materiale ale flagelului, ci se consacră reconstituirii psihologiei victimelor și prezintă calamitatea prin prisma lor. O artă fascinantă a sugestiei prinde contur în structuri dominate de un clar-obscur de prestigiu, de un vibrant contrast de lumină și de umbră.

Se constituie totodată portrete de grup, dinamic schițate, dar nu lipsesc nici portretizările unor individualități. Îndeobște, Tacit preferă portretizarea dinamic înfăptuită. Uneori însă, mici fragmente de portret direct se strecoară în comentariile autorului pe marginea faptelor realizate de personaj, altădată calitatea morală reiese din demersul eroului, limpede sau echivoc, eventual semnat de un singur cuvânt. Îndeobște portretul direct intervine la sfârșitul itinerariului personajului în cauză, de pildă după moartea lui. Într-un asemenea mod este portretizat Tiberiu sau sînt dispuși Galba și Otho.¹¹³⁾ În alte cazuri, portretul direct se realizează cînd personajul intră în scenă sau ajunge

112) TAC., Agr., 44,1-2; Ann., 1,49,1-4; 14,8, 3-7; 15,38.

113) TAC., Ann., 6,57,5-6; Hist., 1,49 și 2,50.

s-o domine, așa cum se întâmplă cu Seian¹¹⁴⁾. Autorul evocă pretutindeni expresia mimică, vultus, chipul personajului în cauză, care traduce sau ascunde sentimentele și gândurile lui autentice.. Prevalează fețele sumbre ori imobile, indiferente sau disimulate și joacă un rol deosebit antiteza aparent-latent. Tacit află însă mijlocul de a căuta în cele din urmă postura definitorie, de a revela sensul unui comportament.

Adesea Tacit utilizează discursul personajului, individual sau colectiv, redat în stil direct ori indirect pentru a caracteriza o situație istorică, a sonda psihologia oratorului sau a-și exprima propriile concepții. Caracteristic ni se pare - pe lângă discursul citat al lui Galba - cel rostit de Vocula, care, cu avînt ciceronian, îndeamnă la patriotism și la solidaritatea cea mai fermă cu Roma¹¹⁵⁾. De asemenea, Tacit utilizează tehnica monologului interior: în acest sens, monologul Agrippinei, care își așteaptă neliniștită salvarea sau moartea, ni se pare semnificativ¹¹⁶⁾.

Pretutindeni, Tacit caută și găsește detaliul revelator. De aceea, chiar tablourile se realizează adesea în tehnica racursiului. Motivarea faptelor și a gesturilor este de altfel rar univocă; îndeobște ea se constituie ca echivocă, dublă sau chiar plurivocă. Referindu-se la reputația lui Piso, subliniază că se bucura de un renume strălucit în ochii opiniei publice, din pricina virtuții sale sau simulării virtuților: ... clara apud vulgum rumore erat per uirtutem aut species uirtutibus similis¹¹⁷⁾. Însă toate detaliile, care în-

114) TAC., Ann., 1, 2-4.

115) TAC., Hist., 4, 58.

116) TAC., Ann., 14, 8, 4.

117) TAC., Ann., 15, 48, 2.

conjură acest enunț, atestă că Tacit preferă a doua motivație. Autorul operează astfel cu procedeul înca - drării dublei motivații și opțiunii pentru una dintre explicații. Rămîne totuși o șansă pentru cealaltă, întrucît Tacit aplică aici procedeele dialecticii carnea-deice. Un rumor șoptește că Agricola ar fi fost ucis la instigația lui Domițian, dar explicația bolii fatale nu lipsește nici ea¹¹⁸⁾. Toate detaliile înconjurătoare arată totuși că Tacit preferă prima explicație. Însă adesea, ca în Dialogus de oratoribus, echivocul era real și Tacit nu știa să incline într-o direcție sau alta. Așa cum am arătat, adesea Tacit utilizează pentru a motiva complex un act sau un gest așa numiții rumores, zvonurile care circulau la Roma: folosește abil opinia publică fără totuși a-i răpi complet autonomia. Și aici intervine probabilismul de vocație careneadeică. Totodată, Tacit glosează adesea faptele și evenimentele. Retorica înfrîurește de altfel în profunzime stilul taciteic, unde abundă sentențele și procedeele de amplificare iscusită a ductului liniar. Savanții au deslușit la Tacit așa numita deinosis, amplificarea cantitativă, eironia, simularea ignoranței, și alte procedee de același tip¹¹⁹⁾.

Stil Totodată, s-a considerat multă vreme - mai ales cînd Dialogus de oratoribus era socotit prima operă a lui Tacit - că stilul taciteic ar fi evoluat pe o linie curbă. Astfel, a luat naștere teoria parabolei,

118) TAC., Agr., 44,2-7.

119) Cf. A.D.LEEMAN, Orationis Ratio, vol.I, p.347; J.COUSIN, Rhétorique et psychologie chez Tacite în Revue des Etudes Latines, 29, 1951, pp.242-246. Se poate, așadar, vorbi de o artă taciteică a insinuației.

potrivit căreia codul stilistic taciteic ar fi evoluat de la un stadiu mai clasic, reprezentat de Dialogus, la o formă mai modernă și mai neoclasianică, ilustrată la apogeul său de primele șase cărți din Anale, după care ar urma o fază mai clasică, denotată de ultimile cinci cărți conservate¹²⁰⁾. Această teorie a fost însă infirmată nu numai de o datare mai corectă a Dialogului despre oratori, ci și de cercetători care au demonstrat că, cel puțin în organizarea frazei, Tacit nu devine mai clasic în ultima parte a Analelor decât anterior¹²¹⁾.

În realitate, Tacit operează cu o strălucită sinteză stilistică, unde se interferează elemente neoclasice, clasice și chiar câteva mărci arhaizante. Este una dintre cele mai frumoase realizări ale antichității: de aceea l-am calificat pe Tacit ca un Homer al prozei antice. Stilul taciteic tinde spre concizie, spre sobrietate conceptuală spre o frază lapidară și totodată spre o expresie semnotică - așa cum a fost calificată - spre un supratext solemn, unde acționează gravitas, dar uneori și ironia. Totodată, în structurile taciteice domină efectele poetice, lexicul sugestiv; abundă de asemenea contracțiile frazei prin elipse, de tipul omisiunii conjuncțiilor, prepozițiilor, substantivelor, formelor auxiliarului esse, utilizării atributului fără determinant. Concomitent, proînflorează construcțiile participiale, infinitivul subtil utilizat, asyndeton-ul, eliminarea noțiunilor de legătură, zeugmele, comparațiile și metaforele. Antitezele și litotele îndeplinesc

120) În privința acestei teorii, susținute succesiv de GUDEMAN și de LÖFSTEDT, cf. mai ales N. ERIKSSON, Studien zu den Annalen des Tacitus, Lund, 1934, pp. 1-108.

121) R. H. MARTIN, Variatio and Development of Tacitus, în Eranos, 1953, pp. 88-96.

totodată o funcție importantă în stilul taciteic. Metonimia joacă un rol remarcabil în constituirea acestui stil. Prin concizia lor, prin capacitatea de a reifica și personifica, fără a afecta substanțele semice, construcțiile metonimice, poezia asociației prin contiguitate, i s-au părut lui Tacit foarte pertinente, excelent adaptate gândirii sale. Abstractele sînt întrebuintate pentru concrete și invers, pluralurile pentru singulare (și invers). Foarte frecvent, Tacit întrebuintează miles pentru milites, de pildă: în fond, scriitorul sugerează astfel o realitate complexă, vie, palpabilă, în veșnică mișcare. Aceeași funcție o împlinesc numeroasele construcții disimetrice, tipurile de variatio și alte figuri, cum sînt hendiadele, anastrofele etc.

Lexicul comportă o bogăție semantică mai mult decît notabilă, unde prevalează cuvîntul-imagie, capabil de a iradia sensurile cele mai variate¹²²). Romar - căm utilizarea largă a substantivelor verbale, formate cu diferite sufixe, așa cum este - mentum, sufix caracteristic tendințelor spre abstractizare manifestate în epoca imperială, adjectivele negative, construite cu prefixul in, verbele frecventative și intensive. Sintaxa taciteică pune în evidență construcții expresive, deosebit de interesante; Tacit utilizează conjuncții cauzale cum erau quando și quia, de asemenea quamquam cu subjonctivul; perinde quam si în loc de perinde quasi apare numai la Tacit. Remarcabilă este utilizarea formelor verbale simple în locul celor compuse, de genul tenuatum pentru extenuatum, aduertere pentru animaduertere, premunt pentru reprimunt, haurire pentru exhaurire. În acest mod, Tacit sugerează o lume de semnificații dominate de mobilitate și de discontinuitate. Regăsim

122) Tacit recurge la o subtilă distribuție de sinonime. Este un maestru al conotațiilor.

la Tacit atât ardența lui Aper, cât și blindețea și eleganța poetică a lui Maternus.

CONCLUZII. Acesta este Tacit, unul dintre cei mai mari scriitori pe care i-a produs literatura universală, talent fecund și pasionant, ce a încântat atâtea generații de cititori. Temperament vulcanic pe care și l-a stăpinit cu prețul atitor eforturi, om politic, militar și scriitor de remarcabilă probitate, pasionat de studiul sever și persistent, Tacit a fost totodată un politolog lucid, un istoric pătrunzător, un filosof profund și mai ales un artist înzestrat cu un talent uriaș. Îndrăgostit de vechile valori romane, îndeosebi de disciplina¹²³⁾, fidel intereselor Romei, dar convins că viitorul nu se anunță surizător, înclinat spre pesimism, dar pasionat de libertate, pe care a glorificat-o ca nimeni altul în literatura lumii, Tacit a lăsat viitorului o mărturie strălucită și o lecție emoționantă. Tacit rămâne un simbol strălucit al dragostei și al încrederii în demnitatea omului.

MANUSCRISE

Germania și Dialogus de oratoribus figurau pe un manuscris din secolul al X-lea, Codex Hersfeldensis, descoperit la mănăstirea Hersfeld din Germania și dus în 1455 în Italia, unde ulterior s-a pierdut. Ni s-au păstrat mai multe copii, cum ar fi Vaticanus 1862 și 1518, Leidensis Perizonianus XVII Q 21, Codex Farnesianus sau Neapolitanus. Germania și Agricola apar în

123) TAC., Hist., 4, 74, 8, arată că, după opinia scriitorului, edificiul societății romane - compages - a funcționat doar prin conjuncția soartei și a disciplinei, fortuna disciplinaque haec coaluit.

codex Aesinus, descoperit în 1902 la Iesi, în Italia. Agricola apare și pe codex Toletanus (T), păstrat la o bibliotecă din Toledo, precum și pe două Vaticanus, 3429 și 4498. Historiae și Annales sînt păstrate pe doi Medicei, adică pe un Mediceus prior, din secolul al IX-lea și pe un Mediceus alter uel secundus, din secolul al XI-lea. Numeroase alte manuscrise din secolul al XV-lea conservă aceste texte: printre altele și mai mulți Laurentiani.

E D I T I I

- 1469-1470, Venetia - Princeps, VENDELIN DE SPIRE (ed. Spirenses)
 1475, Milano - Fr. PUTEOLANUS
 1900-1910, Oxford - FISHER - FURNAUX
 1921-1925, Paris - H.GOELZER-H.BORNECQUE-G.RABAUD (Les Belles Lettres).
 1960-1962, Leipzig - E.KOESTERMANN-H.HEUBNER (Teubner)

Agricola

- 1922, Oxford - FORNEAUX-ANDERSON - HAVERFIELD
 1936, Leipzig - C.HAIM - G.ANDERSEN - E.KOESTERMANN
 1942, Paris - E.de SAINT-DENIS (Les Belles Lettres)
 1944, București - N.I.NICULIȚA
 1962, Roma - G.FORNI
 1964, Leipzig - E.KOESTERMANN (Teubner, împreună cu Germania și Dialogus de oratoribus)
 1967, Oxford - R.M.OGILVIE - I.RICHMOND

Germania

- 1877, Paris - L.GANTRELLE
 1923, Halle - R. SCHWEIZER - E.SCHWYZER
 1937, Heidelberg - R.MUCH
 1938, Oxford - J.G.C.ANDERSON

- 1949, Paris - J.PERRET
1962, Roma - I.FORNI
1963, Bucuresti - Th.NAUM
1964, Roma - G.FORNI
1967, Heidelberg - R.MUCH

Dialogus de oratoribus

- 1881, Leipzig - A.BAEHRENS
1887, 1910, Paris - H.GOELZER
1914, Berlin - A.GUDEMANN (ed. a 2-a)
1918, Leipzig - G.ANDERSEN
1946, Iași - H.MIHĂILESCU
1949, Leipzig - C.HALM - G.ANDERSEN - E.KOESTERMANN
(ed. a 2-a Teubner)
1949, Torino - M.LENCHANTIN DE GUBERNATIS
1956, Pardeborn - H.SCHMECK
1962, Paris - A.MICHEL

Historiae

- 1920, Paris - H.GOELZER (Les Belles Lettres)
1929-1937, Leipzig - C. & W.HERÄUS
1939, Roma - C.GIARRATANO
1959, Paris - P.WUILLEUMIER
1963, Heidelberg - H.HEUBNER

Annales

- 1875,1887, Paris - E.JACOB (Hachette)
1892, Berlin - K.NIPPERDEY-G.ANDERSEN (ed. a 7-a)
1914, Leipzig - C.HALM - G.ANDERSEN
1918, Bucureşti - E.LOVINESCU
1923, Torino - MENGHINI
1940 şi urm., Roma - M.LENCHANTIN DE GUBERNATIS
1962, Stuttgart - E.ROVER - R.TILL (cărţile 1-6)
1963,1965, 1967, Heidelberg - E.KOESTERMANN (cărţile
1-13)

1964, Paris - P.WUILLEUMIER (cartea a 13-a)

1965, Leipzig - E.KOESTERMANN (Teubner)

TRADUCERI ROMÂNESTI

Operele lui Caius Corneliu Tacitu, de G.I.MUNTEANU, Sibiu, 1871.

Analele lui Corneliu Tacitus, de E.LOVINESCU, 2 vol., București, 1916, 1922, 1925.

P.Cornelius Tacitus, Cartea despre Germania, de I.P. SACHELARIE, București, 1923.

Convorbire asupra oratorilor, de Cornelius Tacitus, de M.MIHĂILEANU, București, 1924.

Tacit, pagini asupra epocii împăratului Tiberiu, de E.LOVINESCU, Arad, 1926.

Germania lui Tacit, de Th. NAUM, Cluj, 1943.

C.Cornelius Tacitus, Despre originea și țara germanilor de Th. NAUM, București, 1957.

P.Cornelius Tacitus, Opere (ed.Științifică), 3 vol., București, 1958-1964.

Tacit, pasaje din Anale, de Vl.ILIESCU, în Crestomație de texte privitoare la istoria antică, București, 1961, pp.199-200 și 202-206; ed. a 2-a, 1963, p.202-207.

Pasaje din Germania, de Th.NAUM, în Lecturi din izvoarele istoriei evului mediu, București, 1962, ed. întâi, pp.269-413; pp.227-225; ed. a 2-a, pp.269-413; 215-238.

Tacit, pasaje de Vl.ILIESCU în Izvoare privind istoria României, București, pp.487-503.

Publius Cornelius Tacitus, Anale, pasaje de I.TEODORESCU în Proză narativă latină, București, 1972, pp.104-109.

S T U D I I

- A.DRÄGER, Über Syntax und Stil des Tacitus, ed. a 3-a, Leipzig, 1882.
- J.GANTRELLE, Germmaire et style de Tacite, Paris, 1882.
- L.CONSTANS, Étude sur la langue de Tacite, Paris, 1893.
- Philippe FABIA, Les sources de Tacite dans les Histoires et les Annales, Paris, 1893.
- Friederich LEO, Tacitus, Göttingen, 1896.
- Ph.FABIA, Onomasticon Taciteum, Paris-Lyon, 1900.
- A.GERBER-A.GREEF, Lexicon Taciteum, Leipzig, 1903.
- C.BRETSCHNEIDER, Quo ordine ediderit Tacitus singulas Annalium partes, diss., Strassburg, 1905.
- Gaston BOISSIER, Tacite, Paris, 1903.
- L.VAİMAGGI, L'Imprecisione stilistica di Tacito, in Rivista di Filologia e di Istruzione Classica, 36, 1908, pp.372 și urm.
- E.COURBAUD, Les procédés d'art de Tacite dans les Histoires, Paris, 1918.
- F.ARNALDI, Le idee politiche, morali e religiose di Tacito, Roma, 1921.
- C.MARCHES , Tacito, Messina-Roma, 1924, 1942.
- J.VOGT, Tacitus als Politiker, Stuttgart, 1924.
- R.ULIMANN, Les clauses métriques dans les discours de Tacite, in Symbolae Osloenses, 3, 1925, pp.65 și urm.
- N.ERIKSSON, Studien zu den Annalen des Tacitus, Lund, 1934.
- L.GORDON, The Patria of Tacitus, in Journal of Roman Studies, 26, 1936, pp.145 și urm.
- Hans DEXLER, Tacitus, Frankfurt, 1939.
- Emmanuele CIACERI, Tacito, Torino, 1941.
- D.M.PIPPIDI, Autour de Tibère, București, 1944.
- L.FERRERO, La voce pubblica nel proemio degli Annali di Tacito, in Rivista di Filologia e di Istruzione Classica, N.S., 24, 1946, pp.50 și urm.

- E.LÖFSTEDT, On the style of Tacitus, în Journal of Roman Studies, 38, 1948, pp.1 și urm.
- Philippe FABIA - Pierre WUILLEUMIER, Tacite, l'homme et l'oeuvre, Paris, 1949.
- Armando SALVATORE, Stilo e ritmo in Tacito, Napoli, 1950
- P.BEGUIN, Le "fatum" dans l'oeuvre de Tacite, în L'Antiquité Classique 20, 1951, pp.315 și urm.
- Jean COUSIN, Rhétorique et psychologie chez Tacite, în Revue des Études Latines, 29, 1951, pp.228 și urm.
- Ettore PARATORE, Tacito, Milano, 1951, 1962.
- B.WALKER, The Annals of Tacitus. A Study in the Writing of History, Manchester, 1952.
- R.A.MARTIN, Variatio and the Development of Tacitus' Style, în Eranos, 1953, pp.89 și urm.
- Henri BARDON, Tacite et le "Dialogue des orateurs", în Latomus, 12, 1953, pp.163 și urm.
- Jacques PERRET, La formation du style de Tacite, în Revue des Études Anciennes, 56, 1954, pp.90 și urm.
- Fulvio GROSSO, Tendenziosità dell'Agricola, în In memoriam Achilis Beltrami. Miscellanea Philologica, 1954, pp.97 și urm.
- Albino GARAZETTI, Sul problema di Tacito e di Tiberio, în Rivista Storica Italiana, 67, 1955, pp.70 și urm.
- J.FROT, Tacite est-il l'auteur du Dialogue des orateurs? în Revue des Études Latines, 33, 1955, pp.120 și urm.
- A.BRIESSMANN, Tacitus und das flavische Geschichtsbild, Wiesbaden, 1955.
- Karl BÜCHNER, Tacitus und Plinius über Adoption des römischen Kaisers, în Rheinisches Museum, 98, 1955, pp. 289 și urm.
- Das Proömium zum Agricola des Tacitus, în Wiener Studien, 69, 1956, pp.331 și urm.
- C.W.MENDELL, Tacitus, the Man and his Work, New-Haven-Londra, 1957.

Ronald SYME, Tacitus, Oxford, 1958.

W.HARTKE, Der retrospektive Stil bei Tacitus als dialektisches Ausdrucksmittel, in Klio, 37, 1959, pp. 179 și urm.

Cesare QUESTA, Studi sulle fonti degli Annales di Tacito, Roma, 1960

Wilhelm SCHMID, Urgentibus imperii fatis, in Didascalae Studies in Honor A.M.Albereda, New-York, 1961, pp.381 și urm.

P.von KLOCH-KORNITZ, Geschichtsauffassung und Darstellung bei Tacitus, in Die Welt als Geschichte, 21, 1961, pp.158 și urm.

E.Ch.WELSKOPF, Die Kunst der Suggestion in der Darstellungsweise des Tacitus, in Studii Clasice, 3, 1961, pp. 361 și urm.

F.KUNTZ, Die Sprache des Tacitus und die Tradition der lateinischen Historiärsprache, diss., Heidelberg, 1962.

F.EDELSTEIN-I.WINKLER, Poziția lui Tacitus față de armată, popor și provincii, in Studii Clasice, 4, 1962, pp.245 și urm.

J.P.ARMLEDER, Tacitus' Attitude to Philosophy, in The Classical Bulletin (Saint-Louis), 38, 1962, pp.89 și urm.

Alain MICHEL, Le Dialogue des Orateurs de Tacite et la philosophie de Cicéron, Paris, 1962.

B.R.VOSS, Der pointierte Stil des Tacitus, Münster, 1963
Nicolae I.BARBU, studiu introductiv la Tacit, Anale, București, 1964.

Cicerone POGHIRC, Sur la répartition des livres de Tacite entre les Annales et les Histoires, in Studii Clasice, 6, 1964, pp.149 și urm.

J.SOUBIRAN, Thèmes et rythmes d'épopée dans les Annales de Tacite, in Pallas, 12, 1964, pp.55 și urm.

- J.TRESCH, Die Nerobücher in den Annalen des Tacitus. Tradition und Leistung. Heidelberg, 1965.
- Alain MICHEL, Tacite et le destin de l'Empire, Paris 1966.
- Luigi ALFONSI, Sulla "disciplina" romana, in Aevum, 40, 1966, pp.550 și urm.
- Hans KÖNIGER, Gestalt und Welt der Frau bei Tacitus, diss., Erlangen, 1966.
- I.BORSZAK, Pax Tacitea, in Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecen, 2, 1966, pp.47 și urm.
- P.SOURVILLE, Un thème romantique chez Tacite (Ann., 14, 5) in Études Classiques, 34, 1967, pp.249 și urm.
- Ugo ZUCCARELLI, Psicologia e semantica in Tacito, Brescia, 1967.
- Eugen CIZEK, Autour de la casalité historique chez Tacite, in Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums, Budapesta, 1968, pp.181 și urm.
- , La structure du temps et de l'espace dans l'Agricola de Tacite, in Helikon, 8, 1968, pp.238 și urm.
- E.PASCHOUD, Tacite. Histories. l. 50. Art de la composition et vérité historique, in Lemmata. Donum Natalicium W.Ehlers sexagenario a sodalibus Thesauri linguae Latinae, München, 1968, pp.232 și urm.
- Russel T.SCOTT, Religion and Philosophy in the Histories of Tacitus, Roma, 1968.
- Nicolae I.BARBU, Über die Hierarchie der menschlichen Werte bei Tacitus, in Studii Clasice, 11, 1969, pp.129 și urm.
- K.KRAFT, Urgentibus imperii fatis. Tacitus. Germania, 33, in Hermes, 96, 1968-1969, pp.591 și urm.
- Norma P.MILLER, Styl and Content in Tacitus, in volumul Tacitus, Londra, 1969, pp.99 și urm.

I.BORSZAK, Das Germanicus-Bild des Tacitus, în Latomus, 28, 1969, pp.588 și urm.

Gh.CEAUSESCU, Conceptiile lui Tacit asupra politicii externe romane, în Studii Clasice, 11, 1969, pp.145 și urm.

J.L.LAUGIER, Tacite, Paris, 1969.

I.BORSZAK, Zum Verständnis der Darstellungskunst des Tacitus. Die Veränderungen des Germanicus-Bildes, în Acta Antiqua Academiae Hungaricae, 8, 1970, pp.279 și urm.

Alain MICHEL, Tacite a-t-il une philosophie de l'histoire? în Studii Clasice, 12, 1970, pp.105 și urm.

Ronald SYME, Ten Studies in Tacitus, Oxford, 1970.

Uto von REITZENSTEIN HASS, Beiträge zur gattungsgeschichten Interpretation des Dialogus "de oratoribus", diss. Köln, 1970.

Eugen CIZEK, Interprétations de textes: Ciceron, De l'orateur, 1.5.17 et Tacite. Vie d'Agricola, 4, 5-6, în Analele Universității București, seria limbi clasice 19, 1970, pp.17 și urm.

———, Stosunek Tacyta do filozofii, în Filomata 244, 1971, pp.213 și urm.

Structure du temps et de l'espace dans la Germanie et dans le Dialogue des Orateurs de Tacite, în Analele Universității București, seria limbi clasice și orientale, 20, 1971, pp.15 și urm.

Nicolae BARBU, Quid Tacitus de natura humana cogitauerit, în Studi in onore di Vittorino DE FALCO, Napoli, 1971, pp.449 și urm.

J.M.ENGEL, Tacite et L'étude du comportement collectif, Lille, 1972.

Viktor PÖSCHL, Tacitus als Politologe, în Zeitkritik bei Tacitus, Heidelberg, 1972, pp.5 și urm.

C.RAMBAUX, Germanicus ou la conception taciteenne de l'histoire, în L'Antiquité Classique, 41, 1972, pp.174 și urm.

D.FLACH, Die taciteische Quellenbehandlung in den Annalenbüchern XI bis XVI, în Museum Helveticum, 30, 1973, pp.88 și urm.

Nicolae I.BARBU, Concetti di Tacito sulla morale e sulla politica, în Quaderni dell'Umanesimo, 3, 1974, pp.21 și urm.

Tacite et la vie militaire, în Analele Universității București. Limbi clasice și orientale, 22, 1973, pp.7 și urm.

Eugen CIZEK, Tacit, București, 1974.

I.BORSZAK, De Thucydide à Tacite, în Actes du IX-e Congrès de l'Association Guillaume Budé (Rome, 13-18 avril, 1973), Paris, 1975, pp.230 și urm.

P.DELPUECH, Urgentibus imperii fatiis: Tacite et la fin de l'Empire, în același volum, pp.995 și urm.

A.D.LEEMAN, Tacite. Histoire. I.1: veritas, în Actes de la XII-e Conférence Internationale d'Études Classiques Eirene, București-Amsterdam, 1975, pp.377 și urm.

Petre CEAUȘESCU, L'image d'Auguste chez Tacite, în același volum, pp.381 și urm.

Rudolf SCHOTTLAENDER, Tacitus als Wegbereiter des Wiederaufstiegs, în același volum, pp.439 și urm.

S U E T O N I U

VIATA. Caius Suetonius Tranquillus și-a desfășurat principala activitate literară de asemenea în genul istoriografic, dar într-un sector specific, cel al biografiei.

Nu se cunosc cu certitudine nici data și nici locul nașterii scriitorului. Putem însă presupune că Suetoniu s-a născut între 69 și 72 e.n., pe baza unor aluzii vagi din opera sa și a relațiilor sale cu Pliniu cel Tânăr. În legătură cu localitatea sa de baștină - și pe baza unei inscripții la care ne vom referi mai jos - s-au avansat diverse ipoteze; astfel s-a susținut că Suetoniu s-ar fi născut la Hippo Regius, în Africa de Nord actuală, sau la Ostia. Pare însă mai solidă ipoteza mai veche, potrivit căreia biograful ar fi unul dintre rarii scriitori romani născuți în Roma însăși¹⁾. În orice caz, Suetoniu însuși subliniază că și-a petrecut adolescența și tinerețea în cetatea eternă; era adulescentulus, când a asistat la controlul iudeilor, întreprins la ordinul lui Domițian²⁾. Tatăl său fusese cavaler și luptase, în rândurile armatei lui Otho, ca ofițer, tribunus militum angusticlauius³⁾.

Suetoniu însuși intră sub protecția lui Pliniu cel Tânăr, care îi înlesnește începuturile unei cariere

1) Această ipoteză a fost susținută de Alcide MACÉ, Essai sur Suetone, Paris, 1900, p.34.

2) SVET., Dom., 12,6

3) SVET., Otho, 10. Suetoniu face deci parte dintr-o familie de cavaleri de condiție mijlocie.

ecvestre și îmbunătățirea situației materiale⁴⁾. Pliniu îl consideră protejat și prieten intim, contubernalis⁵⁾, de altfel Suetoniul îl frecventează asiduă cinaclul, unde cunoaște desigur pe istoricii Tacit și Fabius Rusticus și pe alți literați ai vremii. Pliniu îl consideră scholasticus, om de studii temeinice⁶⁾ și îl încurajează să-și publice o lucrare pe care o elogiază ca pe o operă desăvârșită⁷⁾. Suetoniul îl însoțește probabil în Bitinia de unde în orice caz Pliniu îl recomandă lui Traian ca pe un probissimum, honestissimum, eruditissimum uirum⁸⁾ și cere pentru protejatul său privilegiile legate de ius trium liberorum.

După moartea lui Pliniu, scriitorul intră sub ocrotirea influentului cavaler Septicius Clarus, al cărui cerc politic și cultural îl frecventează cu stăruință. Datorită protecției lui Septicius, scriitorul realizează o strălucită carieră ecvestră. O inscripție descoperită în 1958 pe ruinele Hipponiei - Hippo Regius - în Algeria, consemnează dezvoltarea treptată a acestei cariere⁹⁾. Rezultă așadar, că, pe lângă demnități minore, mai ales de natură sacerdotală, Suetoniul a asumat funcții foarte importante, în cadrul marilor birouri

4) PLIN., Ep., 3,8; dar și 1,18.

5) PLIN., Ep., 1,24,1. Pentru sensul termenului de contubernalis, cf. H.A.SANDERS, Suetonius in the Civil Service under Hadrian, in American Journal of Philology, 65, 1944, pp.113-123 (mai ales p.119).

6) PLIN., Ep., 1,24,4.

7) PLIN., Ep., 5,10: perfectissimum opus absolutumque est, nec iam splendescit lima, sed atteritur.

8) PLIN., Ep. 10,95.

9) E.MAREC-H.G.PFLAUM, Nouvelle inscription sur la carrière de Suétone l'historien, in Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, 1952 pp.76-85 consemnează această inscripție: C(AIO) SVETONI(O) TRA(NQVILLO F)LAMI(NI)...[ADLECTO I]NT[ER] SELECTOS A DI[VO] TR[AIANO, P]ON[TIFICI] VOLCA[NALI]I, [A]STVDIIS, A BYBLIO[THECIS, AB E]PISTVLIS [IMPE(RATORIS) CAES(ARIS) TRAIANI HADR[IAN]I AVG(VSTI) HIPPONENSES RE]GII D(ECRETO) D(ECVRIONVM) P(ECUNIA) P(VBLICA).

imperiale. Astfel, după urcarea pe tron a lui Hadrian, el a condus biroul documentelor importante, emise de împărat, ca a studiis, și chiar biblioteca cezarului, ca a bybliothecis, probabil concomitent, sub formă de cumul, și între anii 120 și 122¹⁰⁾. În orice caz, între 120 și 122, Suetoniu devine procurator ab epistulis latinis, șeful corespondenței imperiale și membru de frunte al consiliului imperial, consilium principis. Dar, în 122, Suetoniu și Septicius își pierd posturile și sînt dizgrățiați, sub învinuirea de a se fi comportat prea familiar cu împărăteasa Sabina, soția lui Hadrian¹¹⁾. În realitate, era foarte probabil în cauză o intrigă politică: Septicius și Suetoniu încercau să atragă pe Sabina de partea lor și cu ajutorul ei să influențeze în sens moderator politica absolutistă a lui Hadrian.

Nu se cunosc date despre sfîrșitul lui Suetoniu. A murit, poate, prin 126, la Hippona.

OPERA. Scholasticus, pasionat de cercetări, de studii și de scris, Suetoniu s-a consacrat cu prioritate operei sale și numai în al doilea rînd carierei publice, care de altfel i-a slujit desăvîrșirii aspectelor politice ale lucrărilor sale.

Erudit de mare întindere a preocupărilor intelectuale, Suetoniu a alcătuit mai multe lucrări de detaliu în grecește: "Despre glumele la greci", "Despre injurii și blasfemii" (o istorie a injuriilor începînd cu Homer), "Despre semnele din cărți", "Despre politica lui Cicerone" (o apărare a memoriei Arpinatului),

10) R. SYME, Tacitus, vol. II, p. 778; această ipoteză este împărtășită și de alți savanți.

11) HIST. AVG., Had, 11, 3.

"Despre spectacole și întreceri la romani", "Despre an la romani", "Despre Roma, obiceiurile și legile ei". Toate aceste opusculă nu ni s-au păstrat. Dar cele mai importante opere au fost redactate în latinește. Nu știm exact ce conținea Prata, probabil o vastă enciclopedie, de asemenea pierdută, în nouă sau zece cărți, și dacă alte titluri de lucrări, scrise în latină, se referă la opusculă autonome, dar pierdute, sau numai la capitole din această amplă operă. Unele asemenea titluri par însă interesante; ne gândim îndeosebi la De regibus, probabil o istorie a regilor romani și străini, și la De institutione officiorum, care reflecta desigur experiența administrativă și politică acumulată de Traianus.

DE VIRIS ILLUSTRIBUS. Nu ni s-a conservat decât parțial culegerea de biografii ale unor oameni de cultură celebri, intitulată De uiris illustribus. Interesant este că Suetoniu nu adaugă in litteris, deși este vorba numai de literați. După Augusto Rostagni, Suetoniu ar adopta astfel principiul elenistic al preeminenței factorului cultural asupra celui politic: iluștri ar fi mai cu seamă oamenii universalei Πολυεὶδῆς, humanitas¹²⁾. În orice caz, Suetoniu operează o selecție, constituie un canon sau un catalog, indiferent dacă termenul de catalogus figura sau nu în titlul original și complet al lucrării¹³⁾. Ori cum, noi trebuie să rămânem la titlul curent și să constatăm că lucrarea era compartimentată pe genera. Majoritatea acestor compartimente

12) Cf. A. ROSTAGNI, Storia della letteratura latina, vol. III, p. 256.

13) G. BRUGNOLI, Suetoniana II. Il titolo de uiris illustribus, în Annali delle Facoltà di Lettere, Filosofia e Magistero dell'Università di Cagliari, 28, 1960, pp. 365-380, consideră că titlul autentic al lucrării era catalogus uirorum illustrium.

s-a pierdut. Este mai ales cazul secțiunilor numite De historicis, De philosophis, De oratoribus¹⁴⁾. Ni s-a păstrat foarte puțin și din De poetis, îndeosebi o viață a lui Terențiu și biografiile, remaniate probabil de Aelius Donatus, ale lui Horațiu, Lucan și Vergiliu. Pretutindeni, Suetoniu atestă interes pentru aspectele umane ale personajelor respective, pentru detaliile piceante de viață privată, evocate de autor. De altfel, Suetoniu se vedește ostil lui Lucan și favorabil lui Terențiu și lui Horațiu, în pofida afișării unei anumite obiectivități.

Aceleași trăsături caracteristice, pasiunea pentru amănunte de viață particulară, adoptarea unei atitudini fundamentale față de personajul prezentat, tonul aparent neutru, se evidențiază și în corpul principal al fragmentelor conservate, cunoscut sub numele de De grammaticis et rhetoribus. De fapt, din secțiunea de rhetoribus nu s-au conservat decât un prooemium și cinci biografii dintr-un total de șaisprezece, în timp ce dispunem de douăzeci de notițe biografice, în general succinte, de grammaticis, la care se adaugă patru scurte capitole introductive. Genus respectiv pare de altfel ultimul redactat din vasta culegere de biografii deoarece avansează profund în istoria cea mai recentă a Romei. Ca modele de biografii, Suetoniu a avut la dispoziție lucrările alcătuite de Santra, Varro, Hyginus, Nepos și a utilizat ca izvoare mai mulți scriitori ca Cicero, Seneca Retorul, Quintilian.

14) Din prima, ar proveni biografia mutilată a lui Pliniu cel Bătrîn, iar din a treia o uita a lui Passienus Crispus. Hieronymus s-a folosit de aceste biografii pentru întocmirea operelor sale.

În ambele genera, Suetoniu se limitează la viețile profesorilor, și de fapt ale unor anumiți profesori, și lasă de o parte pe cei ce nu predaseră lecții de gramatică și de retorică, chiar dacă se numeau Accius sau Varro, Caesar ori Asconius Pedianus¹⁵⁾. De altfel, prin gramatică, Suetoniu înțelege interpretarea, comentarea complexă a scriitorilor, în primul rând literară și în măsură mai mică lingvistică¹⁶⁾. Suetoniu ne oferă de altfel ~~anumite~~ informații destul de interesante cu privire la unele aspecte ale vieții private, învățămîntului și opțiunilor stilistice ale profesorilor de gramatică și de retorică¹⁷⁾. Notițele biografice încep prin date asupra locului, originii și apartenenței sociale a dascălului înfățișat și abundă apoi în cancanuri și anecdote referitoare la existența dusă de fiecare personaj. Dar, din materialul astfel acumulat, se desprinde o anumită atitudine îmbrățișată de Suetoniu: ~~sa~~ ~~sa~~ prezece vieți ne apar favorabile, cinci mai degrabă ostile personajelor prezentate, iar șapte ezitante, de fapt cu adevărat neutre. Explicația acestui bilanț general favorabil trebuie căutată în umanismul autorului, în credința sa în expansiunea culturii și învățămîntului, care îl determină să aleagă profesori vrednici de laudă. Totodată, Suetoniu introduce în catalogul său și personaje reprobabile, deoarece optează pentru dialectica de inspirație carneadeică și pentru metodele de investigație practicate de Noua Academie. Pe de altă

15) SVET., De gram., 4,11: clari professores et de quibus prodi possit aliquid, dum taxat a nobis, fere hi fuerant; ibid., 25,19: illustres professores, et quorum memoria aliqua extet, non temere alii reperientur quam de quibus tradam.

16) SVET., De gram., 1 și 4,1-6.

17) SVET., De gram., 25,11-18, subliniază progresul, avîntul retoricii și formele tipice îmbrăcate de ele.

parte, Suetoniu condamnă gramaticii neoasianişti şi - cu mai puţină vehemenţă - pe aticiştii arhaizanţi: se pronunţă destul de limpede pentru clasicism şi tradiţia ciceroniană¹⁸⁾.

VIETILE CELOR DOISPREZECE CEZARI. IDEOLOGIE SI OPTIUNI. Opera majoră a lui Suetoniu o constituie însă Vitae duodecim Caesarum, culegere de biografii politice, publicată probabil la sfârşitul anului 121 e.n. sau la începutul lui 122 şi redactată începînd din 119¹⁹⁾; desigur însă că Suetoniu începuse de mai multă vreme stringerea materialului necesar întocmirii lucrării. De data aceea Suetoniu nu poate opera o selecţie mai complexă, dar începe oricum cu biografia lui Caesar şi prezintă succesiv vieţile împăraţilor din dinastiile Iulia-Claudia şi Flavia, între care se situează cezarii anilor 68-69. Avem deci vieţiile următorilor cezari: Caesar, August, Tiberiu, Caius supranumit Caligula, Claudiu, Nero, Galba, Otho, Vitellius, Vespasian, Titus, Domiţian²⁰⁾. Întreaga operă a fost dedicată lui Septicius Clarus - ea şi scrisorile lui Pliniu - dar dedicaţia s-a pierdut²¹⁾.

18) Pentru detalii, cf. E. CIZEK, Structure du De grammaticis et rhetoribus, în Revue des Etudes Latines, 52, 1974, pp. 304-317.

19) Cf. şi A. MACE, op.cit., pp. 197-212; F. GROSSO, L'epigrafe di Ippona e la vita di Suetonio. Con i fasti dei pontifici di Vulcano a Ostia, în Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, serie A 8-a, Classe di scienze morali, storiche e filologiche, 14, 1959, pp. 263-282.

20) Îndeobşte opera este divizată în opt cărţi, cîte una pentru fiecare Iulio-Claudian, una pentru cezarii anului 68-69 şi una pentru Flavieni. Dar în general nu se ţine seama de această împărţire pe cărţi.

21) Referinţa la această dedicaţie se află consemnată de un autor din secolul al şaselea (LYD., De magistr., 2,6) împreună cu dedicaţia s-a pierdut şi începutul biografiei lui Caesar, primele date despre familia, naşterea şi familia lui.

Suetoniu a consultat numeroase izvoare. Nu se mai poate crede acum că biograful n-ar fi consultat decât o singură sursă literară pentru o biografie sau alta. Dimpotrivă, Suetoniu a citit și consultat istoricii celebri ai secolului I e.n., Cluvius Rufus, Pliniu cel Bătrîn, Fabius Rusticus, dar și Servilius Nonianus și Aufidius Bassus. S-a adresat și unor astrologi ca Tiberius Claudius Balbillus, dar și altor autori, în - clusiv Tacit, la care se referă indirect²²⁾. De asemenea, Suetoniu s-a slujit de pamflete și de elogii, alcătuite în cercurile senatoriale, de lucrări despre minuni și de documente genealogice, de liste de vorbe de spirit, de indiciile faptelor săvârșite de August și chiar de inscripțiile scrijelate pe zidurile Romei. Totodată, Suetoniu a consultat cu asiduitate acta senatus și acta diurna, arhivele imperiale și ale unor familii celebre, ca de pildă cea a Sulpicilor, din care făcea parte și Galba²³⁾. A consultat chiar arhive din alte localități, unde s-a deplasat în acest scop²⁴⁾. Suetoniu a între - prins așadar unele călătorii, a citit scrisorile cazarurilor și a consultat martori oculari, îndeosebi pentru biografiile Flavienilor²⁵⁾. Biograful a lucrat, prin urmare, ca un cercetător modern și reconstituirea numeroaselor sale izvoare rămâne una dintre sarcinile dificile care revin filologilor viitorului.

22) SVET., Ner., 52,3.

23) SVET., Gal., 3.

24) SVET., Cal., 8,5: ego in actis Anti editum inuenio. Pentru călătoriile de studii întreprinse de autor, cf. Aug., 6; Vesp., 1,8.

25) SVET., Dom., 17,5: puer, qui curae Larum cubiculi ex consuetudine assistens caedere, hoc amplius narrabat... Biograful a vorbit deci cu sclavul care a asistat la uciderea lui Domițian; Suetoniu se referă frecvent la scrisorile împăraților, pe care le citise: Aug., 71,4-6; 86,7; 87,1-3; Tib., 21,6-10; 67, 1-4; Cal., 8,9; Cl., 1-11.

Expunerea suetoniană este într-adevăr minuțioasă, abundentă în detalii, dominată de un ton aparent impersonal. Pe de altă parte, în fiecare biografie, figurează vicii și virtuți, părți bune și părți rele ale caracterului cezarului prezentat. Multă vreme savanții au dedus de aici că Suetoniu ar fi asamblat la întimplare datele descoperite de el în sursele sale, că n-ar fi adoptat nici o atitudine proprie față de faptele narate. Suetoniu ar fi scris cu mâinile și nu cu mintea, s-ar fi arătat imparțial și preocupat doar să satisfacă niște cititori curioși, ar fi fost un abil compilator²⁶⁾. În prezent, acest punct de vedere a fost însă practic părăsit. Încă Wolf Steidle a demonstrat că Suetoniu operează o selecție în materia oferită de sursele sale, preocupat de interese și mentalități romane, de honores, de aplicarea socială a viciilor și virtuților, de expresia exterioară a personalității²⁷⁾. Pe urmele lui Steidle, au mers ulterior mulți alți cercetători.

Desigur, Suetoniu judecă adesea evenimentele și oamenii în funcție de opțiunile sale sociologice. S-a subliniat apartenența scriitorului la ordinul equestru și s-a deslășit în opera lui o forma mentis de mic funcționar equestru²⁸⁾. Suetoniu ajunsese însă înalt funcționar equestru, în perioada redactării Vie-

26) Cf. M.SCHANZ-K.HOSIUS, op. cit., p.51 ("er arbeitete nicht mit dem Geiste, sondern wesentlich mit dem Händen"); H.PETER, Die geschichtliche Literatur über die römische Kaiserzeit bis Theodosius und ihre Quellen, Leipzig, 1897, vol.II, pp.69-73; R.STUART, Epochs of Greek and Roman Biography, Berkeley, 1928, p.230, etc.

27) W.STEIDLE, Sueton und die antike Biographie, München, 1951, pp.47-177. Suetoniu ar releva "den spezifisch römischen Sinn" (p.47).

28) Cf., în această privință, F.DELLA CORTE, Suetonio, eques Romanus, Milano, 1958, pp.159-168.

tilor celor doisprezece cezari: depindea de Septicius, cavaler legat, prin atâtea relații, de cercurile senatoriale și biograful însuși se formase în cenacul lui Pliniu cel Tânăr. Suetoniul exprimă mai degrabă optica a celor cavaleri, dornici de colaborare cu aristocrația senatorială, de o concordia ordinum adaptată împrejurărilor vremii, de colaborare între cavaleri și senatori, în cadrul unui stat bine administrat de împărat. Suetoniul atribuie de altfel împăratului Vespasian aprecieri din care rezultă primatul moral al primului ordin social, dar și obligația senatorilor de a respecta ceilalți cetățeni, mai ales pe cavaleri. Pentru a face cunoscut că cele două ordine se deosebesc între ele nu atât datorită unor drepturi diferite, cât grație demnității lor, zice Suetoniul, împăratul s-ar fi pronunțat astfel în legătură cu o dispută între un senator și un cavaler: "nu se cuvine să se injurieze senatorii dar orice cetățean poate răspunde la o vorbă de ocară: "Atque uti notum esset, utrumque ordinem non tam libertate inter se quam dignitate differre, de iurgio quodam senatoris equitisque R. ita pronuntiavit, "non oportere maledici senatoribus, remaledici ciuile fasque esse"²⁹⁾. De aceea, dacă Suetoniul poartă recunoștință unor împărați ca Otho, care protejaseră pe cavaleri, și chiar lui Nero ce rezervase la cîrșii locuri speciale pentru ordinul equestru³⁰⁾ și arată simpatie prefeților cavaleri ai pretoriului³¹⁾, consideră în schimb consulatul ca supremă magistratură³²⁾. Suetoniul

29) SVET., Vesp., 9,3.

30) SVET., Ner., 11,3.

31) SVET., Cal., 56,2; cf. și F.DELLA CORTE, op.cit., pp.195-198.

32) SVET., Cal., 26,3.

reprobă aspru pe cezarii care persecutaseră pe senatori și se arată totdeauna sever față de libertăți.

Pe de altă parte, în pofida vastei sale culturi elenice, citetelor grecești și interesului vădit pentru elenism, Suetoniu se vedește profund atașat Romei și intereselor sale, preocupat de promovarea și exaltarea unui adevărat homo Romanus. De fapt, Suetoniu este un moralist convins: preconizează un principe care să se sprijine pe consiliul său, pe aparatul biocratic dar și pe senatori sau pe magistraturile tradiționale. Biograful crede în absolutism și reprobă chiar pe Helvidius Priscus, eroul opoziției senatoriale, pentru înfruntarea lui Vespasian³³⁾. Totuși Suetoniu opinează că acest absolutism trebuie să se oprească undeva, să se inspire dintr-o moderatio concepută în termenii mai sus evocați. S-au descifrat în diverse biografii - Tiberiu, Caligula, Nero - și prin excelență în viața lui Titus aluzii la împăratul pe tron, adică la Hadrian. Dar noi nu considerăm că aceste aluzii ar avea un caracter critic, așa cum s-a afirmat³⁴⁾. Suetoniu, înalt funcționar imperial, nu-și putea îngădui o critică aspră, chiar dacă travestită, precum Tacit. În schimb, biograful îndeamnă pe Hadrian la moderatio și la abstinentia, la practica temperată a elenismului, la o viață privată ireproșă-

33) SVET., Vesp., 15, 2-3: Heluidio Prisco, qui et reuersum ex Syria solus priuato nomine Vespasianum salutauerat et in praetura omnibus edictis sine honore ac mentione ulla transmiserat, non ante succensuit quam altercationibus inso-
lentissimis paene in ordinem redactus. Pe de altă parte, îl laudă pe August pentru că nu restaurase republica: fecitque ipse se compotem uoti uisus omni modo, ne quem noui status paeniteret (Aug., 28,4).

34) De către T.F.CARNEY, How Suetonius' Lives Reflect on Hadrian, în The Proceedings of the African Classical Associations, 11, 1968, pp.7-21.

bilă, la toleranță față de senat, în spiritul politicii practicate cîndva de Otho și mai ales de Titus³⁵⁾.

Monarhist convins, Suetoniū lasă în umbră personajele secundare și se concentrează cu prioritate absolută asupra cezarilor . Îi împarte de altfel în patru mari grupuri, în funcție de patru modele fundamentale: monstrul imperial - după cum Caligula, Nero și mai ales Vitellius - împăratul rău și vicios - ca Tiberiu, Galba și Domițian - bunul principe, deși cu multe defecte - precum Ceasar și Vespasian - optimus princeps - cum au fost August, Otho și Titus. Împăratul Claudiu strică simetria și înclină spre modelul al doilea și nu spre al treilea. Astfel, bilanțul general devine nefavorabil. Acest bilanț, amintim, fusese pozitiv în De grammaticis et de rhetoribus. Dar, în acest fel, așa cum am arătat, Suetoniū prevenea pe Hadrian asupra unor primejdii: sfaturile sale au fost totuși rău primite.

Cunoscător al arhivelor, birourilor și tainelor curții, Suetoniū ne oferă un material documentar prețios, care completează fericit informațiile oferite de Tacit. Suetoniū se preocupă de uita publica, unde descifrează emanațiile puterii imperiale absolute, însă mai ales de uita priuata și de aspectele ei anecdotice. Biograful este cu adevărat un curiosus, pasionat de amănunte, cancanuri pitorești, anecdote picante, aspecte exotice. De aici abundența de detalii, care adesea se și contrazic. Aceste amănunte aduc lumină asupra unor

35) Suetoniū pare a subscrie la platforma politică a Antoninilor, îndeosebi la cea a lui Hadrian, pareă ignorînd diferențele dintre acesta din urmă și Traian. De aceea, evită o condamnare categorică a lui Caesar, similar lui Hadrian, în multe privințe; de aici și elogiul lui August. Suetoniū dorește doar moderarea și ameliorarea proiectului politic al lui Hadrian.

aspecte minore ale personalităților, asupra unor evenimente secundare, dar reconstituie astfel laturile mai puțin cunoscute ale modului de viață romană.

Asemenea detalii sînt pe de altă parte investite îndeobște cu o semnificație morală, relevă un caracter complex, pe care autorul îl judecă nuanțat. Însuflețit de un umanism suplu, Suetoniu nu aderă la o filosofie dogmatică și adoptă probabilismul Noii Aue - demii. Din această pricină, Suetoniu consemnează în absolut toate biografiile virtuți, vicii și, desigur, fapte neutre din punct de vedere moral. Numai dozajul diferă de la o uita la alta, impresia de ansamblu degajîndu-se treptat din acumularea diferitelor detalii. Pe urmele lui Carneade, Suetoniu caută deci probabile ex uita și nu certitudinî intangibile. Din această cauză, Suetoniu evită termeni prea categorici, cum sînt bonus și malus, strenuus și ignauus, destul de rar utilizați³⁶. Pe de altă parte, așa cum am arătat, Suetoniu preferă caracterizarea indirectă prin acumulare de fapte, investite cu anumit sens moral. Firește, nu lipsește cu desvîrșire caracterizările directe. Astfel Suetoniu laudă moderația și clemența lui Caesar, dar în - criminează direct și unele acte reprobabile ale caracterului acestuia³⁷). De asemenea, biograful condamnă nemijlocit pe Caligula și pe Nero și elogiază pe Titus;³⁸ în acest mod, intervenția directă sprijină o anumită

36) În această privință, cf. T.F.CARNEY, op.cit., p.11.

37) SVET., Aug., 75,1: moderationem uero clementiamque cum in administratione tum in uictoria belli ciuillis adminabilem exhibuit; 76,1: prae grauant tamen cetera facta ductaque eius, ut et abusus dominatione et iure caesus existimetur.

38) SVET., Cal., 22,1: hactenus quasi de principe, reliqua ut de monstro narranda sunt; și Nero., 19,5; Tit., 1,1, etc.

tendință a narației, chiar dacă se ajunge la probabilități și nu la certitudini. Pe de altă parte, statistica virtuților, viciilor și a faptelor neutre - care ar putea fi notate respectiv cu +, -, și o - nu poate fi definitiv concludentă. Suetoniu insistă asupra unor evenimente și gesturi, care traduc trăsături de caracter. Astfel, biograful ajunge să constituie adevărate gradații, climax-uri, care, în momente decisive, vin să sprijine imaginea despre cezarul respectiv, pe care o structurează el. Aceste gradații sînt negative în biografiile lui Caesar, Tiberiu, Caligula, Nero și Vitellius, sau favorabile ca în viațile lui August, Otho ori Titus.

Suetoniu n-a fost prin urmare un grammaticus mărginit. Unele dintre detaliile sale luminează nu numai viața de curte, ci și anumite evenimente politice. Pe de altă parte, Suetoniu poate face diferența între pre-textul și cauza reală a producerii unui fenomen³⁹⁾. Este semnificativă și inserarea vieții lui Caesar în grupul biografiilor, căci astfel scriitorul probează că a înțeles de cînd începuse cu adevărat sistemul monarhic la Roma. Totuși, în pofida materialului documentar pe care ni-l oferă și a opticii sale politice și filosofice interesante, Suetoniu nu posedă capacitatea remarcabilă de pătrundere a fenomenelor istorice, care îi este proprie lui Tacit.

STIL ȘI COMPOZIȚIE. Tenta impersonală, neutră, de cancelarie, vocația administrativă, domină cu autoritate stilul suetonian. Suetoniu încearcă să-și aso -

39) SVET., Caes., 30,2: et praetextum quidem illi civilium armorum hoc fuit: causa autem alias fuisse opinantur

cieze judecata cititorului, să-i lase acestuia liber - tatea relativă a opțiunii pentru o interpretare sau alta, să parieze pe aprecierea lui. Totodată, de multe ori, se sustrage din discurs, își constituie narația ca o structură specifică, în același timp de pariu și de alibi.

Fără a ignora total factorul cronologic, Suetoniu descrie în general caracterele pe aspectele lor prioritate, pe categorii, pe rubrici. Biograful își indică singur metoda preferată în viața lui August. După ce am examinat sumar aspecte ale vieții lui, spune biograful, voi înfățișa una câte una diferitele ei părți și nu în ordine cronologică, ci pe rubrici, ca să le putem arăta și cunoaște mai limpede: Proposita uitae eius uelut summa, partes singillatim neque per tempora, sed per species exsequar, quo distinctius demonstrari cognoscique possint⁴⁰⁾. Deci latura cronologică este sumar prezentată - summatim - iar cea eidologică (ca - racterul, sincronie structurată), în detalii, singillatim. Într-adevăr, antiteza cronologic-eidologic, rezolvată în favoarea celui de al doilea compartiment, ocupă o poziție cheie în compoziția suetoniană.

Descrierea caracterului se realizează prin urmare per species, dintre care unele poartă și un titlu, indicat la începutul fiecărei rubrici: forma, ualor - tudo, statura etc. Într-o exegeză celebră, Friedrich Leo întrevedea, în alcătuirea fiecărei uita, aplicarea unei scheme, pe care Suetoniu ar fi împrumutat-o bio - grafiilor alexandrine de oameni de litere. Astfel, Suetoniu ar prezenta succesiv numele și originea împăra - ților, viața pînă la întronarea lor (deci cronologic), faptele și personalitatea (per species), portretul res -

40) SVET., Aug., 9,1.

trîns, moartea și împrejurările ei⁴¹⁾. Tezele lui Leo au fost repede criticate și s-a demonstrat că faimoasa sa schemă nu se aplică decît în cinci din totalul de douăsprezece biografii⁴²⁾. În realitate, Suetoniu își organizează mult mai suplu și mai abil materia biograficilor; nu lipsesc totuși aproape niciodată compartimente ca gens (familia cezarului), nașterea, etapele carierii, întronarea, faptele și calitățile bune, faptele și calitățile rele, portretul restrîns (fizic, sănătate, ținută, mores, studii și activitate literară), moartea. Am subliniat două antinomii fundamentale, bine-rău și cronologic-eidologic. Ultimei îi corespunde o poziția summum-singillatim, iar antiteza uirtutes-uitia devine deosebit de activă în interiorul sectorului eidologic. Portretului restrîns îi revine o poziție ex-centrică, iar moartea este plasată în funcție de necesitățile revelării unor anumite trăsături de caracter.

Stilul suetonian este cum am arătat, rece, impersonal, antiretoric. Suetoniu a făcut cu adevărat din biografiile cezarilor un opus minime oratorium. Lipsesc discursurile, lipsește cadrul poetic, dialogul și analizele psihologice⁴³⁾. S-a subliniat însă investigarea metodică a personalității, constituirea portretelor fizice după principiile fiziognomoniei, trăsăturile fizice devenind reflexe ale unor calități morale⁴⁴⁾. Micile detalii în general individualizează personajele,

41) F. LEO, Die griechisch-römische Biographie nach ihrer literarischen Form, Leipzig, 1901, pp. 2-34; 136-321.

42) Viețile următorilor cezari sînt altfel organizate: Caesar, Nero, Galba, Otho, Vitellius, Titus, Domițian.

43) Cum arată N. I. BARBU, Istoria literaturii latine, p. 321.

44) Marcă evidențiată de E. C. EVANS, Roman Description of Personal Appearance in History and Biography, în Harvard Studies in Classical Philology, 46, 1935, pp. 43-84 și J. COUISSIN, Suétone physiognomoniste dans les Vies des XII Césars, în Revue des Etudes Latines, 31, 1953, pp. 234-256.

le proiectează în grosplan, unde totul este revelat sub lupă.. Lui Suetoniu nu-i lipsește, în asemenea acumu-
lări de amănunte definitorii, simțul tragicului, mai
ales al tragicomicului, gustul și sentimentul absurdu-
lui. Cu un umor negru, Suetoniu ni-l evocă pe Domițian
închizîndu-se în cameră pentru a prinde muște, fapt
care îi făcea o deosebită plăcere⁴⁵⁾, Îl vedem pe
Claudiu tremurînd după perdea, în timp ce soldații îl
caută ca să-l proclame împărat, sau uitînd în plină
conversație cine este și unde se află, ori pe Caligula
invitînd luna să vină în brațele sale⁴⁶⁾. Desigur, nu
lipsească nici citările unor vorbe de spirit, dar, în ma-
niera sa "behavioristă" ante litteram, Suetoniu arată
cîteodată un simț real al dramei. Montesquieu mărturi-
sea că l-au impresionat două morți celebre, consemnate
de literaturile antice, sfîrșitul lui Caesar, narat de
Plutarh, și moartea lui Nero, înfățișată de Suetoniu.

Suetoniu se exprimă de altfel în proză me-
trică și preferă sistemul clauzulelor cretico-trohaice,
anterior practicat de Cicero, autor pe care biograful
îl îndrăgea⁴⁷⁾. Suetoniu aparține evident celui de al
doilea clasicism. Fraza suetoniană este totuși scurtă,
concisă și concentrată la maximum. De aceea, deși sin-
taxa se prezintă ca destul de clasică, abundă construc-
țiile participiale (îndeosebi ablativale absolute), dar

45) SVET., Dom., 3,1: inter initia principatus coti-
die secretum sibi horarum sumere solebat nec
quicquam amplius quam muscas captare ac stilo
praeacito configere, ut cuidam interroganti, es-
setne quis intus cum Caesare, non absurde res-
ponsum sit a Vibio Crispo, "ne muscam quidem".

46) SVET., Cl., 10,2-3; 40,1: Cal., 22,8 (et noc-
tibus quidem plenam fulgentemque lunam inuitabat
assidue in amplexus ...)

47) Cf. A.MACE, op.cit., pp.379-398; G.D'ANNA, Le
idee letterarie di Suetonio, Firenze, 1954,
p.213.

și adverbele, prin excelență cele terminate în sufixul - in. Suetoniul este un autor al adverbilor. Vocabularul său reliefează preocuparea pentru claritate și precizie:

Suetoniul preferă termenii concreți, nefigurați, dar face unele concesii vorbirii curente, familiare, și utilizează frecvent vocabule și conotații consacrate în epoca imperială. Se adresează în anumite contexte terminologiei juridice - în pasajele privitoare la testamente și la adopțiuni⁴⁸⁾ - dar utilizează rar - și mai constrâns de exigențele materiei expuse - metafore și metonimii, termeni figurați.

CONCLUZII. Suetoniul n-a fost prin urmare un erudit mărginit. Pasiunea sa pentru detaliul pitoresc prevalează totuși în biografiile sale. El și-a propus însă să reconstituie, în aspectele ei cele mai concrete, personalitatea cezarilor și să slujească astfel un absolutism imperial, pe care îl dorea ameliorat. Totodată, biograful a căutat pretutindeni atât binele cât și răul, dozate însă diferit, dar utilizate amândouă în vederea sugerării și reconstruirii, în colectiv am spune, a unor probabilități morale. Contribuția sa la dezvoltarea genului biografic a fost considerabilă. Autorul Historiei Auguste și alți biografi tîrzii au folosit anumite structuri suetoniene. Chiar și Eginhard, autorul Vieții lui Carol cel Mare s-a inspirat din experiența lui Suetoniul. Iar tragicii francezi au extras adesea materia lor din biografiile celor doisprezece cezari.

48) Cf. B. MOUCHOVA, Adoption und Testament in Suetons Kaiserbiographie. Ein Beitrag zur Erkenntnis des Wortschatzes bei Sueton, în Graeco - Latina Prahensia, I. Acta Universitatis Carolinae, Philos. et Hist., 4, vol. 3, 1966, pp. 55-63.

MANUSCRISE

De grammaticis et rhetoribus: la bază codex Hersfeld - densis, care conținea și Dialogus de oratoribus, ulterior pierdut. Din acest codice, pierdut, descind cinci familii de manuscrise din secolul al XV-lea (codex Othobonianus 1455, codex Vindobonensis 711 etc.).

Vitae duodecim Caesarum figurau pe un arhetip unic, probabil din secolul al VII-lea, ulterior pierdut. Din acest codice derivă cel puțin două familii de manuscrise:

a) prima familie este reprezentată mai ales de un Memianus din secolul al IX-lea, cel mai vechi și cel mai fidel codice suetonian. Din această familie mai face parte un Vaticanus, din secolul al XII-lea, Laurentianus 68.7, Parisinus 301, Laurentianus 66.39, Montepessulanus H 117 (toate din secolul al XII-lea), Berolinensis 337 (din secolul al XIV-lea).

b) un grup de manuscrise mediocre reprezentat de trei codici din secolele al XII-lea și al XIII-lea (Londinensis Regius 15.C.III, Parisinus 6116, Parisinus 5802, Suensionensis 19) și de altele din aceeași epocă și din secolul al XV-lea.

E D I Ț I I

De grammaticis et rhetoribus

1471, Veneția - ediție incertă, dar reluată în mod sigur de F.BEROALDO, la Bologna, în 1504.

1858 Leipzig - L.ROTH.

1860, Leipzig - A.REIFFERSCHELD

1925, Paris - R.P.ROBINSON

1939, Palermo - G.BIONE

1960-1965, Leipzig - G.BRUGNOLI (Teubner)

1968, Torino - F.DELLA CORTE (ediția a 3-a revizuită)

De Poetis

1944, Torino - A.ROSTAGNI

1950, Bari - E.PARATORE (Una nuova ricostruzione del "De Poetis" di Suetonio)

Vitae duodecim Caesarum

1470, Roma - Princeps - J.CAMPANUS

1858, Leipzig - L.ROTH

1860, Leipzig - A.REIFFERSCHELD

1906, Groningen - L.PREUD'HOMME

1907, 1927, 1933, Leipzig - M.IHM (Teubner)

1930, 1967, Paris - H.AILLOUD (Les Belles Lettres, 3 vol)

1964, Barcelona - M.I.BASSOLS DE CLIMENT

1965, Bologna - G.VITALI

Există însă și numeroase ediții care cuprind una sau mai multe biografii, publicate separat.

TRADUCERI ROMÂNEȘTI

Caiu Suetoniu Trancuillu, Viația a XII imperatoru, traducere din Latină în limba rumanească, ilustrată cu notițe de Gavrilu I.MUNTEANU și premiată, Brașov, 1867.

C.Suetoniu Tranquillus, Octavius Augustus. LXIII; Domitianus. VI; traducere de G.POPA-LISSEANU, în Dacia în autorii clasici. I. Autorii latini clasici și post-clasici, București, 1943, pp.79-80.

C.Suetoniu Tranquillus, Viețile celor doisprezece Cezari, traducere de D.POPESCU și C.V. GEORC, București 1958.

Suetoniu, Portretul lui Cezar (Viețile Cezarilor. Iulius, 45-73), traducere de Vl. ILIESCU, în Crestomație de texte privitoare la istoria antică, București, 1961, pp.191-192; ed. a 2-a, 1963, pp.193-194.

Suetoniu, Despre viața celor doisprezece Cezari, pasaje de Radu ALBALA, în Proză istorică latină, București, 1962, pp.423-467; ed. a 2-a, pp.423-467.

Suetoniu, Viețile Cezarilor, pasaje, de Vl. ILIESCU, în Izvoare privind istoria României. De la Hesiod la Itinerariul lui Antonius, București, 1964, pp.515-519.

C.Suetonius Tranquillus, Viețile celor doisprezece Cezari, pasaje, de I.TEODORESCU, în Proza narativă latină, București, 1972, pp.110-113.

S T U D I I

F.A.SCHWEIGER, De fontibus atque auctore uitarum XII imperatorum Suetonii, Göttingen, 1830.

J.REGENT, De C.Suetonii Tranquilli uita et scriptis, Bratislava, 1856.

Gustav DEDERING, De Suetoni uita Casaris, Berlin, 1871.

Wilhelm SCHMIDT, De Romanorum imprimis Suetonii arte biographica, diss., Marburg, 1891.

Hermann PETER, Die Geschichtliche Literatur über die römische Kaiserzeit, Leipzig, 1897.

Alcide MACÉ, Essai sur Suétone, Paris, 1900.

Friedrich LEO, Die griechisch - römische Biographie nach ihrer literarischen Form, Leipzig, 1901.

Luigi DALMASSO, Un seguace di Quintiliano al principio del II secolo dell'era volgare, în Atti della Reale Accademia di Torino, 41, 1905, pp.805 și urm.

Luigi DALMASSO, La grammatica di C.Suetonio Tranquillo, Torino, 1906

A.A.HOWARD - Ch.N.JACKSON, Index uerborum C.Suetonii Tranquilli stilique eius proprietatum nonnullarum, Cambridge, Massachussetts, 1922; Hildesheim, 1963.

D.R.STUART, Epochs of Greek and Roman Biography, Berkeley, 1929.

Elisabeth C.EVANS, Roman Description of Personal Appearance, în History and Biography, în Harvard Studies in Classical Philology, 46, 1935, pp.35 și urm.

Henry A.SANDERS, Suetonius in the Civil Service under Hadrian, în American Journal of Philology, 65, 1955, pp.113-123.

Karl HEINZ, Das Bild Kaiser Neros bei Seneca, Tacitus, Sueton und Cassius Dio, Berna, 1948.

Gino FUNAIOLI, I Cesari di Suetonio, în Studi di letteratura antica. Spiriti e forme, figure e problemi delle letterature classiche, Bologna, 1949, II, vol.II.

Jack MAURER, A Commentary on C.Suetonii Tranquilli Vita C.Caligulae Caesaris, 1-21, Philadelphia, 1949.

Wolf STEIDLE, Sueton und die antike Biographie, München, 1951; ed. a 2-a, 1963.

E.MAREK - H.G.PFLAUM, Nouvelle inscription sur la carrière de Suétone l'historien, în Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, 1952, pp.76 și urm.

J.COUISSIN, Suétone physiognomoniste dans les Vies des XII Césars, în Revue des Études Latines, 31, 1953, pp. 234 și urm.

R.HANSLIK, Die Augustusvita Suetons, în Wiener Studien, 67, 1954, pp. 99 și urm.

Giovani D'ANNA, Le idee letterarie di Suetonio, Firenze, 1954.

Nicolae I.BARBU, O observație a lui Suetoniu asupra stilului, în Limbă și Literatură, 1, 1955, pp.7 și urm.

John A.CROOK, Suetonius ab epistulis, în Proceedings of Cambridge Philological Society, N.S., 1956, pp.18 și urm.

J.A.GARRATY, The Nature of Biography, Londra, 1958.

C.BRUTSCHER, Analysen zu Suetons Divus Iulius und der Parallelüberlieferung, Berna, 1958.

Francesco DELLA CORTE, Suetonio, eques Romanus, Milano, 1958; ed. a 2-a, Firenze, 1967.

G.B.TOWNEND, The Date of Composition of Suetonius'Caesares, în Classical Quarterly, 9, 1959, pp.285 și urm.
Fulvio GROSSO, L'epigrafe di Ippona e la vita di Suetonio. Con i fasti dei pontifici di Vulcano a Ostia, în Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, seria a 8-a, Classe di scienze morali, storiche e filologiche, 14, 1959, pp.263 și urm.

Giorgio BRUGNOLI, Suetoniana; I: De grammaticis et rhetoribus, în Annali della Facoltà di Lettere. Filosofia, e Magistero dell'Università di Cagliari, 38, 1960, pp.337 și urm.

Il titolo de uiris illustribus, aceeași revistă, pp. 363 și urm.

Eugen CIZEK, O anumită tehnică literară în oțeva biografii ale lui Suetoniu, în Analele Universității C.I. PARHON, seria științe sociale, filologice, 9, 1960, pp. 305 și urm.

Sur la composition des Vitas Caesarum, în Studii Clasice, 3, 1961, pp.355 și urm.

G.W.BOWERSOCK, Suetonius and Trajan, în Hommages à Marcel Renard, colecția Latomus, 101, Bruxelles, 1961, pp.119 și urm.

G.B.TOWNEND, The Hippo Inscription and Career of Suetonius, în Historia, 10, 1961, pp.99 și urm.

E. van't DACK, A studiis, a bybliothecis, în Historia, 12, 1963, pp. 177 și urm.

B.MOUCHOVA, Adoption und Testament in Suetons Kaiser - biographie. Ein Beitrag zur Erkenntnis des Wortschatzes bei Sueton, în Graeco-Latina Pragensis. I. Acta Universitatis Carolinae, Philos. et Hist., 4, vol.3, 1966, pp.55 și urm.

- Ausgewählte Parallelen aus Lebensbeschreibung Kaisers Otho bei Sueton und den Historien des Tacitus, in Listy Filologicke, 39, 1966 pp.257 și urm.
- Giorgio BRUGNOLI, Studi suetoniani, Lecce, 1968.
- W.F.CARNEY, How Suetonius' Lives Reflect on Hadrian, in The Proceedings of the African Classical Associations, 2, 1968, pp.7 și urm.
- B.MOUCHOVA, Studie zu Kaiserbiographien Suetons, Praga, 1968.
- Heimuth GUGEL, Caesars Tod (Sueton, Div.Iul., 81.4-82, 3). Aspekte zur Darstellungskunst und zum Caesarbild Suetons, in Gymnasium, 67, 1970, pp.5 și urm.
- Jean Michel CROISILLE, L'art de la composition chez Suétone, d'après les Vies de Claude et de Néron, in Annali dell'Istituto Italiano per gli Studi Storici, 2, 1970, pp.73 și urm.
- S.DOEPP, Zum Aufbau des Tiberius Suetons, in Hermes, 100, 1972, pp.444 și urm.
- D.FLACH, Zum Quellenwert der Kaiserbiographien Suetons, in Gymnasium, 79, 1972, pp.273 și urm.
- W.MÜLLER, Sueton und seine Zitierweise im Divus Iulius, in Symbolae Osloenses, 47, 1972, pp.95 și urm.
- Eugen CIZEK, Suétone et le théâtre, in Actes du IX Congrès de l'Association Guillaume Budé (Rome, avril, 1973), Paris, 1975, pp.480 și urm.
- Structure du De grammaticis et rhetoribus, in Revue des Études Latines, 52, 1974 (1975), pp.303 și urm.
- Dan SLUSANSCHI, Suétone - critique littéraire. Problèmes de vocabulaire, in Actes de la XII e Conférence Internationale d'Études Classiques. Eirene, București-Amsterdam, 1975, pp.115 și urm.

FLORUS ȘI IUSTIN

VIATA LUI FLORUS. Numele complet al acestui autor este incert. Doar cognomen-ul pare sigur, dar, în schimb, celelalte elemente ale numelui suscită unele controverse. Ne vom opri însă la numele de Lucius Annaeus Florus¹⁾. Nu avem totuși dovezi că s-ar fi înrudit cu celebra familie a lui Seneca și a lui Lucan și nu știm nici măcar dacă era născut în Spania, unde a petrecut totuși o mare parte din viață. De altfel, datele de care dispunem cu privire la viața scriitorului provin din propria sa operă. Este cert că Florus și-a desfășurat activitatea literară în ultimii ani ai domniei lui Domițian și sub primii trei Antonini. Se pare de asemenea că Florus a participat la concursuri de poezie, după care a colindat întreaga lume romană. Ulterior, s-a stabilit în Spania, la Taracco, ca retor. Dar, în timpul domniei lui Hadrian, îl regăsim la Roma ca retor, poet și istoriograf important. Se bucură de trecere la curte, elogiază pe Antonini, dar ironizează predilecția pentru călătorii a lui Hadrian, fapt care ilustrează relații mai degrabă echivoce între împărat și scriitor. Nu știm nici când a murit Florus, așa cum n-avem cum să stabilim data nașterii scriitorului.

OPERA. Constă din trei lucrări diferite, fapt care a determinat multă vreme pe cercetători să postuleze existența a trei Florus diferiți. Exegeza modernă a sfârșit însă prin a stabili existența unui singur Florus, care a abordat genuri diferite. Vom analiza succesiv aceste lucrări.

1) Diverse mărturii indică însă ca prenume Publius și ca nume gentilic Annius sau Iulius, în loc de Annaeus.

Vergilius orator an poeta constituie un dialog între Florus însuși și un grup de romani din Spania, întorși de la Roma la Taracco, localitatea unde autorul practica meseria de retor. Ni s-au păstrat doar trei capitole: în capitolul întâi, autorul narează o parte din viața sa, inclusiv înfringerile suferite la concursurile de poezie de la Roma; în capitolul al doilea își descrie călătoriile realizate ulterior, iar în capitolul al treilea pledează călduros pentru meseria sa actuală, cea de retor. Fragmentul păstrat se întrerupe în plină gloriificare a retoricii de școală. Este probabil că în continuare se realiza o amplă paralelă între arta oratorică și cea a poezilor, în jurul personalității complexe a lui Vergiliu. Autorul trebuie să fi cunoscut textul dialogului despre oratori, dar, spre deosebire de Tacit, optează categoric pentru concepțiile apărute de Aper, mai energic chiar proclamate de Florus decât de personajul din Dialogus.

Tocmai în această opțiune rezidă interesul principal al fragmentului²⁾. Într-o epocă în care - în pofida propagării sale masive și complexității stilurilor adoptate de retori - arta declamației de școală era criticată sau neconținută propusă spre emendare, Florus o apără cu deosebită căldură. Retorul la catedră poate fi asemuit unui rege. Sarcinile sale, împlinite cu strălucire, rezidă în făurirea unor elevi moralicește desăvârșiți și în instruirea lor literară. Profesorul de retorică face înțelese poemele, studiile sacre ale literaturii, formative ele însele - quibus ora mentesque formantur³⁾.

2) Dacă lăsăm la o parte informațiile asupra biografiei lui Florus, de asemenea interesante. Descrierea peregrinărilor autorului este sugestivă și pasionantă.

3) FLOR., Verg., 3.

Florus crede deci în literatură ca instrument de formare a omului, în puterea educației, dar și în poziția preponderentă a retoricii: sarcinile profesorilor sînt exaltate și apărute cum am mai arătat.

Dialogul se desfășoară vior, alegru, punctat cu exclamații și interogații retorice. Florus între-buinează o frază evident neclasică, relativ scurtă și încărcată cu adjective, epitete, metafore.

2. De asemenea, Florus este autorul a zece poemata, poezii scurte, în general consemnate în antologiile latine. Unul dintre aceste poeme - primul dintre cele menționate în antologii - ironizează mania lui Hadrian pentru călătorii, la care ne-am referit mai sus⁴⁾. Un alt poem ironizează tradiționalismul și anti-elenismul, afișate de cîțiva scriitori ai vremii: nu este exclus ca Florus să-l vizeze pe Iuvenal, de pildă⁵⁾. Pe același ton glumeț, Florus constată că se fac anual consuli și proconsuli noi; doar poeții autentici nu apar în fiecare an:

Consules fiunt quotannis et noui proconsules: solus aut rex poeta non quotannis nascitur⁶⁾.

În sfîrșit, alte poeme ironizează tribulațiile conjugale sau dificultățile vieții în general⁷⁾. Nu

4) FLOR., Poem., 1: ego nolo Caesar esse//ambulare per Britannos//lătitare per Germanos//Scyros pati pruinas.

5) FLOR., Poem., 8: sperne mores transmarinos.mille habent offucias://cuius Romano per orbem nemo uiuit rectius.// Quippe malim unum Catonem quam trecentos Socratas. Ultimul vers consemnează un comentariu al poetului: nemo non haec uera dicit:nemo non contra facit.

6) FLOR., Poem., 10.

7) FLOR., Poem., 4, și 9. Îndeosebi primul poem comportă o violență diatribă împotriva femeilor.

lipsească însă nici poemele care cîntă înflorirea trandafirilor sau darurile aduse de Bacchus muritorilor⁸⁾.

Florus practică așadar o poezie frivolă, spumoasă, dar inteligentă și nu lipsită de o anumită prospețime. Interesantă este prevalența tetrametrului trohaic, metru mai degrabă popular și lăsat în uitare de poeții clasici. În schimb, el fusese reluat de poeții numiți novelli, care practicau un neoterism arhaizant. Prin tematica grațioasă și alegră, spumoasă, ca și prin metrica ușor arhaizantă, Florus se apropie de mișcarea "formalistă" și aticizantă a epocii, deși proza sa ilustrează opțiuni categorice în favoarea noului stil.

3 Intr-adevăr, opera capitală a lui Florus se numește Epitome rerum Romanarum⁹⁾, unul dintre primele rezumate ale istoriei romane, abrevieri, prezentări concentrate ale trecutului.

Edițiile mai recente împart opera în două cărți, bazîndu-se pe un manuscris mai bun și de curînd descoperit, diviziune care a prevalat asupra partiții unii în patru cărți, mai vechi și fundată pe codici de mai multă vreme cunoscuți. Prima carte abordează mai ales războaiele externe întreprinse de Roma, în vreme

8) FLOR., Poem., 2, și respectiv 3 și 5. Poemul 6 are un caracter erotic, iar 7 subliniază că oamenii nu sînt răi prin natura lor, ci că doar ambiția îi face vicioși.

9) Ediția Les Belles Lettres, pe baza celui mai bun manuscris, preferă titlul Lucii Annaei Flori Epitomae de Tito Livio bellorum omnium annorum septingentorum libri duo. Feluritele manuscrise și ediții indică alte titluri, care diferă destul de puțin de cel preferat de Paul JAL, editorul textului în colecția Les Belles Lettres.

ce cartea a doua se referă îndeosebi la războaiele civile. Se pare că o asemenea diviziune corespunde planului de ansamblu al operei și a fost realizată de Florus însuși¹⁰). Desigur, istoricul nu urmărește cu strictețe absolută planul cronologic, ci face unele concesii preocupărilor de ordin geografic - în funcție de țara unde se desfășoară evenimentele - și de ordin moral, pentru a sublinia progresul corupției morale în timpul războaielor civile, sau unor criterii logice¹¹).

Fără îndoială, Florus se inspiră cu prioritate din Titus Livius, care constituie izvorul său principal, dar se servește și de alte surse, cum sînt Salustiu, Hygin, Lucan. Pe de altă parte, Florus știe să se detașeze de izvoare, să-și alcătuiască, pe baza faptelor extrase din Titus Livius, un tablou propriu al istoriei romane, inspirat de criterii retorice și moralizatoare, ca și de propriile sale idei asupra trecutului și politicii actuale a Romei. Evenimentele sînt adesea altfel ordonate decît în textul livian¹²).

De altfel, Florus își expune concepția asupra istoriei Romei și metodele de lucru, încă din prooemium. Istoriograful exaltă Roma și victoriile ei; poporul roman a înfruntat atîtea ostenele și primejdii, încît pentru a-și constitui imperiul, Virtutea și Soarta par

10) Cf. P.JAL, introducere la Florus; Oeuvres, Paris, Les Belles Lettres, vol.I, 1967, p.XIV.

11) P.JAL., op.cit., pp.XVIII-XX.

12) Astfel la marele istoric, fiul lui Tarquinius Superbus și Brutus se ciocnesc cu înverșunare și pier amîndoi în luptă, înaintea invaziei lui Porsenna (TIT.LIV., Ab urb.cond., 2,6). În textul lui Florus, duelul este transferat după moartea lui Porsenna, ca supremă încununare a alungării dinastiei regale, și realizat într-o manieră deosebit de patetică (FLOR., Epitom., 1, 4,8).

a fi rivalizat: tot in laboribus periculisque iactatus est, ut ad constituendum eius imperium contendisse Virtus et Fortuna uideatur¹³⁾. Tocmai spre a scoate în relief măreția Romei, Florus condensează într-un tablou diversitatea evenimentelor, în speranța de a spori admirația pentru poporului principe, cel al romanilor¹⁴⁾. În acest mod, Florus justifică tehnica sa de abrevia-tor. Sub influența lui Velleius, epitomatorul concepse istoria Romei ca un organism viu, care cunoaște patru etape: copilăria-coincide cu perioada regală -, adolescența - cînd romanii au cucerit Italia -, tinerețea și maturitatea, iuuentus imperii ... et robusta maturitas, epocă de cucerire a universului, încheiată cu domnia lui August, și bătrînețea, caracterizată de inertia Caesarum. Dar, întocmai ca Velleius, epitomatorul crede că dialectica istoriei se oprește în vremea sa. Mai mult decît atît, Antoninii și îndeosebi Traian, redau Imperiului tinerețea sa viguroasă¹⁵⁾. Panegiricul Romei, axat pe elogiul Antoninilor, cum am văzut, domină structura operei. Cauzalitatea fenomenelor istorice îl preocupă de altfel destul de puțin pe scriitor. Totuși, el semnalează judicios unele realități sociale, cum ar

13) FLOR., Epitom., 1 praef., 2.

14) FLOR., Epitom., 1, praef., 3: in breui quasi tabella totam eius imaginem amplectar, non nihil, ut spero, ad admirationem principis populi conlaturus, si pariter atque insemel universam magnitudinem eius ostendero. Cf. și I. HAHN, Pro-oemium und Disposition der Epitome des Florus, in Eirene, 4, 1965, pp. 21 și urm.

15) FLOR., Epitom., 1, praef., 8: A Caesare Augusto in saeculum nostrum haud multo minus anni ducetti, quibus inertia Caesarum quasi consenuit atque decoxit, nisi quod sub Traiano principe mouit lacertos et praeter spem omnium senectus imperii quasi reddita iuuentute reulrescit. Pentru integrarea operei în epocă, cf. A. GARZETTI, Floro e l'età adrianea, în Athenaeum, 42, 1964, pp. 136-156.

fi spolierea micilor proprietari de pământ de parcelele lor¹⁶⁾. Florus este totuși partizantul armoniei sociale, al echilibrului și concilierii între clasele trecutului și ale prezentului. Războiul civil constituie cea mai rea crimă, pessimum facinus, așa cum epitomatorul declară explicit în mai multe rânduri. Cum am arătat, Florus consideră firească expansiunea romană și celebrează victoriile poporului princeps, întocmai ca Tacit și alți istorici. De altfel, romanii au purtat război numai pentru a-și apăra libertatea, frontierele, aliații, gloria și imperiul, în vreme ce vecinii îi hărțuiau de pretutindeni¹⁷⁾. Elogiază totuși vitejia și noblețea macedonilor¹⁸⁾, laudă rezistența și bravura iberilor,¹⁹⁾ dar în general vrăjmașii Romei sînt aspru reprobați: cartaginezi sau iudei, traci sau chiar atenieni²⁰⁾. Victoriile, bravura romanilor, îi smulg strigăte de admirație.²¹⁾ Unele din informațiile geografice și etnografice furnizate de Florus nu sînt lipsite de interes.

Florus vădește predilecție pentru concluzia moralizatoare. Textura lucrării apare pretutindeni impregnată de retorică și Epitome a fost desigur recitată

- 16) FLOR., Epitom., 2,1,2-3: quid tam iustum enim quam recipere plebem sua a patribus, ne populus gentium uictor orbisque possessor extorris aris ac focis ageret? quid tam secum quam in opem populum uiuere ex aerario suo? Ii condemnā însă pe Gracchi, pentru că ar fi dezbinat poporul roman: ibid., 2,1-3.
- 17) FLOR., Epitom., 1,3: liber iam hinc populus Romanus prima aduersus externos arma pro libertate corripuit, mox pro finibus, deinde pro sociis, tum gloria et imperio, lacessentibus adsidue usquequaque finitimis.
- 18) FLOR., Epitom., 1,28,2.
- 19) FLOR., Epitom., 1,33.
- 20) FLOR., Epitom., 1,22,40 etc.
- 21) FLOR., Epitom., 1,22,43: o populum dignum orbis imperio, dignum omnium fauore et admiratione hominum aq deorum !

în cursul unor lecturi publice. De altfel în pofida prevalenței narației și caracterului de compendiu al textului, întâlnim, în momentele care se pretează la fectele deosebite, vestigii de discurs. Vercingetorix, sepredă lui Caesar, după ce rostește o frază strălucitoare: "habe, inquit, fortem uirum, uir fortissime, uiciati"²²⁾. Florus ne apare permanent preocupat de efectul dramatic, de amănuntul spectaculos și pitoresc, de făurirea unei atmosfere pline de culoare. Climaxurile și antiolimaxurile proliferază în ambele cărți ale breviariului alcătuit de istoricul retor.

Florus intervine de altfel direct în zugrăvirea faptelor și își expune nemijlocit punctul de vedere, comentează cu pasiune anumite întâmplări²³⁾. Narația este de altminteri structurată pe episoade, care reprezintă adesea discursuri de aparat, rostite de istoricul însuși, - așa cum nu procedează nici Suetoniu și nici măcar Tacit - și, totodată, mici drame, în structura cărora descifrăm puncte culminante și deznedămite dramatice. Finalul este îndeobște strălucitor, bogat în reverberații scilpitoare. Procedeul este interesant și original, insolit, căci nu-l mai întâlnim la alți prozatori romani. Numai Florus combină sistematic tipe - rele aleocuțiunii retorice și ale tragediei.

22) FLOR., Epitom., 1,45,26.

23) Observă că nici Alpii și nici alte dificultăți n-au putut zdrobi pe Hannibal. În schimb, a izbutit acest lucru soarele cel dulce de la Capua. Dar, Florus se întreabă cum de s-a putut petrece un asemenea lucru: si quidem inuictum Alpibus, indomitum armis, Campani - quis crederet? - soles et tepentes fontibus Baiae subigerunt (FLOR., Epitom., 1,22,22).

Desigur, aparatul retoric este prea des utilizat și el încarcă excesiv expunerea. Florus recurge la toată gama stilisticii latine, dar în scriitura sa abundă mai cu seamă hiperbolele: marea și fluviile devin roșii de sînge, războaiele și răscoalele apar abundent asemuite cu fîclia, fax, cu un incendium sau măcar cu o flamma. Foarte numeroase sînt interogațiile retorice și exclamațiile. Într-o singură frază, putem număra patru exclamații, iar, în unele capitole, jumătate din fraze conțin întrebări retorice: adesea exclamațiile și interogațiile se succed într-o adevărată cascadă. Nici un alt istoriograf n-a recurs atît de frecvent la procedeele reterilor.

Limba lui Florus se bazează de altfel pe fraze scurte, concentrate, senore. Lexicul abundă în termeni, noi, caracteristici epocii, dar mai ales autorilor care aparțin noului stil. Abundă de altfel sensurile și conotațiile poetice: hosticus, niualis, plaga, ruina, pe lîngă expresii tipice, precum horribile dictu est sau incredibile dictu, ne apar ilustrative. Florus este unul dintre cei mai caracteristici exponenți ai noului stil.

Opera lui Florus s-a bucurat de succes atît în antichitate, cît și ulterior. Epitome constituie o mărturie importantă de istoriografie abreviată și ilustrează un efort clar de a uni retorica și istoria. Totodată, Florus imprimă discursului său o orientare politică limpede, în care se îmbină panegiricul Romei și elogiul politicii Antoninilor. Diferențele de gust literar - deși în poeme, Florus se apropie de preferințele lui Hadrian - ar putea explica unele ironii schimbate între scriitor și împărat. Fără a fi deosebit de importantă sau deschizătoare de explorări ideologice ori stilistice efectiv noi, opera lui Florus contribuie

la întregirea peisajului literar al secolului al doilea al erei noastre.

IUSTIN. În aceeași epocă, deși poate ceva mai târziu, Marcus Iunianus Iustinus a rezumat monumentală lucrare a lui Trogus Pompeius (44 de cărți), Historiae Philippicae, într-un breviar de istorie universală, în care stăruie asupra dinastiei macedonene, se referă la Filip, Alexandru și la urmașii lor, fără a neglija complet Orientul și Grecia, Roma, Spania, Cartagina, etc.

Din vasta sinteză a lui Trogus Pompeius, epitomatorul a reținut tot ceea ce prezenta un interes retoric, dramatic și moralizator. Nu lipsesc nici anumite elemente geografice și etnografice. Iustin a reprodus destul de exact ideile modelului său, dar nu avea talent real și, cu atât mai puțin, simț istoric. Gustul pentru retorica de școală - cu toată industria ei de ornamente - și apartenența la noul stil sînt indiscutabile.

MANUSCRISE

a) Florus

Manuscrisele sînt extrem de numeroase, în jur de o sută. Dintre acestea, se remarcă treisprezece codici mai vechi, care datează din secolele IX-XIII e.n. Cel mai prețios este Bambergensis E III 22, de la începutul secolului al IX-lea, descoperit însă abia la începutul veacului trecut: din această cauză, n-a fost utilizat de edițiile mai vechi, care s-au servit îndeosebi de Codex Palatinus Lat. Heidelbergensis 894 (de la sfîrșitul secolului al IX-lea), desemnat adesea și sub numele de Nazarianus. De asemenea, editorii au folosit multă vreme un alt manuscris cunoscut sub numele de

Leidensis Vossianus 14, care datează din secolul al IX-lea. Unele manuscrise nu conțin integral textul Epitomei, dau au slujit editorilor: ne referim mai ales la Harleianus 2620, numit și Cusanus (sec.XI-XII) și la Parisinus Lat. 17566 (din sec.XIV).

b) Iustin

Mai multe manuscrise, grupate în două mari familii: prima este reprezentată de un Laurentianus, din secolul al IX-lea; o a doua, din care fac parte mai mulți codici, datează din secolele IX-XII.

E D I T I I

a) Florus

1471, Paris - Princeps

1632, Strasbourg - J.FREINSHEMIUS (prima ediție, mai temeinic alcătuită)

1852, Leipzig - O.JAHN (Teubner)

1896, Leipzig - O.ROSSBACH (Teubner)

1929, Londra - E.S.FORSTER (Loeb)

1932, Paris - P.HAINSSSELIN - H.WATELET (Garnier)

1938, Roma - Enrica MALCOVATI

1965, Anvers - F.PEETERS - M.SCHOENFELD - M.MICHEL

1967, Paris - Paul JAL (2 vol., Les Belles Lettres)

b) Iustin

1923, Milano - GALDI

1935, Leipzig - C.RUHL - O.SEEL (Teubner)

TRADUCERI ROMÂNESTI

Florus, Scrijiliri, de V.BUESCU, în Ausonia, 1, 1939 - 1940, p.100

Annaeus Florus, Epitomae, pasaje, de G.POPA-LISSEANU,

în Dacia în autorii clasici. I. Autorii latini clasici și postclasici, București, 1943, pp.82-84.

Florus, Rezumat în două cărți al tuturor războaielor din Titus Livius, vreme de 700 de ani, pasaje, de Vl. ILIESCU, în Izvoare privind istoria României. I. De la Hesiod la Itinerariul lui Antonius, București, 1964, pp.521-527.

b) Iustin

Iustin, Intemeierea Cartaginei. Istoriile Filipice, 18, 4-5, de Vl. ILIESCU, în Crestomatie de texte privitoare la istoria antică, București, 1961, pp.38-39; ed a 2-a, 1963, pp.38-39.

Iustinus, Unificarea Greciei sub Filip al II-lea (Scurtă istorie a lui Filip. IX.5), de N.LASCU, în Crestomatie pentru istoria universală veche, București, 1962, p.230.

S T U D I I

a) Florus

G.BIZOS, Flori historici uel potius rhetoris de uero nomine, aetate qua uixerit et scriptis, Paris, 1876.

P.MONCEAUX, Les Africains. Étude sur la littérature latine d'Afrique. Les Pâiens, Paris, 1894, pp.193-209.

Ch.HUELSEN, Zu Florus I,5, în Hermes, 47, 1912, pp.154 și urm.

S.LILLIEDAHL, Florusstudien, în Acta Universitatis Lundensis. Nova Series, 24, 1928.

R.SIEGER, Der Stil des Historikers Florus, în Wiener Studien, 1934, pp.94 și urm.

Enrica MALCOVATI, Studi su Floro, în Athenaeum, N.S., 15, 1937, pp.69 și urm; 289 și urm; 16, 1938, pp.46 și urm.

Sul' teste di Floro, în Athenaeum, 18, 1940, pp.261 și urm.

- Paola ZANCAN, Floro e Livio, Padova, 1942
- Enrica MALCOVATI, Questione Floriane, in Athenaeum, 28, 1950, pp.276 și urm.
- A.NORDH, Virtus und Fortuna in Florus, in Eranos, 50, 1952, pp.111 și urm.
- Eugen CIZEK, Observații asupra compoziției și stilului din opera lui Florus (Epitome Rerum Romanorum) în Analele Universității C.I.Parhon, seria științe sociale, filologie, 15, 1959, pp.451 și urm.
- Albino GARZETTI, Floro e l'età adrianea, in Athenaeum, 42, pp.136 și urm.
- Paul JAL, Nature et signification politique de l'ouvrage de Florus, in Revue des Études Latines, 43, 1965
- W..DEN BOER, Florus und die römische Geschichte in Mnemosyne, 18, 1965, pp.366 și urm.
- I.HAHN, Prooemium und Disposition der Epitome des Florus, in Eirene, 4, 1965, pp.21 și urm.
- I.LEWANDOWSKI, Florus w Polsce, Varsovia, 1970.
- b) Iustin
- A.PETERSSON, De Epitoma Iustini quaestiones criticae, Uppsala, 1926.
- Luigi CASTIGLIONI, Studi intorno alle Storie Filippiche di Giustino, Napoli, 1925.
- A.M.NEGRI, Annotationes philologicae, in Latinitas, 13, 1965, pp.6 și urm (despre Iustin).
- J.THERASSE, Le moralisme de Justin (Trogue-Pompée) contre Alexandre le Grand: son influence sur l'oeuvre de Quinte-Curce, in L'Antiquité Classique, 37, 1968, pp. 551 și urm.
- O.SEEL, Eine römische Weltgeschichte. Studien zum Text der Epitome des Iustinus und Historik des Pomperius Trogus, Nürnberg, 1972.

I U V E N A L

VIATA. Biografia lui Decimus Iunius Iuuenalis este bine, poate prea bine cunoscută. Într-adevăr, în afară de unele date furnizate de textul și mai ales de scoliile la satirele sale, antichitatea ne-a lăsat o bogată culegere de uitae, dintre care șapte sînt mai importante. Dar I.Dürr a numărat dousprezece, fără a epuiza de fapt lista acestor vieți: nu este totuși mai puțin adevărat că aceste vieți abundă în informații contradictorii. Totodată, anumite inscripții furnizează date prețioase asupra lui Iuvenal, la care trebuie să adăugăm și cîteva informații oferite de scriitori contemporani.

Iuvenal însuși ne spune că provenea din Aquinum, orașel din Campania, inițial municipiu, ulterior colonie¹⁾. Iuvenal trebuie să se fi născut în acest oraș în jurul anului 60 e.n. Pe de altă parte, o inscripție din Aquinum, astăzi pierdută, dar bine cunoscută exegeților operei lui Iuvenal, ne prezintă un personaj cu numele scriitorului, desigur poetul însuși, și condiția lui²⁾. Rezultă în orice caz, din această

1) IVV., Satir., 3, 318-321. Prenumele și restul elementelor numelui sînt consemnate de unele manuscrise și de prima biografie. Oricum, Iuvenal n-a fost fiul unui libert, cum ne informează prima dintre vieți. Într-o epocă dominată de autori originari din provincii, Iuvenal este unul dintre puținii scriitori născuți în Italia.

2) C.I.L., 10, 5328: C[ERE]RI SACRVM [D. IV]NIVS IUVENALIS, [trib.] COH. [I] DELMATARVM, II [VIR] QVINQ., FLAMEN DIVI VESPASIANI VOVIT DEDICAV [ITQ]VE SVA PEC. G.HIGHET, Iuvenal the Satirist, Oxford, 1955, pp. 33-38 citează și C.I.L., 10, 5426, unde sînt menționate onoruri decernate de localnici lui Iuvenal.

inscripție, că, sub Flavieni, poetul aparținea unei înstărite și apreciate familii de cavaleri și că începuse o strălucită carieră equestră, în cadrul căreia asumase sarcini militare (tribun angusticlav). De asemenea, Iuvenal ocupă o poziție importantă în orașul natal și devenise chiar duumvir, adică prim demnitar, omolog al consulului de la Roma. Iuvenal primise, desigur, o educație îngrijită; fusese, poate, elevul lui Quintilian și prieten cu Marțial, care îl menționează în două epigrame.

Dar, prima carte de satire, alcătuită și publicată mai târziu, în timpul domniei lui Traian, ne înfățișează un Iuvenal amar, sărăcit, deznădăjduit. Ce se întâmplase în acest interval? O scolie ne spune că Iuvenal fusese exilat de Domițian în Egipt, iar unele biografii confirmă această informație³⁾. Reluând o ipoteză cîndva avansată de Ludwig Friedländer, savantul Gilbert Highet a tras de aici concluzia că, între 93 și 96 e.n., Iuvenal a fost supus de către Domițian unei condamnări la exil, însoțită de confiscarea tuturor bunurilor⁴⁾. Legăturile lui Iuvenal cu unele grupări de opoziție au putut determina această măsură represivă aspră.

Pe de altă parte, am văzut că biografiile se referă la o misiune militară în Egipt, care ar fi camuflat surghiunul. Totodată, alte uitae plasează îndepărtarea poetului de la Roma sub alți împărați, Traian și

3) Schol.ad Iuv., I, 1: hos autem libros/de satire/ in exilium missus ad civitatem ultimam Aegypti Haasim ab ipso Domitiano scripsit. Desigur, satirele au fost scrise mai târziu, dar informația privitoare la exil poate fi autentică. Știrea referitoare la surghiun apare mai ales în biografiile a patra și a cincea. Iată ce exprimă prima dintre cele citate: extremis Domitiani temporibus missus in exilium, expertus est quantum unius historionis ira valeret. Exulavit in Aegypto sub specie honoris (VITA IVV., 4)

4) G.HIGHET, Iuvenal, pp.23-29 și 31.

îndeosebi Hadrian, chiar dacă numele acestui ultim cezar nu este nicaieri explicit menționat. În același timp, pretutindeni abundă contradicțiile între data și cauza exilului, la care se adaugă altele privind timpul morții lui Iuvenal⁵⁾. Chiar prima biografie - considerată cea mai serioasă - afirmă că Iuvenal criticase pe unul dintre favoriții lui Domițian și fusese pedepsit pentru aceasta sub Hadrian, care îl îndepărtase din Roma și îi încredințase o falsă misiune militară⁶⁾. Din toate aceste elemente contradictorii, unii savanți au dedus că Iuvenal a fost exilat, fie sub Domițian - așa cum am mai arătat -, fie sub Hadrian⁷⁾, iar alții au considerat că poetul n-ar fi fost niciodată exilat. Noi credem însă, pe baza acestor contradicții, că Iuvenal a fost de două ori îndepărtat din Capitală: prima oară sub forma unui exil sever, petrecut în 93-96 e.n., în urma căruia și-ar fi pierdut averea, iar a doua oară trimis într-o misiune militară, ridicolă dat fiind vârsta poetului, de către Hadrian. Opinăm că locul surghiunului deghizat trebuie să fi fost chiar Egiptul. Pricina n-ar fi fost atât reprobarea mișcătoare a unuia dintre favoriții lui Hadrian - deși satiristul ar fi putut blama pe Antinous sau pe un alt curtean - cât

- 5) VITA IVV., 4, care situase exilul sub Domițian, adaugă apoi că Iuvenal a murit mult mai târziu: decessit longo senio confectus exul Antonino Pio Imperatore. A doua biografie pare să incline spre ipoteza unui exil survenit sub Hadrian, din pricina unui fapt petrecut în vremea lui Domițian.
- 6) VITA IVV., 1: erat tunc in deliciis aulae (Paris), multique fautorum eius quotidie prouehantur. Venit ergo Iuuenalis in suspicionem quasi tempora figura notasset, ac statim per honorem militiae quamquam octogenarius urbe summotus et missus ad praefecturam cohortis Aegypti partem tendentis.
- 7) Cum opinează, în ultimă instanță, J.GERARD, Juvenal et les associations d'artistes grecs à Rome, în Revue des Etudes Latines, 48, 1970, pp.309-331.

Cda III/976 Fasc 9

critica politicii militare a împăratului, încercată de Iuvenal în ultima sa satiră.

În orice caz, primele șase satire reliefează că Iuvenal, întors din exil, fără a-și fi recuperat bunurile, a trăit greu, aproape în mizerie, în timpul domniei lui Traian. Bogații aristocrați ai epocii nu l-au ajutat și satiristul nu a mai frecventat cercurile lor, inclusiv cenaciul lui Pliniu, pe care nu pare să-l fi iubit. Oricum, Hadrian, pe care la început Iuvenal l-a elogiat, i-a acordat ajutor și satirele 8-12 atestă o stare materială mai bună: poetul posedă o casuță la Roma și cîte un agellus, la Aquinum și la Tibur. Ulterior, se produce ruptura și satiristul este îndepărtat din Roma; moare, probabil, în Egipt, amărit, îndurerat, prin 135-140 e.n.⁸⁾.

OPERA. Din scrierile lui Iuvenal, ni s-au păstrat șaisprezece satire, scrise în hexametri dactilici și grupate în cinci cărți. Ca sursă, Iuvenal a folosit observarea vieții însăși. Transformarea definitivă a satirei în critică aspră se realizase însă în opera lui Persius, deși existau și alte precedente. Pe de altă parte, vom vedea că nici unul dintre precursorii lui Iuvenal, n-a operat atît de abil cu tehnica "reportajului" critic în versuri, care ni se pare ilustrativă - cum am mai subliniat - pentru literatura satirică și parasetirică.

-
- 8) Biografiile constată unanim tristețea și dezamăgirea poetului, din ultimile sale clipe: angore et taedio perit (VITA IVV., 1); ... senio et taedio uitae confectus (VITA IVV., 2) etc. (VITA IVV., 5;6;7). Faptul este cu atît mai semnificativ cu cît, așa cum am văzut, viețile se contrazic în alte privințe.

Cronologia satirelor suscită aprige controverse și este foarte nesigură⁹⁾. Cartea întâi, care cuprinde satirele 1-5, pare în orice caz posterioară publicării Historiilor lui Tacit și a fost publicată, probabil, pe tranșe sau integral¹⁰⁾, până în 115 e.n.

Cartea a doua se rezumă la satira a șasea și cuprinde aluzii la o cometă și un cutremur, datate în 115 e.n. Cartea a treia include satirele 7-9 și, cum prima face aluzii la Hadrian și la crearea de către acest împărat a unui Athenaeum, trebuie să dateze din 120 sau din anii imediat următori. Cartea a patra - satirele 10-12 - este imposibil de datat, dar trebuie plasată între 120 și 127 e.n. Cronologia cărții a cincea - satirele 13-16 - este mai ușor de stabilit. Satira a treisprezecea face aluzie la anul 127 e.n., iar satira a cinceprezecea pare posterioară aceluiași an: am putea deci să ne gândim la publicarea cărții prin 127-130 e.n.¹¹⁾.

Satirele din cartea întâi prezintă o unitate indiscutabilă, realizată în jurul amărăciunii autorului și a unei critici moral-sociale violente. În satira întâi, Iuvenal își expune concepția despre genul satiric, a cărui misiune ar rezida tocmai în denunțarea injustițiilor și a corupției timpului. Tonul este pretutindeni,

- 9) În privința cronologiei, mult discutate, cf., printre mulți alți cercetători, G.HIGHET, Juvenal, pp.5-20; 37-40; N.I.BARBU, Istoria literaturii latine, p.130; A.MICHEL, La date des Satires: Juvenal, Héliodore et le tribun d'Arménie, în Revue des Etudes Latines, 41, 1963, pp.315-327.
- 10) IVV., Satir., 1,86, se referă la un libellus, al scriitorului.
- 11) IVV., Satir., 13,16-17, arată că destinatarul poemului, Calvinus, se născuse în 67 e.n. și că împlinise exact șaiszeci de ani; Satir., 15,27 subliniază că va nara un fapt petrecut sub consulatul lui L.Aemilius Luncus, petrecut cu certitudine în 127: în această privință, cf. C.I.L. 3,31 și comentariul la Satirele lui Iuvenal, al lui L.WRIEDLANDER, Leipzig, 1895, p.579.

în această carte, vehement și violent: satira a doua abundă în exemple de decadență morală - din trecut - a grupărilor sociale diriguitoare, satira a treia atacă viciile și mizeria, agitația, sărăcia, tribulațiile permanente din Roma. Satira a patra ridiculizează josnicia curții și a senatului sub Domițian, care convocase toți consilierii săi pentru a hotărî cum să se gătească un barbut. Satira a cincea înfățișează cu durere și sarcasm condiția dură a paraziților, la mesele unde sînt invitați din milă.

Cartea a doua, care se rezumă la o singură satiră, prezintă, pe larg, viciile unor categorii de femei; vechea castitate a romanelor a dispărut.

Cartea a treia descrie în satira a șaptea sărăcia și tribulațiile diverselor categorii de intelectuali, condiția descurajantă a poezilor, istoricilor, avocaților, retorilor și gramaticilor, după ce făcuse elogiul împăratului - desigur Hadrian -, singurul care ocrotește pe oamenii de litere. Satira a opta subliniază că noblețea nu înseamnă nimic, fără meritul personal: Iuvenal reprobă defectele unor aristocrați de viță. Nu lungul șir de strămoși făurește adevărata noblețe, ci virtutea. Satira a noua - unica ce îmbracă forma unui adevărat dialog, purtat cu Naeuolus -, ironizează defectele pe care le observă la favoriții potentatilor timpului.

Cartea a patra reia, clar și pe un timbru mai senin, probleme anterior tratate. Averea, puterea, dorințele nebunești, aduc oamenilor numai nenorociri și suferință (satira a zecea); o masă frugală, împărțită cu un prieten, oferă o plăcere mai mare decît prînzurile prea abundente (satira a unsprezecea); cultul banilor transformă prietenia în adulație, așa cum atestă comportarea captatorilor de testamente (satira a douăsprezecea).

Cartea a cincea implică o anumită înăsprire a tonului. Satira a treisprezecea reliefează că o justiție superioară pedepsește crimele, lăsate mepedepsite de tribunale. Satira a paisprezecea condamnă reaua educație, pe care unii părinți o dau vlăstarelor lor. Satira a cinsprezecea critică fanatismul și superstilațiile egiptene care invadează Roma. Satira a șaisprezecea ironizează pe tema privilegiilor conferite militarilor de împărat. Am văzut care au fost consecințele acestei satire, din care ni s-au păstrat doar șaiseci de versuri¹²⁾.

IDEOLOGIA SATIRELOR. Chiar în prima satiră, după ce incriminează metromania și banalitatea poemelor făurite în Roma epocii sale, ca și viciile semenilor săi, Iuvenal își dezvăluie programatic mobilele artei sale, motivul care antăd creația sa: Si natura negat, facit indignatio versum¹³⁾.

Deci indignatio domină totul în Satirele lui Iuvenal, constituie conceptul fundamental, oferă cheia înțelegerii structurii de adâncime a operei poetului. Declară în continuare că îl preocupă acțiunile oamenilor dar și pasiunile lor, stările de spirit fundamentale, πλῆθος, cum le numeau stoicii, față de care actul uman nu constituie decît un reflex: temeiul cărticelii

12) Recent s-a susținut că s-a descooperit un nou fragment din această satiră, fragment care ar cuprinde versurile 61-173. Cf., în această privință, Iuvenalis Saturae XVI fragmentum nuperrime repertum, editat de H.C.SCHNUR, în Silvae Fest-schrift für E.ZINN zum 60 Geburtstag, Tübingen, 1970, pp.211-215.

13) IVV., Satir., 1,79.

sale îl formează tot ce frământă pe oameni, dorința, teama, ura, desfătarea, bucuriile, intrigile:

quidquid agunt homines, uotum, timor, ira, uoluptas, gaudia, discursus, nostri farrago libelli est¹⁴⁾.

S-a pus însă problema sincerității acestei indignatio, acestui blam minios al defectelor umane, mai ales dat fiind influența exercitată de retorică asupra Satirelor¹⁵⁾. Savantul american William S. Anderson a identificat în Satire constituirea unei persona de roman indignat, persona literară și esențialmente retorică¹⁶⁾. Dar, dincolo de această persona literară, de o indignatio oratorică, la Iuvenal se exprimă o uituperatio sinceră. În repetate rînduri, Iuvenal își reliefează intenția de a surprinde sensul vieții reale și de a-și exprima reacția personală profundă. Satiristul pare conștient de coloratura retorică a Satirelor, dar afirmă el însuși că problema este de limbaj, de structură de suprafață, și că depășește schemele o-

14) IVV., Satir., I, 85-86.

15) Iuvenal primise o educație retorică, participase la recitationes. Se observă ușor în Satire impactul emfazei și al locurilor comune consacrate de retori. Scriitura iuvenaliană apare profund impregnată de retorică, așa cum a subliniat J. DE DECKER, Iuvenalis declamans. Étude sur la rhétorique déclamatoire dans les Satires de Iuvenal, Gand, 1913, pp.138-156. Mulți alți savanți au mers pe urmele acestui cercetător. De altfel, price declamator tinde organico spre moralizare și spre conuicium saeculi.

16) W.S.ANDERSON, Juvenal and Quintilian, în Yale Classical Studies, 17, 1961, pp. 3-93, îndeosebi pp.30-36; 51-52; 57; 92-93.

ratorice¹⁷⁾. Pe de altă parte, sarcastul mușcător, ironia dezlănțuită, dicacitas ale lui Iuvenal, transcend manifest orice tehnică retorică.

Satira iuvenaliană este așadar deschisă spre referent, înclinată să-l abordeze și să-i redea sensul, cât mai complex. S-a pus însă problema fidelității imaginii despre epocă, oferită de Iuvenal, și a limitelor istorice ale realităților umane, sociale, politice, morale, care se constituie în Satire.

Într-adevăr, s-a observat că cele mai multe personaje aparțin trecutului și nu epocii lui Iuvenal. Nu este vorba doar de personaje: satiristul face istorie, evocă moravuri, evenimente, realități sociale ale secolului I e.n., mai ales din timpul lui Nero și al lui Domițian. Am văzut ce loc important ocupă în economia Satirelor dezbaterea pe tema barbunului lui Domițian. O bună jumătate din universul iuvenalian aparține primului veac. Trebuie spus de altminteri că toată această lume a trecutului apare sumbră, aspru judecată, mult mai rea decât fusese ea în realitate.

17) IVV., Satir., 1,45: quid referam quanta siccum iecur ardeat ira; dar și 8,125-126; quod modo proposui, non est sententia, verum est//; credite me uobis folium recitare Sibyllae. Sinceritatea și importanța reacției afective a lui Iuvenal au fost puse în evidență de M.A.LEVI, Aspetti sociali della poesia di Giovenale, în Studi in onore di Gino Funari, Roma, 1955, pp.170-180. Utilizarea originală de către Iuvenal a unor topoi retorici a fost semnalată și de D.WIESEN, Juvenal's Moral Character, în Latomus, 22, 1963, pp.440-471.

Totuși, acest amplu segment de istorie este integrat în actualitate, așa cum s-a observat¹⁸⁾. De altfel, nume și momente din istorie îi slujesc scriitorului să satirizeze defecte și personaje contemporane lui. Pe lângă unele nume fictive, dar evident referitoare la epoca scriitorului, apar citate și personaje strict autentice, cum a fost Archigenes din Apameea, celebru medic care trăia însă sub domnia lui Traian¹⁹⁾. Satiristul însuși se prezintă stînd la răscruce, întocmai ca un reporter modern, pentru a observa și transcrie viciile contemporanilor săi²⁰⁾. Iuvenal moștenește de la Marțial disprețul pentru viziunea stilizată a practicii sociale și gustul detaliului semnificativ, savuros, dar pătrunde mai adînc în mores, în conduita oamenilor și în realitățile care îi înconjoară.

Poetul moralizează, atacă vicii etice, dar accentele, problemele și implicațiile sociale, apar foarte frecvent în Satire. Trebuie spus că poziția de clasă a lui Iuvenal nu coincide cu cea a sclavilor sau cu cea a oamenilor liberi efectiv săraci. S-a arătat că Iuvenal este un exponent al unor pături sociale medii, rui-

18) De către J.GÉRARD, Présence de l'histoire dans les Satires de Juvénal, în L'Information Littéraire, 16, 1964, pp. 103-109 și 154-159. De altfel, Iuvenal pare a crede în continuitatea sistemului social și în persistența moravurilor reprobabile, așa cum au reliefat mai mulți cercetători.

19) Apare în Satir., 6, 236.

20) IVV., Satir., 1, 63-68: nonne libet medio ceras implere capaces// quadriuo, cum iam sexta ceruice feratur// hinc atque inde patens ac nuda paene cathedra// et multum referens de Maecenate supino// signator falsi, qui se lautum atque beatum// exiguis tabulis et gemma fecerit uda?

nate, frustrate²¹⁾. Satiristul păstrează rancună aristocraților, care nu-l ajutaseră după întoarcerea din exil: indeosebi primele două cărți de Satire ilustrează un acut sentiment de frustrare. Desigur, Iuvenal nu devine astfel un revoluționar, ci rămâne, dimpotrivă, un tradiționalist, în multe privințe, un conservator: se dezlănțuie împotriva sclavilor din familiile bogate, care disprețuiesc ostentativ pe bătrînii clienți romani de viță și ingenui autentici, exaltă vechiul mos maiorum, și condamnă cu vigoare mulțimea dornică de panem et circenses²²⁾.

Dar, pe de o parte Iuvenal avusese prilejul să cunoască existența dusă de cei neveiași, iar, pe de alta, postul reprobă cu severitate modul de viață al senatorilor care trădează vechiul mos maiorum și nu-și păstrează demnitates²³⁾. Setea de îmbogățire este pretutindeni incriminată²⁴⁾; de asemenea sînt aspru condamnate egoismul celor opulenți, morga lor, tendința de a se ajuta numai între ei²⁵⁾. Iuvenal reprobă ipocrizia și gustul pentru desfrîu al celor bogați, care-i stîrnesc sila²⁶⁾. Unii își cheltuiesc averea la joc,

21) G. HIGHER, Iuvenal, p. 244, n. lo: "he is not an angry proletarian, but a middle class intellectual, who has had some experience of aristocratic life and has been déclassé"; și M. A. LEVI, op. cit., pp. 171-180; A. MICHEL, La date des Satires, p. 322.

22) IVV., respectiv Satir., 5, 59-65, și 10, 77-81. Desigur însă că satiristul admiră existența simplă dusă de primii romani (ibid., 14, 161-172).

23) IVV., Satir., 8, 50.

24) IVV., Satir., 14, 86-95; 135-149; dar și 3, 49-53.

25) IVV., Satir., 3, 203-220; 5, 140.

26) IVV., Satir., 2, 1-3: ultra Sauromatas fugere hinc libet et glaciale/Oceanum, quotiens aliquid de moribus audent//qui Curios simulant et Bacchanalia uluunt.

dar fac economii pentru tunica de care au nevoie sclavii lor²⁷⁾. Cu multă amărăciune, Iuvenal termină satira întâi cu un atac violent împotriva tuturor celor avuți, inclusiv cei de viță veche²⁸⁾. De altfel, am văzut că, în satira a opta, Iuvenal își îndreaptă tirul exclusiv împotriva vechii aristocrației și o diferențiază net de proaspeții îmbogățiți. De fapt, Iuvenal sprijinea până la un punct politica antisenatorială a lui Hadrian.

Totodată, Iuvenal satirizează captarea testamentelor și alte procedee necinstite, care circulau în mediile sociale suprapuse: la Roma totul este de vânzare²⁹⁾. Pe de altă parte, am menționat mai sus compasiunea și amărăciunea vădite de satirist când descrie existența penibilă la care sînt condamnați cei nevoiași. Satira a treia apare concludentă în acest sens. Cei săraci cad pradă ușor prăbușirilor, la care sînt expuse casele prost construite, și incendiilor³⁰⁾. Iar intelectualii sînt condamnați la o existență deosebit de penibilă. Goana după sportula, după coșulețul cu daruri, acordat de patronus clientului sărac, apare ca un motiv obsedant în mai multe satire. Desigur, am văzut că Iuvenal critica și plebea coruptă; mulțimea este ins-

27) IVV., Satir., 1, 92-93: ... simplexne furor sester-tia centum//perdere et horrenti tunicam non red-dere seruo?

28) IVV., Satir., 1, 170-171: experiar quid conceda-tur in illos//. quorum Flaminia tegitur cinis atque Latina.

29) IVV., Satir., 3, 183-184: Omnia Romae//cum pretio.

30) IVV., Satir., 3, 198-202: iam poscit aquam. iam friuola transfert// Ucalegon, tabulata tibi iam tertia fumant//tu nescis: nam si gradibus trepi-datur ab immis.//ultimus ardebit quem tegula sola tuetur//a pluvia, molles ubi reddunt oua columbae. Pentru simpatia arătată de poet celor săraci, cf. L. WINNICZUK, Osservazioni sui valori della satira di Giovenale, in Ros, 53, 1963, pp. 191-203.

portate de cei nevoiași³⁵⁾. Tabloul realităților sociale este așadar deosebit de sumbru. Este limpede că Iuvenal a exagerat mult, că societatea romană și moravurile ei nu erau atât de corupte, de subminate sau expuse dezagregării. Temperamentul său, frustrările și relativa izolare în care a trăit multă vreme sub Traian, în afara ceneclurilor și cercurilor politice și culturale, au contribuit, desigur, la realizarea acestei optici întunecate³⁶⁾. Totuși, Iuvenal notează cu sagacitate aspectele contradictorii ale vieții sociale, inegalitatea dintre clase și injustițiile de toate felurile. De aceea, Satirele oferă un document prețios, chiar dacă parțial, adesea exagerat, axat masiv pe aspectele reprobabile. Poetul a fost comparat cu Tacit, dar relațiile lor diferite cu cercurile literare ale timpului, atitudinea față de marile probleme politice îi despărteau iremediabil.

Există de asemenea și opțiuni politice în textul iuvenalian, deși acestea nu constituie principala mobilă al Satirelor, axate, așa cum am văzut, pe critică socială și morală. Laudator temporis acti, poetul admiră pe Cicero, pe Brutus și pe Cato din Utica³⁷⁾. În schimb, Verres, Milo, Clodius și Catilina sînt aspru condamnați și tratați cu cele mai injurioase epitete³⁸⁾.

35) IVV., Satir., 3,22-23: res hodie minor est heri quam fuit atque eadem cras// deterret exiguis aliquid. În privința acestei inflații, cf. Th. MOMMSEN, Geschichte der römischen Münzwesens, Berlin, 1860, pp.756-760.

36) Poetul aspiră de altfel la o viață calmă, senină, în mijlocul naturii: uiuendum est illic ubi nulla incendia, nulli//nocte metus (IVV., Satir., 3, 197-198).

37) IVV., Satir., 8,236-239; 14-43.

38) IVV., Satir., 2,26-27.

Aceasta nu înseamnă totuși că Iuvenal ar aspira spre restaurarea Republicii. Dimpotrivă, el se declara și era cu adevărat un monarhist convins, partizan al Imperiului. Speranța și rațiunea de a exista a culturii se află numai în împărat:

Et spes et ratio studiorum in Caesare tantum³⁹⁾.

Totuși, poetul îl blamează cu înverșunare pe Nero, dar și pe caluus Nero, adică pe Domițian, criticat în satira a patra, însă și în alte satire și pa-saje⁴⁰⁾. De asemenea, Iuvenal nu pare favorabil lui Nero și lui Traian, despre care păstrează în aparență o tăcere semnificativă: nu trebuie de altfel să uităm condiția materială a poetului sub acești împărați. Se pare însă că o aluzie la moravurile destrăbălate ale unui anumit tribunus militum conține o săgeată plină de sarcasm, pe care Iuvenal a îndreptat-o împotriva lui Traian⁴¹⁾. Într-adevăr, Traian își începuse cariera militară în Orient. Pe de altă parte, este de crezut că poetul reprobă nu numai moravurile lui Traian, ci și politica de conciliere cu senatul a acestuia și încurajarea - în ciuda acestei politici - a elementelor provenite din Orient, limpede manifestată în timpul celui de al doilea Antonin.

39) IVV., Satir., 7,1.

40) IVV., Satir., 8,211-230 (pentru Nero); 4,38;2,29-31; 63; 121 etc. (pentru Domițian).

41) IVV., Satir., 2, 163-165: ... et tamen unus // Armenius Zalaces cunctis narratur ephebis // mollior ardenti sese indulxisse tribuno; pentru interpretarea acestui pasaj ca o critică dirijată împotriva lui Traian, cf. A.MICHEL, La date des Satires, p.326. De remarcat că, în acest mod, Iuvenal riposta și lui Pliniu cel Tânăr care e-logiase tribunatul militar al lui Traian: cf. Paneg., 13-15.

vabilă, urmează de regulă pe învingători³¹⁾. Concomitent, deși atacă fără milă pe sclavii înfumurați, adesea Iuvenal se referă cu deosebită compasiune la situația grea a tuturor celor de condiție servilă. Iuvenal semnalează frecvent cruzimea unor stăpîni față de sclavii lor³²⁾. Firește însă că nu se poate pronunța pentru eliberarea lor.

Dimpotrivă, Iuvenal se înverșunează împotriva greco-orientalilor. Ținta sa nu se limitează la egipteni, ci include pe mulți alții. Grecii de la Roma nu sînt decît o parte din drojdia aheică. Iuvenal exclamă că nu se mai poate suporta această Romă grecească:

..... Non possum ferre, Quirites,
graecam urbem; quamvis quote portio faecis Achaei?³³⁾

Ei se strecoară în toate meșeriile și le acaparează treptat pe toate.

Critica lui Iuvenal explorează într-adevăr toate mediile sociale: nici un colț din Roma nu rămîne neatins, inclusiv palatul imperial, casele bogate, templele zeilor, lăpanarele, insulele din Suburra³⁴⁾. Chiar unele fenomene economice pregnante, ca inflația care se propagă în epoca lui Traian și mai ales în cea a lui Hadrian, sînt notate, cu urmările lor firești, greu su-

31) IVV., Satir., 10, 73-81.

32) IVV., Satir., 1, 92-93, deja citat; 6, 219-223; 9, 5 (nos colaphum incutimus lambenti crustula seruo). Într-adevăr, sclavii erau loviți pentru orice fleac.

33) IVV., Satir., 3, 61. Acesta însă nu-l împiedică pe Iuvenal să judece cu severitate administrarea, coruptă și incompetentă, a provinciilor (Satir., 8, 87-89).

34) Cf. I. FISCHER, prefață la Persius - Iuvenal - Marțial, București, 1967, p.xx.

Cu totul altă atitudine adoptă Iuvenal față de Hadrian. Așa cum am arătat, în satira a șaptea, Iuvenal elogiază atitudinea adoptată de Hadrian față de cultură și acest împărat este singurul lăudat de poet. Credem însă că Iuvenal sprijinea activ și politica lui Hadrian de consolidare a absolutismului și de limitare a influenței reale a senatului, care corespundea sentimentelor și ideilor poetului. Dar ulterior, politica filogreacă și orientalizantă a lui Hadrian, ca și sprijinul acordat militarilor, au provocat reacția poetului, exprimată în satira a șaisprezecea, cu urmările cunoscute.

Pe de altă parte, în Satire se constituie o serie de tipuri umane, cu avarul, vinătorul de teste-mente, venalul, delatorul, precum și o întreagă categorie de femei corupte. Iuvenal se manifestă pretutindeni ca un moralist necruțător îndeobște, pasionat totdeauna. Totodată, Iuvenal acordă o deosebită atenție educației și reprobă părinții care dau exemple rele copiilor și neglijează formarea lor morală: satira a paisprezecea abundă în exemple de acest fel. Tabloul epocii rezultă, din această viziune moralizatoare, sumbru și parțial deformat, așa cum am mai arătat. Uneori parcă o adevărată fascinație a viciului se strecoară în criticile intransigente ale satiristului.

Nu trebuie crezut, așa cum s-a afirmat, că Iuvenal ar fi devenit vreodată epicureu, chiar în cartea a patra de Satire⁴²⁾. Fără a fi ajuns vreodată stoic militant, Iuvenal rămâne fidel memoriei lui Helvidius Priscus, eroul opoziției stoice, și corelează nemijlocit indignatio, care constituie forța motrice a Satire-

42) Așa cum susține G. HIGHER, Juvenal, pp. 123; 130; 133-136; 152; 275-281.

lor, de învățătura lui Helvidius cel Tânăr⁴³⁾. Pe urmele lui Persius, poetul critică pe cei care reclamă de la zei bunuri iluzorii, cum sînt banii, demnitățile, gloria, viața lungă, frumusețea, și face elogiul virtuții care depășește capriciile soartei⁴⁴⁾. De altfel, Iuvenal celebrează și pe întemeietorul stoicismului. Preceptele lui Zenon ne îndeamnă mai bine, exolamă el:

..... melius nos
Zenonis praecepta monent⁴⁵⁾.

Dar, repetăm, esențială rămîne indignatio, determinată de frustrările suportate de poet dar și de unele vicii și nedreptăți sociale, observate de poet. Critica socială a lui Iuvenal rămîne acută, complexă, vehementă, și domină structura de profunzime a Satirelor.

ARTA POETULUI. Optica lui Iuvenal asupra realităților timpului, asupra societății și moravurilor, se integrează într-un sistem de structuri literare. Oricît ar fi de aproape de referent, de viața istoriei și a vremii sale, chiar deformate, Satirele lui Iuvenal constituie un univers literar. Poemele lui Iuvenal au fost definite încă de Scaliger ca satirae tragicae, datorită seriozității lor, tonului înalt, impregnant de grauitas.

- 43) IVV., Satir., 1,79-80: si natura negat, facit indignatio uersum//qualecumque potest, quales ego uel Cluuienus. L.A.MC Kay, Notes on Juvenal, in Classical Philology, 53, 1958, pp.236-240, a demonstrat că acest Cluuienus nu poate fi decît Helvidius, a cărei familie provenea din Cluuias.
- 44) IVV., Satir., 10,1-366; 13; 1-22 (în vs.20 se afirmă explicit uictrix fortunae sapientia)
- 45) IVV., Satir., 15, 106-107.

italică mai degrabă decât de ris. Satirele constituie poeme nu numai datorită respectării unor norme de versificație, ci și din pricina cîntului grav, îmbibat de indignatio, care însoțește tabloul complex al practicii sociale, structurat de autor. Ironia feroce, mai frecvent decât cea subțire, clementă, spumoasă, se strecoară pretutindeni, pătrunde în evocarea unui defect ori a unui tip uman, cu dibăcie creionat. Această ironie necruțătoare alcătuiește, probabil, marca fundamentală a scriiturii iuvenaliene.

În acest mod, dincolo de modele, de implicații și de reminiscențe moralizatoare, în structura de adîncime a Satirelor se constituie fresca goyescă a hibelor morale și sociale, descompusă în mici descripții, în adevărate crochiuri, pline de vervă mînioasă, de sinceritate și de vigoare, de indignatio.

Firește, emfaza, ubertas declamatorie abundă la fiecare pas: locurile comune ale retoricii se pot recunoaște chiar în substanța marilor teme iuvenaliene, unde descifrăm un locus de saeculo, cenzura moravurilor, reflecțiile asupra soartei și a bogățiilor, un locus de crudelitate și multe altele. Traduc de asemenea impac- tul artei oratorice întrebările retorice, repetițiile, apostrofele, antitezele, hiperbolele, personificările, comparațiile, dar și epitetele savuroase sau anaforele: Iuvenal se vedește adesea redundant⁴⁶⁾, Compoziția Satirelor se prezintă relativ dezordonat, obsedată de ideea argumentării și exemplificării stăruitoare, însă pe fragmente și nu pe ansamblu, a cărui unitate îl interesează prea puțin pe autor.

46) Cf., în această privință, J. DE DECKER, op. cit., pp. 138-156.

Dar, am arătat că Iuvenal știe să depășească tiparele declamatorilor, schemele extrase din arsena - lul retorilor. Caută cu abilitate variația, pregnanța, imaginea directă, sentențele de mare vigoare a gândirii. Dintre acestea din urmă, unele au fost transformate în diptice, cum este celebra sentință mens sana in corpore sano⁴⁷⁾. Umorul este subsidiar, îndeobște subordonat, dar nu lipsește cu desăvîrșire. Scena gravă se încheie oțedată cu o observație trivială, căci Iuvenal sfirșește tot în umorul negru, care exclude destinderea interioară autentică. De altfel, Iuvenal se pricepe ca nimeni altul să parodieze versuri epice și să pastișeze tiradele declamatorilor.

Iuvenal nu este, desigur, un liric și nu cunoaște vibrația sentimentelor calde, umane. Dar scenele - am spune secvențele, dat fiind vigoarea cinematografică a poetului - sînt pline de directate, de vigoare, de vioiciune. Vocabularul se prezintă foarte variat, plin de diminutive, și de termeni familiari, chiar triviali, alături de cei emfatici, hiperbolici; Iuvenal conferă limbii sale variație și culoare. Sintaxa iuvenaliană este de asemenea variată, uneori orientată spre mimarea tiparelor clasice; amplasarea unor fraze alternează cu concentrarea altora și nu lipsesc nici iuxtapunerile. Hexametrul apare de altfel liber utilizat.

Iuvenal, fără a fi un adevărat adept al noului stil (cum am arătat, literatura de vocație satirică rămînea în afara marilor opțiuni stilistice), se apropie mai degrabă de structurile vehiculate de adepții noului gust decît de cele ale clasicizanților.

47) IVV., Satir., 10,356.

După o epocă de tăcere, de ignorare a satiricilor iuvenaliene, poetul a dobândit o glorie deosebită, începînd din secolul al patrulea. Fermitatea morală l-a făcut popular în Evul Mediu, în timpul Renașterii și ulterior. L-au admirat Dante, Petrarca, Boccaccio, Rabelais, Shakespeare, Molière, Salvator Rosa, Regnier, Schiller, Victor Hugo. Les Châtiments ale acestui ultim poet sînt evident inspirate din Iuvenal: chiar Byron și Hérédia l-au admirat mult.

Cu Iuvenal satira atinge culmea sa, implinirea desăvîrșită. Dintre toți satiricii antici, Iuvenal ne apare ca cel mai modern. Rămîne mereu viu și actual prin directetea imagisticii, prin spontaneitatea indignării, prin realismul observației. În pofida unor notații critice prea pesimiste, Iuvenal rămîne în istoria literaturii universale ca un poet adevărat și un observator iscusit al viciilor timpului.

MANUSCRISE

Sînt foarte numeroase. Chiar în secolul al cincilea, un elev al lui Servius, numit Nicaeus, a alcătuit o recenzie ulterior pierdută. Cel mai vechi manuscris din Iuvenal, un palimpsest, numit și Vaticanus 5750, conține numai 52 de versuri și datează din secolul al patrulea. Manuscrisele colaționate pînă în prezent au fost distribuite în două clase principale: a) reprezentată prin mai mulți codici, dintre care cel mai important este Montepessulanus 125, din secolul al nouălea - și cunoscut sub numele de Pithoeanus - manuscris care conține și satirele lui Persius. Din aceeași clasă fac parte și Sangallensis 870, Parisinus 8072 și altele.

b) mai multe manuscrise, printre care Vindobonensis 107 din secolul al nouălea, manuscris mutilat care nu con-

ține decît două lungi fragmente, Parisinus 7900 și Vaticanus Urbinas 61, etc.

EDITII

- 1470, Venetia - Princeps,
 1585, Paris - Pierre PITHOU
 1851, Berlin - Otto JAHN
 1859, Leipzig - Otto RIBBECK
 1888, 1893, Londra - J.E.B.MAYOR (cu un comentariu)
 1895, Leipzig - Ludwig FRIEDLÄNDER (cu un bogat comentariu)
 1905, 1931, Cambridge - M.HOUSMAN
 1910, 1932, Berlin - O.JAHN, F.BÜCHELER, F.LEC (conține și scolile)
 1931, 1967, Paris - Pierre LABRIOLLE, F.VILLENUEVE (Les Belles Lettres)
 1935, Torino - N.VIANELLO
 1950, München - U.KNOCHE
 1959, Oxford - W.V.CLAUSEN
 Pentru scolii:
 1931, Leipzig - P.WESSNER (Teubner)

TRADUCERI ROMÂNEȘTI

- Iuvenalis, Satira I: Cur satiras scribit? de B.P. PETRICEICU-HAȘDEU în Ateneul Român, 1, 1860-1861, pp. 53-60.
Satirele lui D.Iunius Iuvenalis, de Anghel MARINESCU, București, 1916, 1922 și 1923.
 Iuvenal, Satira II, de I.M.MARINESCU, în Năzuința, 2, 1923, nr.3, pp.8-12; Satira IV, de același traducător în Convorbiri literare, 55, 1923, pp.562-566; Satira I,

de același traducător, în Năzuința, 4, 1925, nr.3, pp. 7-11; Satira III, de același traducător în Favorit 1, 1926-1927, pp.42-50; Satira XV, de același traducător, în Adevărul Literar, 8, 1927, nr.333 pp.9-10 (versuri rimate)

Iuvenal, Satire (opera completă), de N.I.MARINESCU, București, 1928.

Iuvenal, Satira a șaptea, de Theodor NAUM, în Revista Clasică, 4-5, 1932-1933, pp.258-268 (versuri rimate).
Decimus Iunius Iuvenalis, Satira a IV-a (Calcarul) de Radu ALBALA, în Tinărul Scriitor, 5, 1956, nr.8, pp. 64-68.

Iuvenal, Satire, pasaje, de Lascăr SEBASTIAN, București, 1966.

Decimus Iunius Iuvenalis, Satire, de Tudor MARINESCU și de Alexandru HODOS, în Persius, Iuvenal, Marțial, Satire și epigrame, de Tudor MARINESCU și Alexandru HODOS, București, 1967.

Iuvenal, Satire, pasaje de Petre STATI, în Satirici și epigramiști latini, pp.341-353.

Iuvenal, Satire, pasaje de Lascăr SEBASTIAN, în Vergiliu,

Horățiu, Iuvenal, Pagini alese, București, 1969, pp. 191-259; Satira I, în Antologie de literatură universală, București, 1970, pp.88-91.

Iuvenal, pasaje, de Petre STATI, în Poezii Latini, București, 1973, vol.II, pp.325-341.

S T U D I I

Gaston BOISSIER, Juvénal et son temps, în Revue des Cours Littéraires, 1865, pp.249 și urm.

J.A.HILD, Juvénal: Notes biographiques, Paris, 1884.

J.DURR, Dar Leben Juvenals, Ulm, 1888.

Josué DE DECKER, Juvenalis declamans. Étude sur la rhétorique déclamatoire dans les Satires de Juvénal, Gand, 1913.

Concetto MARCHESI, Giovenale, Roma, 1921.

Ines Gertrude SCOTT, The Grand Style in the Satires of Juvenal Northampton, 1927.

P.ERCOLE, La Satira XVI di Giovenale, in Athenaeum, 18, 1930, pp.346 și urm.

P.de LABRIOLLE, Les satires de Juvénal. Étude et analyse, Paris, 1932

Enrica MALCOVATI, Giovenale, Roma, 1935.

Marcel DURRY, Juvénal et les prétoriens, in Revue des Études Latines, 13, 1935, pp.95 și urm.

Enzo MARMORALE, Giovenale, ed. a 2-a, Bari, 1950.

L.KELLING-D.SUSKIN, Index uerborum Juvenalis, Chapel Hill, 1951

Mario Attilio LEVI, Aspetti sociali della poesia di Giovenale, in Studi in onore di Gino Funaioli, Roma, 1955, pp.170 și urm.

Gilbert HIGHET, Juvenal. the Satirist, Oxford, 1955.

Augusto SERAFINI, Studio sulla satira di Giovenale, Firenze, 1957

Ulrich KNOCHE, Die Römische Satire, Göttingen, 1957.

L.A.MC KAY, Notes on Juvenal, in Classical Philology, 53, 1958, pp.236 și urm.

René MARACHE, La poésie romaine et le problème social à la fin du I-er siècle, in L'Information Littéraire, 13, 1961, pp.12 și urm.

William S.ANDERSON, Juvenal and Quintilian, in Yale Classical Studies, 17, 1961, pp.3 și urm.

Nicolae I.BARBU, Remarques sur le style poétique de Juvénal, in Studii Clasice, 3, 1961, pp.345 și urm.

David WIESEN, Juvénal's Moral Character, in Latomus, 22, 1963, pp.440 și urm.

Cda. III/976 Fasc. 10

- Nicolae I. BARBU, Les esclaves chez Martial et Juvénal, in Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Historica et Philologica, Sofia, 1963, pp.67 și urm.
- N.SCIVOLETTO, Presenza di Persio in Giovenale, in Giro-nale Italiano di Filologia, 16, 1963, pp.60 și urm.
- L.WINNICZUK, Osservazioni sui valori della satira di Giovenale, in Eos, 53, 1963, pp.191 și urm.
- Alain MICHEL, La date des Satires: Juvénal, Héliodore et le tribun d'Arménie, in Revue des Etudes Latines, 41, 1963, pp.315 și urm.
- H.A.MASON, Is Juvenal a Classic? An Introductory Essay, in Satire. Critical Essays on Roman Literature, editate de John P.SULLIVAN, Londra, 1963, pp.93 și urm.
- E.J.KENNEY, Juvenal: Satirist or Rhetorician, in Latomus, 22, 1963, pp. 704 și urm.
- D.EBENER, Juvenal. Mensch. Dichter. Gesellschafts-Kritiker, in Das Altertum, 10, 1964, pp.55 și urm.
- Jean GERARD, Présence de l'histoire dans les Satires de Juvénal, in L'Information Littéraire, 16, 1964, pp.103 și urm; 154 și urm.
- Jeau BEAUJEU, La religion de Juvénal, in Mélanges d'archéologie, d'épigraphie et d'histoire offerts à Caroopino, Paris, 1966, pp.71 și urm.
- Iancu FISCHER, Prefață la Persius. Juvenal. Martial. Satire și epigrame, București, 1967, pp.17 și urm.
- Joseph HELLEGOUARC'H, Introduction à Juvénal. Extraits des Satires, Catania, 1967.
- H.C.SCHNUR, Iuvenalis Saturae XVI fragmentum nuperrime repertum, in Silvae. Festschrift für E.ZINN zum 60 Geburtstag, Tübingen, 1970, pp.211 și urm.
- Jean GÉRARD, Juvénal et les Associations d'artistes grecs à Rome, in Revue des Études Latines, 48, 1970, pp. 309 și urm.

- K.H.WATERS, Juvenal and the Reign of Trajan, in Antichthon, 4, 1970, pp.62 și urm.
- Charles WITKE, Latin Satire. The Structure of Persuasion, Leiden, 1970.
- J.J.BODOH, Artistic Control in the Satires of Juvenal's, in Aevum, 44, 1970, pp.475 și urm.
- S.C.FREDERICKS, Calvinus in Juvenal's Thirteenth Satire, in Arethusa, 4, 1971, pp.219 și urm.
- T.REEKMANS, Juvenal's View on Social Change, in Ancient Society, 2, 1971, pp.171 și urm.
- G.COSOI, Interpretări, note, discuții (D.Iunius Iuuenalis, l. 102-109), în Analele Universității din Iași, 17, 1971, pp.121 și urm.
- K.FELTON - K.H.LEE, The Theme of Juvenal's Eleventh Satire, în Latomus, 31, 1972, pp.1041 și urm.
- S.C.FREDERICKS, Rhetoric and Morality in Juvenal's 8th Satire, în Transactions and Proceedings of the American Philological Association, 102, 1971, pp.111 și urm.
- Joseph HELLEGOUARC'H, Les idées politiques et l'appartenance sociale de Juvénal, în Studi in onore di Edoardo Volterra, Milano, 1971, pp.233 și urm.
- E.DI LORENZO, Il valore del diminutivo in Giovenale, Napoli, 1972.

FRONTO ȘI MIȘCAREA FRONTIANĂ.

ALȚI PROZATORI

FRONTO. VIAȚA. Marcus Cornelius Fronto face parte din galeria scriitorilor africani, care se manifestă în literatura latină, după cea a intelectualilor originari din peninsula iberică. S-a născut la Cirta, în Numidia, în jurul anilor 100-106 e.n. Fronto și-a făcut studiile la Alexandria, unde l-a cunoscut pe Appian, de care l-a legat o strînsă afecțiune. Cînd a împlinit douăzeci și doi de ani, a venit la Roma, pentru a studia vechii autori latini, după ce dobîndise o profundă cunoaștere a celor greci. A ajuns avocat sub Hadrian și profesor vestit de elocință în timpul domniei lui Antoninus Pius. Locuința sa a ajuns unul dintre cele mai importante locuri de reuniune ale literaților timpului, sediul unui adevărat cerc cultural-literar. A avut elevi din cele mai nobile familii și i s-a încredințat educația lui Marcus Aurelius și a lui Verus, viitori împărați, fii lui Antoninus Pius. În 143, a devenit consul. Fronto a murit pe la 175 e.n.

OPERA. Fronto a alcătuit o operă destul de bogată, deși axată îndeosebi pe preocupări teoretice. Din această operă a făcut parte în primul rînd o bogată

corespondență: zece cărți de scrisori cu Marcus Aurelius, două cărți cu Lucius Verus, două cu Antoninus Pius și cu prietenii săi. De asemenea, Fronto a redactat și discursuri¹⁾, mai cu seamă panegirice, ca și o serie de tratate, cunoscute uneori sub numele de dissertationes și consacrate celor mai variate teme. Iată titlurile unor dintre aceste tratate: de eloquentia, de belle parthico, de orationibus, principia historiae, laudes fumi et pulueris, laudes negligentiae etc. Fronto este de asemenea autorul unui tratat scris în gecește și îndreptat împotriva pederastiei. Din această destul de variată operă ni s-au păstrat numai scrisorile, ca și fragmente din discursuri și dizertații.

Cele mai semnificative tratate sînt, desigur, Principia historiae și De orationibus. În tratatul privind bazele istoriei, Fronto își anunță ideile referitoare la istoriografie, care ar trebui să-l ia pe Cato drept model. În acest tratat, în cel despre discursuri și în scrisori, Fronto se manifestă ca inițiatorul unei mișcări filologice și literare, care de altfel beneficiază de sprijinul împăraților timpului²⁾. Scrisorile atestă, pe de altă parte, complexitatea relațiilor literare ale lui Fronto și reprezintă un prețios document

-
- 1) Se pare că unul dintre aceste discursuri constituie o critică severă a creștinismului.
 - 2) FRONT., Ep. 1, 3, ilustrează admirația față de Fronto pe care o nutrea însuși Marcus Aurelius. Autorul i se adresează în felul următor împăratului: Tu, Caesar, Frontonem istum tuum sine fine amas, uix ut tibi homini facundissimo uerba sufficient ad expromendum amorem tuum et benivolentiam declarandam. Se pare că Fronto a apreciat totuși politica militară a lui Hadrian ca prea timidă.

asupra societății și culturii secolului al doilea al erei noastre³⁾.

Scriitorul, în evidentă legătură cu a doua sofistică, se crede investit cu misiunea resuscitării gloriei literare romane într-o manieră similară orientării prevalente în lumea elenistică. Fronto admite că oratorul să-și delecteze auditoriul, dar numai dacă practică o elocință corectă⁴⁾. De fapt, recta eloquentia și în general stilul corect trebuie să se inspire din modelul oferit de autorii arhaici. Îi consideră ca cei mai mari oratori - și deci demni de imitat - pe M.Porcus Cato (pe care așadar nu-l admiră doar ca istoric) și pe Salustiu, iar dintre poeți pe Plaut și pe Ennius, apoi pe Naevius, Lucrețiu, Accius, Caecilius și pe Laberius. Il laudă și pe Cicero, pe care îl consideră capul și izvorul elocinței romane, caput atque fons Romanae facundiae. Totodată, îi reproșează că nu a căutat, cu suficientă rigoare și cu efortul adecvat, cuvintele care să-i exprime sentimentele⁵⁾. Îl critică în continuare pentru că în cuvântările sale nu se întâlnesc acele vocabule insperata atque inopinata, care nu apar decât la poeții vechi. Fronto se pronunță deci pentru evitarea cuvintelor obișnuite, chiar dacă ar fi corecte, și reclamă utilizarea termenilor rari, utilizați de scriitorii arhaici. În acest mod, Fronto simte necesitatea înnoirii structurilor literare și uzarea

- 3) Sorisorile atestă, firește, nu numai stima de care se bucura Fronto, ci și vanitatea lui. În privința arbei largi de preocupări pe care o atestă corespondența frontoniană, cf. H.G.PFLAUM, Les correspondants de l'orateur M.Cornelius Fronto de Cirta, în Hommages à Jean BAYET, colecț. Latomus, 70, Bruxelles, 1964, pp.544-560.
- 4) FRONT., Ep., 1,4: his summa illa uirtus oratoris atque ardua est, ut non magno detrimento rectae eloquentiae auditores oblectet.
- 5) FRONT., Ep., 4,3.

clasicismului, dar își plasează soluția în trecut, pentru care are un cult pasionat. Detestă cu violență pe Seneca și reclamă o reformă lingvistică, care se reduce în ultimă instanță la modelarea lexicului după exemplul metrilor vechi și textelor arhaice⁶⁾. Fronto inițiază o direcție arhaizantă, unde însă integrează un anumit formalism, bazat pe fetișizarea verbului, expresiei exterioare, ca și pe un tip de purism bizar, care excludea inovațiile reale înfăptuite de noul stil și chiar de clasici: datorită retorului african, aticismul arhaizant cunoaște faza sa de maximă expansiune. Pe de altă parte, în ciuda intențiilor puriste, pătrund în stilul literaților de obediență frontaniană și unele mărci ale curentelor literare din secolul I e.n. și din primele decenii ale secolului al II-lea. Nu este mai puțin adevărat că Fronto atestă un cult real pentru humanitas, pentru tradiția culturală, pe care el o imaginează ca o structură încă vie. Pe baza filologiei și gramaticii, Fronto schițează un umanism sincer, chiar dacă limitat și întors spre trecut. Totodată, Fronto nu se interesează de filosofie.

Ca scriitor, Fronto practică un stil clar, dar prețios și artificial. Caută el însuși distincții prea subtile între cuvinte, practică antiteze goale, vocabular arhaizant, factice, dar și o sintaxă clasică⁷⁾. Totuși, unele elemente de limbă vorbită se strecoară - rar, e adevărat -, în scriitura frontaniană.

6) Cf. și E. PARATORE, Storia della letteratura latina, pp. 708-709.

7) MACR., Saturn., 5, 1, 7 a opinat că Fronto ar fi fost cel mai tipic exponent al scriiturii aticizante și arhaizante, de fapt al unui genus literar siccum. Vezi capitolul "Proza secolelor III-VI e.n.", n. 5.

MIȘCAREA FRONTONIANĂ. Acest formalism, întors spre trecut, a avut însă destui adepți. Vom vedea că și un prozator important, ca Apuleius, va fi influențat de un asemenea tip de aticism arhaizant, pe lângă un grup larg de poeți. Uzura pe care o cunoștea atât noul stil, cât și cel de al doilea classicism, ca și gustul pentru eleganța subtilă și pentru vetust, larg difuzate în acel moment istoric, explică, cel puțin parțial, audiența de care se bucurau ideile lui Fronto.

De fapt, cel puțin în zona literaturii artistice de inspirație păgînă - și deci influențată de formalismul frontonian - se remarcă o sterilitate reală, surprinzătoare, dacă ne gândim la elanul literar din primele trei decenii ale secolului. În ce privește proza, doar figura luminoasă a lui Apuleius reușește s-o întrerupă. În schimb, acestei sterilități îi corespunde dezvoltarea filologiei mărunte, retoricii și dreptului. Tendințelor frontoniene li se raliază, măcar parțial, o întreagă școală de gramatici. În general, filologii de tendință frontoniană nu mai propun soluții originale în problemele lingvistice și nici exegeze ample, de profunzime și de înțelegere complexă a textelor. Ei rezumă, reelaborează și sistematizează tezaurul de erudiție al epocilor anterioare. Dintre numeroșii erudiți, retori și gramatici din această vreme, legați mai mult sau mai puțin strîns de mișcarea frontoniană - sau chiar anticipînd-o - sînt de menționat retorul Antonius Iulianus, profesorul lui Aulus Gellius, și o serie de gramatici. Astfel Lucius Caesellius Vindex a studiat cu pasiune vechea limbă latină, pe urmele lui Varro. Quintus Terentius Scaurus, consilier pentru problemele de gramatică al lui Hadrian, a scris mai multe lucrări, dintre care s-au pierdut Ars gramatica și o serie de comentarii la diferiți autori pre-

clasici și clazici. Ne-a parvenit doar un tratat mutilat despre ortografie, unde Terentius Scaurus susține că scrierea corectă trebuie să se dobândească prin cercetarea dezvoltării istorice a limbii, a etimologiei și analogiei. Idei similare - de asemenea în spiritul eticismului arhaizant și al analogismului - a profesat și Velius Longus.

Mai important și mai puțin marcat de ideile eticismului arhaizant a fost Gaius Sulpicius Apollinaris, profesorul lui Gellius. A alcătuit observații asupra lui Vergiliu și Terențiu și într-o altă operă - cu un titlu incert - s-a ocupat de sensul unor cuvinte și unor pasaje. Ulterior, la jumătatea și la sfârșitul secolului, au trăit și scriii gramaticii Aemilius Asper - comentator al lui Terențiu, Salustiu și Vergiliu - Flavius Caper, Umbrius Primus, Statilius Maximus.

Dintre numeroșii elevi ai lui Fronto, trebuie amintiți retorul și filosoful Iulius Aquilinus, retorul și coreograful Iulius Titianus, și un epitomator al lui Titus Livius, numit Granius Licinianus.

ALȚI PROZATORI. Tot în cursul secolului al doilea poate fi situat Lucius Ampelius, autor al unui compendiu istoric și cronologic, de la nașterea lumii la Traian. Limba acestui scriitor abundă în vulgarisme.

S-a dezvoltat sensibil și dreptul, stimulat și de încercările de sistematizare și reorganizare administrativă întreprinse de împărații secolului, începând de Hadrian. Cel mai însemnat jurist a fost Gaius⁸⁾, care a redactat sub Hadrian un tratat numit Institutiones, consacrat dreptului civil. Gaius utilizează un sistem de clasificare a dreptului după statutul social,

8) I se cunoaște așadar numai prenumele.

după calitatea de om liber, sclav sau libert. În acest tratat, Gaius s-a referit și la moșteniri, vânzări, contracte și a scris clar, clasicizant.

MANUSCRISE

Fronto (tot ce urmează se va referi la el):

Fragmente din palimpsestul Babiensis, din secolul al cincilea, aflate în Biblioteca Vaticanului (5750) și în Biblioteca Ambrosiana din Milano, E.147.

E D I T I I

1867, Leipzig - S.S,NABER

1919-1920, Londra - HAINES

1954, Leiden - M.P.J,VAN DER HOOT (numai Epistulae)

1974, Torino - F.PORTALUPI (ed. a 2-a)

S T U D I I

A.M.DESROUSSEAUX, Sur la correspondance de Fronton, în Revue de Philologie, 1886, p.249 și urm.

Luigi VALMACGI, I precursari di Frontone, Ivrea, 1887.

M.B.BROCK, Studies in Fronto and his Age, Cambridge, 1911.

R.HANSLIK, Die Anordnung der Briefsammlung Frontos, în Wiener Studien, 1935, pp.41 și urm.

René MARACHE, Mots nouveaux et mots archaïques chez Fronton et Aulu - Gelle, Paris-Rennes, 1957.

F.PORTALUPI, Marco Cornelio Frontone, Torino, 1961.

Hans-Georg PFLAUM, Les correspondants de l'orateur M.Cornelius Fronto de Cirta, în Hommages à Jean BAYET, colect. Latomus, 70, Bruxelles, 1964, pp.544 și urm.

L.POLVERINI, Sull'epistolario di Frontone come fonte storica, în Miscelanea Greca e Romana, Roma, 1965, vol. II, pp.437 și urm.

R.W.DAVIES , Fronto, Hadrian and the Roman Army, în Latomus, 27, 1968, pp.75 și urm.

P.V.COVA, Le note marginali e il contenuto dei Principia historiae di Frontone, în Hommages à Marcel Renard, colecț. Latomus 101-103, vol.I, pp.268 și urm.

I Principia historiae et le idee storiografiche di Frontone, Napoli, 1970.

G.MASSELLI, Considerazioni sulla lingua di Frontone, în Annali del Corso di Lingue e Letterature Straniere dell'Università di Bari, 1-2, 1970-1971, pp.205 și urm. (Serie Nouă).

AULUS GELLIUS

VIATA. Studiile de erudiție și de exegeză ale secolului își găsesc împlinirea în opera acestui scriitor.

Nu se știe exact când și unde s-a născut, dar era în plină maturitate pe la jumătatea secolului al doilea. Multă vreme nu i s-a cunoscut nici numele; de la Agellius, cum era numit în Evul Mediu, s-a ajuns la Aullus Gellius, nume restabilit în vremea Renașterii.

Datele privitoare la viața lui Aulus Gellius se pot extrage chiar din propria sa operă. Se înrudea, poate, cu Gens Gellia, de origine samnită, care a dat Romei mai multe personaje celebre, în lumea literelor și în viața politică. Cunoaștem mai bine educația sa, la care el se referă mai limpede. Numele profesorilor săi arată că Gellius era un produs tipic al secolului, al mișcării frontoniene și al atmosferei culturale din vremea Antoninilor. A avut ca profesor de gramatică pe Sidonius Apollinaris și ca dascăli de retorică pe Antonius Iulianus și pe T.Castricius. Desigur, Gellius a frecventat și prelegerile altor magistri reputați, cum au fost Fronto și Favorinus, audiați la Roma, sau Herodes Atticus, Calvisius Taurus, scolarhul Academiei, pe care i-a ascultat la Atena, unde a studiat cu asiduitate.

După terminarea studiilor la Atena, s-a întors la Roma, unde și-a creat o familie și a îndeplinit o anumită funcție în aparatul judiciar. Dar viața publică nu l-a atras niciodată și deci n-a dobândit faima oficială și poziția politică obținute de Fronto. Nu se cunoaște nici data morții lui Aulus Gellius.

OPERA. Constă din Noctes Atticae, operă de erudiție în douăzeci de cărți, precedate de o prefată. Această amplă lucrare nu ni s-a păstrat totuși integral: astfel s-au pierdut cartea a opta, începutul prefetei și sfârșitul cărții a douăzecea. Data publicării Noptilor Atice este necunoscută, iar ipotezele savanților apar foarte diferite unele de altele, în această privință. Datele propuse se eșalonează între 155 și 180 e.n.¹⁾. Totodată Noptile Atice sînt dedicate fiilor autorului, pentru a le servi ca recreație intelectuală, așa cum declară autorul însuși, la începutul prefetei.

Este greu de deslușit un plan de ansamblu în structura Noptilor Atice. Opera constituie un amalgam de referințe, bazate pe fișarea lecturilor lui Gellius și pe amintirile lăsate de prelegerile profesorilor săi din Roma sau Atena. Problemele sînt așadar tratate la întîmplare, cum mărturisește însuși Gellius²⁾. Scenele petrecute în Grecia, în Italia și la Roma se succed cu totul întîmplător și Aulus Gellius abordează în acest mod dezordonat numeroase probleme de filosofie, medicină, istorie, științe naturale, drept, religie, filologie, istorie literară, limbă. Eruditul narează fapte din viața marilor personalități literare, citează pasaje din opera lor, tratează problema autenticității unor lucrări atribuite unor anumiți autori, se referă

-
- 1) Cf. I. FISCHER, introducere la Aulus Gellius, Noptile atice, București, 1965, pp. XXXVII.
 - 2) GEL., Noct. Att., praef., 2: usi autem sumus ordine rerum fortuito, quem antea in exercependo feceramus. Nam proinde ut librum quemque in manus ceperam seu Graecum seu Latinum uel quid memoratu dignum audieram, ita quae libitum erat, cuius generis cumque erant, indistincte atque promisce annotabam.

la accent, etimologie, flexiune. Gellius a utilizat sursele cele mai variate, ca Favorinus, Taurus și Herodes Atticus, pentru filosofie, Verrius Flaccus, Figulus, Probus, Sulpicius Appolinaris, Cornutus și Hyginus, pentru gramatică și filologie. Varro a slujit ca izvor atît pentru problemele de antichități, cit și pentru cele de gramatică³⁾. Dar desigur că Aulus Gellius cunoștea în profunzime marii autori greci și romani, Homer, Hesiod, Herodot, Platon, Aristotel, Plutarh, Epictet, dintre greci, și Ennius, Cato, Lucilius, Cicero, Caesar, Lucretiu, Salustiu, Vergiliu, Pliniu, Suetoni, Valerius Maximus, dintre romani.

În general, Aulus Gellius nu adîncește problemele tratate și nici nu-și expune poziția proprie. Se întîmplă uneori să adopte o poziție originală, dar în-deobște strînge mult material și prezintă o multitudine de curiozități pasionante sau cel puțin interesante. Titlul operei ar ilustra faptul că Aulus Gellius a lucrat la Atena, în lungile nopți de iarnă.

Noptile Atice atestă într-adevăr conexiunea între aticismul arhaizant latin și aticismul grec al secolului al doilea. Însă astfel Aulus Gellius devine principalul descendent al lui Fronto, exponentul cel mai de seamă al formalismului frontonian, conceput ca fază de apogeu a aticismului arhaizant.

De fapt, Aulus Gellius vădește o puternică înclinare pentru autorii arhaici și ne oferă lungi și elocuoase citate din Ennius. Totodată citează pe Pacuvius

3) Cf. și I. FISCHER, introducere la Aulus Gellius, p. XLI. Alți autori au fost utilizați ca surse pentru problemele de drept. În general sursele cele mai utilizate par a fi fost Favorinus, Varro și Probus.

și pe Cato, dar menționează și pe clasici, pe Cicerone, Caesar, Lucrețiu, Horațiu, Titus Livius. Gellius atestă o deosebită simpatie pentru Vergiliu, iubit nu numai de clasicizanți și de neoasianști, ci și de aticiștii arhaizari⁴⁾. În schimb, Aulus Gellius respinge violent noul stil și condamnă cu asprime pe Seneca. Așadar, Gellius reliefează un interes major pentru autorii vechi, reduce clasicismul la maeștrii de primă importanță și elimină total literatura nouă. Teretic recunoaște progresul în literatură, dar învederează pasiune pentru cuvântul rar, înzestrat cu patină arhaică⁵⁾. Totuși repetăm, în optica frontoniană, dominantă la momentul istoric respectiv, arhaicul, vechiul în general, echivala cu noul, cu ceea ce trebuie considerat recent, interesant.

Criteriul primordial al criticii literare, practicate de acest erudit, era cel stilistic, redus la puritate și la eleganță, mundities, elegantia, care semnifică respectarea tradiției literare, în opoziție nu cu invenția lexicală, ci cu acceptarea vocabularului curent, căci pur echivalează cu arhaic. Eleganța include de asemenea alegerea cuvintelor proprii, departe de vulgarisme, însă și de banalități. O atribuie de altfel tot unor scriitori ca Plaut, Ennius, Cato, Pacuvius. Gellius cercetează de altminteri cu stăruință etimologiile și se preocupă activ de stabilirea sensului propriu al cuvintelor, în strânsă legătură cu diferențierea precisă a sinonimelor.

4) Toate curente și orientările estetice respectau prin urmare pe marele mantuan.

5) I. FISCHER, introducere la Aulus Gellius, p. LVII, subliniază: "Tabloul literaturii latine apare așadar răsturnat în oglinda pasiunii arhaizante".

^ În ceea ce privește filosofia, Gellius tinde spre o doctrină mai simplă, a locurilor comune, îndeosebi de natură etică; pare a fi un adept al Favorinus și al celei de a doua sofistice. ^ În domeniul preocupărilor istoriografice, Gellius îmbină interesul pentru detaliul anecdotic cu finalitatea moralizatoare. Noapțile Atice abundă în anecdote și curiozități istorice, etnologice, zoologice etc., furnizează informații referitoare la istoria dreptului roman și la cel al altor popoare.

Gellius îmbină, în opera sa, narația cu dialogul și cu punerile în scenă, destinate să anime expunerea, dar recurge și la citatele directe din diverse lucrări. ^ Încearcă să utilizeze de asemenea portrete șarjate ale unor gramatici ignoranți sau ale unor tineri vanitoși.

Eruditul nu se opune creației de noi cuvinte și nu-și reduce stilul la arhaisme. El însuși făurește termeni noi, dar după tipare preclasice, inclusiv compuse ca pudefactus, omnifariam și plurifariam "de mai ori", perquam "foarte", amussim "exact". Ca toți frontonienii, Gellius trebuie să se incline înaintea tendințelor generale ale vocabularului latin din epoca imperială, dintre care unele erau exprimate mai acuzat, mai intens, de noul stil. De aceea, în lexicul Noapților Atice întâlnim un frecventativ ca improbitare. Fraza acestui autor este îndeobște clară și scurtă.

Gellius n-a fost așadar un scriitor strălucit, o personalitate puternică, dar tocmai din aceste motive a ilustrat tendințele, preferințele epocii și a reflectat cunoștințele ei. Noctes Atticae constituie în acest sens un document prețios. Concomitent, acest erudit illustrează excelent vocațiile și metodele de lucru ale exponenților mișcării frontoniene. Nu trebuie de aseme-

nea uitat că Gellius constituie un precursor al umanismului medieval și renașcentist, deși îl preocupă mai ales înzestrarea contemporanilor săi cu o erudiție de circumstanță.

În Evul Mediu și în timpul Renașterii s-au întocmit numeroase extrase și antologii din opera lui Gellius. Autorii din această vreme îl utilizau și citau.

MANUSCRISE

Sînt destul de numeroase. Cele mai vechi se împart în două grupuri, dintre care primul conține cărțile 1-7 și celălalt cărțile 9-20: ceea ce explică pierderea cărții a opta. Primul grup este reprezentat de codici ca Vaticanus 24 (A), palimpsest din secolul al șaselea sau al șaptelea, Parisinus 5765, din secolul al treisprezecelea și de alte manuscrise. Al doilea grup este constituit din Codex Reginensis inter Vaticanas 1646, din secolul al unsprezecelea, și dintr-un manuscris aflat la Leiden și datat din aceeași perioadă istorică.

E D I T I I

- 1469, Roma - Princeps
- 1883-1885, Berlin - W.HERTZ
- 1903, Leipzig - C.HOSIUS (Teubner, 2 vol., pe baza lucrărilor lui HERTZ și ale autorului ediției)
- 1924-1927, Mons, Liège - P.FAIDER
- 1927, 1954, 1961, Londra - Cambridge - J.C.ROLFE (Loeb., 3 vol.)
- 1934, Paris - M.MIGNON (Garnier, 3 vol.)
- 1936, Dublin - Londra - H.M.HORNSBY (numai cartea întâi)
- 1967, Paris - R.MARACHE (Les Belles Lettres)
- 1969, Oxford - P.K.MARSCHALL

TRADLCERI ROMÂNESTI

Aulus Gellius, un pasaj (Noct.Att.) 19,9), de G.POPA -
 LISSEANU, în Orpheus, 1,1924-1925, pp.62-64.

Aulus Gellius, Noptile Atice, de David POPESCU, Bucu -
 reşti, 1965.

Aulus Gellius, Noptile Atice, pasaje de I.TEODORESCU
 în Proza narativă latină, Bucureşti, 1972.

S T U D I I

D.DEWAULE, Aulus Gellius quaterus philosophiae studu -
erit, Toulouse, 1891.

B.ROMANO, La critica letteraria in Aulo Gellio, Torino
 1900.

A.MARECHAL, A propos de la préface des Nuits Attiques,
 în Revue de Philologie, 1929, pp.288 şi urm.

René MARACHE, La critique littéraire de langue latine
et le développement du goût archaïsant au II siècle de
notre ère, Rennes, 1952.

La mise en scène des "Nuits Attique", în Annales de la
Faculté des Lettres de Toulouse, 1953, pp.83 şi urm.

S.JOURNAUD, Aulu-Gelle philologue, în Acta Classica Uni-
versitatis Scientiarum Debreceniensis, 3, 1967, pp.63
 şi urm.

L.GAMDERALE, Reminiscenze poetiche e grammaticali in un
passo di Gellio, în Rivista di Filologia e di Istruzione
Classica, 98, 1970, pp.194 şi urm.

J.GASSNER, Philosophie und Moral bei Gellius, în Seta
philologica Aenipontana, Innsbruck, 1972, pp.197 şi urm.

APULEIUS

VIATA. Numele acestui mare prozator este incert. Praenomen-ul de Lucius apare ca suspect și a putut fi introdus în manuscrise, datorită unei confuzii făcute cu protagonistul romanului său. Manuscrisele cele mai bune îl numesc și Madaurensis Platonius sau Philosophus Platonius¹⁾.

S-a născut la Madaura în jurul anului 125 e.n., dintr-o familie instărită de coloniști romani: tatăl său fusese duumvir²⁾. Produs tipic al interferențelor culturale din acea epocă, Apuleius a studiat gramatica și retorica la Cartagina, filosofia la Atena, și a practicat, poate, meseria de avocat la Roma. A întreprins multe călătorii în Orient și s-a căsătorit la Gea (azi Tripoli, capitala Libiei) cu Pudentilla, mama unui coleg al său (Pontianus), femeie trecută de patruzeci de ani. Apuleius avea în jur de treizeci de ani. După moartea Pudentillei, rudele acesteia au intentat lui Apuleius un proces de magie, dezbătut în 161 e.n., la Sabratha, în provincia Africa: de aici a ieșit Apologia, una dintre lucrările prozatorului. Se pare că Apuleius ar fi câștigat procesul³⁾.

Ulterior, Apuleius s-a stabilit la Cartagina, unde a și murit, în jurul anului 170 e.n., în plină glorie, după ce deținuse în acest oraș demnități impor-

-
- 1) Acesta din urmă este confirmat de autorul însuși: Apol., 10.
 - 2) Numai în glumă, prozatorul se consideră jumătate numid, jumătate getul: Apol., 24.
 - 3) E.COCCHIA, Romanzo e realtà nella vita e nell'attività letteraria di Lucio Apuleio, Catania, 1915, pp.103-111, a emis însă ipoteza că s-ar fi dat o sentință indecisă, de non liquet, care îngăduia oricând reluarea procesului.

tante, inclusiv cea de sacerdos prouinciae, șef al cultului imperial local și președinte al consiliului provincial⁴⁾.

OPERA. Apuleius a lăsat o operă variată, de adevărat poligraf, care a reflectat diversitate lecturilor și preocupărilor sale. O mare parte dintre lucrările lui Apuleius s-au pierdut. Se pare că ar fi scris și publicat poeme de toate tipurile, historiae uariae rerum, discursuri, dialoguri filosofice, Naturales Quaestiones, și alte lucrări de același gen (cărți despre arbori), o epitome istorică, un imn închinat lui Esculap, un liber de republica, carte despre stat, etc. Lucrările pierdute erau redactate fie în latinește, fie în grecește. Activitatea sa s-a situat la intersecția între cultura greco-orientală și cea romană și a fost marcată de relațiile lui Apuleius cu sticismul arhaizant latin și cu sofistica elenică.

Mai interesante sînt, desigur, lucrările păstrate.

1 FLORIDELE ȘI ALTE OPERE. Menționăm, în primul rînd Florida, o culegere a celor mai frumoase discursuri de aparat și conferințe publice, rostite de Apuleius la Cartagina⁵⁾: aici el compusese patru cărți de declamații. De aceea, Floridele constituie, probabil, din punct de vedere cronologic, ultima operă a lui Apuleius, unde nu lipsesc, în rest, aluziile la Marcus Aurelius și la Lucius Verus.

4) Deci dacă Tacit a realizat un cursus honorum senatorial și Suetoniu o carieră equestră, Apuleius a parcurs etapele unui cursus municipal.

5) APUL., Florid., 1 definește Cartagina ca o cetate foarte sfîntă:.... sanctissimam istam ciuitatem.

Disponem de douăzeci și trei de Floride, toate scurte, și abundente în idei, credințe, curiozități erudite și mai ales în performanțe retorice. Digresiunile apar frecvent în această culegere: după ce se referă la simțul vederii, Apuleius trece la descripția acvilei care privește soarele⁶⁾. De asemenea, Apuleius recurge la anecdote istorice - despre Thales, Pitagora⁷⁾ și despre alții -, fabule, complimente la adresa magistratilor. Apuleius ridică în Floride probleme de morală, de istorie naturală, de gramatică și de arheologie. Floridele sînt scrise melodios, muzical, cu rară subtilitate, pe baza unor fraze lungi, pline de consonanțe. Par destul de clasice, dar nu lipsesc nici căutările unor formule, care atestă influența mișcării frontonienne, așa cum întîlnim și anumite mărci ale lexicului impus de noul stil. Apuleius a rămas în toate operele fidel unor tendințe spre pluralitatea stilurilor, tendință care nu era nici ea străină de căutările sofisticate ale frontonienilor.

Apuleius a mai scris De deo Socratis, mică dizertație asupra daimonului lui Socrate, De Platone et eius dogmate, în trei cărți, analiză a filosofiei platonice, De mundo, sub influența lui Aristotel. Platonismul, imbibat de neopitagoreism, și tributari unei interpretări misterice a lumii, în care nu lipsesc urme de isianism, prevalează în aceste trei lucrări, scrise destul de prețios. Speculațiile demonologice anunță misticismul secolului al treilea.

6) APUL., Florid., 2. În schimb a patra Floridă conține fabula corbului și a vulpii.

7) APUL., Florid., 18, și, respectiv, 15.

APOLOGIA (DE MAGIA). Lucrarea Pro se de magia liber, numită și Apologia, reprezintă discursul de apărare, rostit de Apuleius, cu prilejul procesului de la Sabratha, unde fusese acuzat de a fi practicat magia interzisă de legile romane. Discursul evocă faptele anterioare procesului și implicațiile acestuia, din punctul de vedere al autorului.

Apologia lui Apuleius cuprinde ă sută trei capitole, toate de dimensiuni reduse. Exordiul, care se întinde pe primele trei capitole, incriminează mamevrelle abile ale lui Sicinus Aemilianus, unchiul lui Pontianus, îndreptate împotriva lui Apuleius, cu aprijinul celorlalte rude ale fostei sale soții, Pudentilla. De asemenea Apuleius face elogiul lui Claudius Maximus, proconsulul Africii și subliniază că de fapt cauza sa este cea a filosofiei în general⁸⁾. În continuare, Apuleius respinge întâi acuzațiile secundare, care i se aduceau, referitoare, de pildă, la frumusețea sa, la scrierea unor poezii ușoare, etc. (cap.4-24). În sfârșit, în restul Apologiei, autorul respinge acuzațiile de magie, și stăruie asupra problemei căsătoriei: nu era nevoie de nici un fel de act magic pentru a determina o femeie să se mărite cu un bărbat mai tânăr decât ea. Pretutindeni, Apuleius ripostează lui Aemilianus cu energie, cu vehemență. Concluziile lucrării - realizate în ultimul capitol - resping cu aceeași vigoare toate acuzațiile lui Aemilianus.

8) APUL., Apolog., 3: sustineo enim non modo eam, uerum etiam philosophiae defensionem, cuius magnitudo uel minimam reprehensionem pro maximo crimine aspernatur, propter quod paulo prius patroni Aemiliani multa in me proprie conficta et alia communiter in philosophos sueta ab imperitis mercennaria loquacitate effutierunt.

Totodată, Apuleius strecoară în Apologie un anumit umor, recurge uneori la un ton glumeț. Aemilius și suporterii săi îl acuzau că era prea frumos, un ade-vărat philosophus formosus⁹⁾, dar Apuleius răspunde trecînd în revistă toți filosofil frumosi, Pitagora, Zenon din Velia și alții¹⁰⁾. Apuleius face și unele digresiuni erudite, se referă și la medicină, printre altele. Se dovedește excelent psiholog, bun cunoscător al reacțiilor femeilor mature, care, chiar dacă iubesc cu pasiune, vor să pară constrînse la aceasta. De asemenea, Apuleius la apărarea propriei filosofii și face deci elogiul doctrinei lui Platon.

Dar Apuleius evocă și unele realități economice, sociale și politice din Africa romană a timpului. Aici existau moșii întinse și bogate, cum era cea a Pudentillei, care posedea patru sute de sclavi. Asemenea averi generau violente conflicte de familie, căci în Apologia totul se concentrează în jurul succesiunii Pudentillei. Totodată, De magia ne oferă un document mai complex despre viața din provincii. Apuleius semnalează lipsa de cultură și pretențiile unor provinciali bogați, în termeni care amintesc de Satyricon-ul lui Petroniu. Ca atîția alții, Apuleius plătește un greu tribut paseismului roman: acuzat de sărăcie, face elogiul parcimoniei și condiției modeste ale primilor romani¹¹⁾. Din punct de vedere politic, mai importantă apare notarea raporturilor dintre guvernatorii de provincie și anumite elemente din elita locală.

9) APUL., Apolog., 4.

10) APUL., Apolog., 5: itemque multos philosophos ab ore honestissimos memoriae prodi, qui gratiam corporis morum honestamentis ornauerint.

11) APUL., Apolog., 18-19.

Opera apare impregnată de retorică, mai mult decât de mistică filosofică, și fundată pe un plan simetric de distribuție a materiei. Apuleius se preocupă, evident, de expunerea ideilor, clar și aproape clasic. Compoziția poartă marca structurilor ciceroniene: în respingerea auzațiilor repetă, ca și ilustrul său precursor, învinuirile ce i se aduceau și trece apoi la refutarea lor.

Narația curge clar, presărată de mici descripții colorate și de autentice portrete, totdeauna foarte plastice. Dar abundența digresiunilor îndepărtează pe autor de Cicero și îl apropie, în schimb, de cea de a doua sofistică și de frontonieni. Alternanța tonurilor poate fi de asemenea pusă în relație cu tendințele estetice dominante.

Vocabularul Apologiei este variat, marcat de alternanță stilului solemn - de unde termeni ca honor, ingenium - și a unui limbaj mai suculent, mai popular, unde nu lipsesc vulgarismele, termenii cruzi ca lupa, lenonia, ganeo "destrăbălat", emasculatores și diminutivele, cum sînt adulescentuli, uetula, ampliuscula (fortuna). De aceea, se vorbește chiar de unele influențe asianice asupra stilului Apologiei¹²⁾. Proliferează de altfel interogațiile retorice, antitezele și exclamațiile.

Sintaxa se constituie sub semnul aceleiași alternanțe a cadențelor ciceroniene, a frazelor ierarhizate, cu enunțurile de respirație scurtă, unde nu lipsește parataxa¹³⁾. Apologia reprezintă una dintre

12) Cf. E. PARATORE, Storia della letteratura latina, p. 777.

13) N. I. BARBU, Istoria literaturii latine, p. 344, contrapune exemple de cele două tipuri de construcție a frazelor. Astfel citează: mitto haec. Venio ad ceteros uorsus ut illi uocant amatorios quos tamen tam dure et rustice legere, ut odium mouerent (Apolog., 9). Dar există și fraze foarte lungi.

ultimile mari opere de retorică antică, inspirate de modele clasice. Dar ni se pare caracteristic faptul că, în pofida eforturilor autorului, limba lucrării se distanțează de cea cîndva practică de Arpinat.

METAMORFOZELE. CUPRINS. Constituie opera capitală a lui Apuleius, adevărată încununare a activității lui. În manuscrise, titlul s-a pierdut, dar mărturii latine tardive, furnizate de Lactanțiu și pe Augustin, pledează pentru Metamorphoseon libri undecim sau, pur și simplu, Metamorphoses. Totuși, Fulgentius menționează ca titlu și Asinus aureus "măgarul de aur".¹⁴⁾ Prima formă este însă de preferat.

Data romanului suscită de asemenea controverse între specialiști. S-a presupus chiar că ar fi vorba de o operă de tinerețe. Totuși, Apologia nu face nici un fel de aluzie la Metamorfoze, care, dacă ar fi fost scrise, la data rostirii pledoariei de la Sabratha, ar fi fost cu siguranță exploatate de adversarii lui Apuleius. Se pare deci că romanul ar fi fost alcătuit într-o destul de lungă perioadă de timp și că ar fi fost difuzat în momentul redactării și publicării Floridelor¹⁵⁾.

Romanul narează itinerariul fantastic al unui tânăr, numit Lucius. Acesta ajunge în orașul thessalian Hypata, unde este luat în gazdă de Pamphila, reputată ca vrăjitoare. Lucius îi urmărește actele magice, ajutat de slujnica Photis. Se unge cu o alifie pentru a deveni pasăre și a o urmări pe Pamphila, dar este transformat în măgar: își păstrează însă mintea și sensibilitatea de om. În aceeași noapte, este furat de niște hoți, care

14) FULG., Serm. Antiq., 562 și 565.

15) Cf. și E. COCCHIA, op. cit., pp. 237-239; E. PARATORE, La nouvelle in Apuleio, Palermo-Roma, 1928, pp. 52-54.

fi duce într-o peșteră, unde se afla și o tânără fată, Charite, pe care sclava tîlharilor o consolează povestindu-i basmul lui Amor și Psyche. Tânăra Psyche se îndrăgostise de Amor, a cărui soție devine în ultimă instanță, în ciuda obstrucției Venerei.

Charite și asinul sînt curînd eliberați de Tlepolemus, logodnicul fetei. Măgarul trece prin noi peripeții și succesiv aparține unui preot al Cybelei, unui morar, unui grădinar, unui cofetar, unui bucătar, unui soldat. Este constîns să participe la acte înjositoare, dar zeița Isis îi promite în vis că-l va elibera. Intr-adevăr, în plină desfășurare a sărbătorii isiace de la 5 martie, Lucius mîنینcă o coroană de trandafiri și își redobîndește condiția umană. Ulterior, tînarul devine un fidel al zeiței Isis.

Romanul, unul dintre cele mai ample, pe care le-a cunoscut antichitatea, comportă unsprezece cărți și multe peripeții omise în rezumatul nostru.

STRUCTURA METAMORFOZELOR. S-a pus adesea problema modelelor literare și tiparelor romanului. Într-o declarație programatică, situată la începutul Metamorfazelor, Apuleius însuși atrage atenția cititorilor că le va nara felurite istorii în gen milesian și că le va încînta urechile cu un murmur plăcut, arătînd cum se produc metamorfozele, cum oamenii își schimbă figura și forma, pentru a reveni mai tîrziu la starea lor inițială și a unui pe cititor: ego tibi sermone isto Milesio varias fabulas conseram auresque tuas beniuolas lepido susurro permulaceam - modo si papyrus Aegyptiam argutia Nilotici calami inscriptam non spreueris inspicere -. figuras fortunasque hominum in alias imagines conuersas et in se rursum mutuo nexu relectas ut mi-

reris¹⁶⁾. Astfel Apuleius însuși pune în relief vocația romanească a operei sale, pentru că se referă la dorința comună tuturor romancierilor antici de a-și desfăta cititorul cu o poveste încântătoare. Aluzia la condeieele spirituale ale egiptenilor scoate în evidență preocupările sale de umorist; metamorfoza este prezentată ca esența romanului, iar semnificația inițiativă a narației este notată în trecut. Totodată, Apuleius semnalează raporturile sale cu nuvelistica mileziană și, mai ales, prin aluzia la transfigurări, cu principalul său arhetip, Metamorfozele lui Lucius din Patrai¹⁷⁾.

Aproape toți cercetătorii moderni recunosc de altfel în romanul lui Apuleius arhetipul făurit de Lucius din Patrai. Metamorfozele acestui autor, care nu ni s-au păstrat, trebuie să fi fost însă mult mai modeste ca dimensiuni. Multe nuvele inserate în narație, ca și faimoase povestire a aventurilor întâmpinate de Amor și de Psyche, au fost introduse de Apuleius în subiectul moștenit de la Lucius din Patrai.

Pe de altă parte, Apuleius a cunoscut și utilizat micul roman umoristic grecesc Lucius sau măgarul, la rîndul său inspirat de Metamorfozele lui Lucius din Patrai. Dar Pseudo-Lucian, autorul anonim al acestui mic roman, imprimase opusculului său o orientare categoric burlescă și foarte laică: măgarul își recapătă condiția, după ce mîncă intimplător cîțiva trandafiri. Apuleius conferă romanului său valențe pe care Lucius din Patrai și Pseudo-Lucian nici măcar nu le bănuiau.

16) APUL., Met., I, I. Sînt chiar primele rînduri ale romanului.

17) Apuleius pare a mărturisi că inseră fabulae de inspirație mileziană în structura-cadru, dedicată relatării metamorfozelor.

Unii cercetători au numărat optsprezece fabulae Milesiae încadrate în narațiunea principală¹⁸⁾. Unele dintre ele, ca nuvela fierarului înșelat de nevastă, sînt manifest mileziene¹⁹⁾. De asemenea, Apuleius a inserat - în povestirea despre Amor și Psyche - elemente de basm popular, și, în alte pasaje, tipare datorate poveștilor din Africa de Nord și din Egipt.

Toate aceste împrumuturi au fost organice asimilate unei intrigi romanești strălucite, care se constituie sub impactul unei bivalențe structurale remarcabil infăptuite, practic tradusă într-o tramă de roman de aventuri, abundentă în detalii realiste, care însă este impregnată de un simbolism mistic și filosofic evident.

Într-adevăr, în Metamorfozele lui Apuleius infrastructura filosofică nu mai aderă strîns la aventurile străbătute de eroi. Aventurile antieroului Lucius pun în relief unele complicații erotice, dar mai ales un destin, care trebuie căutat prin intermediul unui stil de existență adecvat. Aceste aventuri devin un caz-limită, încercări emoționante, care primesc o funcție de inițiere mistică foarte semnificativă. Lucius însuși pune în lumină bivalența structurală și intenționată a Metamorfozelor, la sfîrșitul aventurilor lui Socrates și Aristomenes; deschide drumul spre orice

18) Ne referim la Q.CATAUDELLA, La novella greca, Napoli, 1957, p.142. Pentru funcția împlinită de "nuvele" în Metamorfoze", cf. și A.SCOBIE, Aspects of the Ancient Romance and its Heritage. Essays on Apuleius, Petronius and the Greek Romance, Meisenheim, am Glan, 1969, pp.9-20.

19) APUL., Met., 9,5-7. Un fierar este pe punctul să-și surprindă nevasta cu un iubit. Acesta din urmă se ascunde într-un butoi și se prezintă ca un cumpărător al lui. Apoi, în vreme ce fierarul se vîră în butoi și îl repară cu multă osteneală, cei doi iubiți se îndrăgesc în voie și se prefac că-i dau indicații din exterior.

interpretare mistică, atunci cînd refuză scepticismul unui alt drumet și declară că nu consideră nimic imposibil, nihil impossibile arbitror²⁰⁾.

Intr-adevăr, evenimentele petrecute în roman par a implica două planuri structurale diferite, dacă nu opuse, îmbracă două semnificații specifice: una concretă, amuzantă, realistă și alta transcendentă. Cea dintîi se subordonează de altfel celeilalte, căci, așa cum am arătat, toate nenorocirile și bucuriile lui Lucius nu constituie în ultimă instanță decît probe, etape ale unui periplu care îl conduce spre portul fericit al înțelepciunii. Astfel Lucius dobîndește pausam pacemque și triumfă asupra destinului său, sua Fortuna triumphat²¹⁾. Antieroul devine erou, renaște nu numai pe plan concret, întrucît scapă de condiția subumană a măgarului, ci și pe plan spiritual²²⁾.

Apuleius aderă deschis la un platonism isiac de obediență categoric idealistă. Dacă împăratul Iulian va deveni marele platonician mitraic al Romei, Apuleius a fost un remarcabil platonician isiac. În concepția sa,

20) APUL., Met., 1,20: ego uero, inquam, nihil impossibile arbitror, sed utcumque fata decreuerint, ita cuncta mortalibus provenire: nam et mihi et tibi et cunctis hominibus multa usu venire mira et paene infecta, quae tamen ignaro relata fidem perdant.

21) APUL., Met., 11,2 și 15.

22) APUL., Met., 11,16, unde sacerdotul isiac îl arată mulțimii pe Lucius și exclamă: hunc omnipotentis hodie deae numen augustum reformavit ad homines. Felix mehercules et ter beatus, qui uitae scilicet praecedentis innocentia fideque meruerit tam praeclarum de caelo patrocinium ut renatus quodam modo statim sacrorum obsequio desponderetur.

doctrina Academiei primește valențe mistice, dobîndește o netă orientare alegorică, pe baza fervoarei isiaice. Intr-adevăr, divinitatea care îl salvează pe Lucius este Isis, concepută ca o divinitate supremă, multiplicată într-o pluralitate de expresii, ca tipul uniform al zeilor și zeitelor, deorum dearumque facies uniformis²³⁾, echivalentă cu Cybele, Minerva, Ceres, Iunona, Diana, Proserpina, Hecate. Desigur însă că Isis are prioritate absolută față de orice altă divinitate. În rugăciunea care succede inițierii sale, Lucius afirmă clar superioritatea zeiței egiptene asupra zeilor tradiționali din Olimp și din Infern²⁴⁾. Această Isis prezidează destinul, devine o $\Gamma\psi\chi\eta$ - Isis conștientă: coroana de trandafiri, întinsă asinului de către preotul zeiței egiptene, devine simbolul victoriei meritate în sfîrșit de Lucius²⁵⁾.

Desigur, entuziasmul isiac nu epuizează substanța planului alegoric al romanului. Transformările suferite de Lucius corespund doctriinelor piteagoreică și platoniciană, unde sufletul, pentru a se purifica, trebuie să treacă prin corpul altor animale. Iar gustul pentru simbol, ca și pentru antinomiile aparent-esențial, vizibil-ascuns, sînt în spiritul Noii Academii.

Totodată, trebuie arătat că acest plan alegoric, misteric și filosofic, nu se limitează la ulti-

23) APUL., Met., 11,5.

24) APUL., Met., 11,25: te superi colant, observant inferi; tu rotas orbem, lumnas solem, regis mundum, calcās Tartarum. Tibi respondent sidera redeunt tempora, gaudent numina, serviunt elementa. Tuo nutu spirant flamina, nutriunt nubila, germinant semina, crescunt germina.

25) Cf., în această privință, B.LAVAGNINI, Studi sul romanzo greco, Messina, 1950, pp.133-137.

mile două cărți ale romanului. O nuvelă din cartea a doua a Metamorfozelor pune în relief faptele preotului egiptean Zatchlas și ale zeiței pe care acesta o slujea, adică tocmai Isis.

Pe de altă parte, basmul despre Amor și Psyche condensează, în centrul Metamorfozelor, întreaga semnificație mistică și inițiativă a romanului. Aventurile, încercările și fericirea finală a Psychei, prefigurează itinerariul urmat de către Lucius. Protagonistii basmului primesc de altminteri nume simbolice, relevante. Sufletul caută stăruitor iubirea, dobândită definitiv numai după ce el se inițiază în misterele divine ale Olimpului. Aceste căutări sînt presărate cu munci prestabilite, cu probe dificile. Venus îi spune clar tinerei fete că ea, o servitoare slută, își dobîndește iubiții numai datorită hărniciei și că o va pune la încercare să vadă ce poate realmente săvîrși: videris enim mihi tam deformis ancilla nullo alio, sed tantum sedulo ministerio amatores tuos promereri: iam ergo et ipsam frugem tuam periclitabor²⁶⁾. Numai la capătul unui lung periplu, Psyche, întocmai ca și Lucius, își depășește condiția ancilară și scapă de primejdii. Concomitent, s-au semnalat analogii între rugăciunea adresată de asin Lunii, pe care o numește Proserpina transformă, și demersul întreprins de Psyche pe lângă aceeași zeiță²⁷⁾.

Atît Psyche cît și Lucius sînt puși în mișcare de apetența cunoașterii și experimentului exhaustiv. La amîndoi, setea de a cunoaște se manifestă ini-

26) APUL., Met., 6,10.

27) APUL., Met., 11,2 față de 6,20. Analogiile au fost semnalate de E.COCCHIA, op.cit., p.372.

tial ca oarbă, pentru a fi ulterior iluminată de revelația adevărului: nectarul, înghițit de Psyche²⁸⁾, prefigurează purificarea isiacă a lui Lucius.

De asemenea, recuperarea mitului-basmul central constituie un mit-și a alegoriei constituie o inovație absolută în istoria romanului antic, inovație care prefigurează experiențe foarte moderne. Totodată, Metamorfozele se prezintă ca un roman-recherche, ca și Satyricon-ul, și în opoziție cu romanele gecești, întrucât Lucius și Psyche caută un sens al existenței, un cod de viață, o semnificație a realității umane ambiante, ca și mijloace de a o transcede.

PLANUL REALIST AL METAMORFOZELOR. Romanul abundă, desigur, în aventuri pline de umor, dar și în fabulație fantastică. Pe de altă parte, am menționat mai sus că planul realist se subordonează celui mistic-alegoric. Totuși, planul realist are o importanță deosebită, întrucât semnificația mistică, isiacă, nu se realizează decât prin mijlocirea aventurilor-probe.

De asemenea, aceste aventuri cu valoare inițiativă se desfășoară într-un context social-istoric bine conturat: planul realist dispune de autonomie și conferă Metamorfozelor funcția de document interesant asupra societății secolului al doilea al erei noastre. Itinerariul lui Lucius străbate Grecia pitorească a vremii și Apuleius atestă o bună cunoaștere a Thessaliei din veacul al doilea²⁹⁾. Lucius vine în contact cu oa-

28) APUL., Met., 6,24; Lucius se autodefineste drept magiae poscendae ardentissimus cupitor (ibid., 3,19).

29) Cf., J.COLIN, Apulée en Thessalie, fiction ou vérité, în Latomus, 24, 1965, pp.330-345.

meni bogați și săraci, cu magistrați și negustori, cu țărani liberi săraci și sclavi, cu tâlhari și preoți rătăcitori, cu soldați și vagabonzi.

Din această lume picarească, de desprind realii interesante. Un negustor povestește cum trăiește din comerțul cu miere și caș proaspăt, pe care le vinde în diverse orașe thessaliene, veșnic în goană după un preț bun³⁰⁾. Relațiile de familie din societatea timpului, inclusiv din mediile înstărite, sînt ilustrate, cu toate petele lor întunecate.

Accente satirice apar pretutindeni, dar devin mai numeroase în ultimile cărți ale romanului. Faptul ni se pare normal, dat fiind că precipitarea către final a itinerariului străbătut de Lucius le reclamă. Astfel, Apuleius notează nu numai tendințele inflaționiste ale secolului și eforturile zadarnice de a le frîna, dar și strădanile latifundiarilor de a acapara micile proprietăți vecine³¹⁾. Apuleius figurează condiția dură a unui grădinar sărac și abuzurile săvîrșite de militarii romani³²⁾. Totodată, el descrie, cu mîhnire și indignare, viața inumană la care erau practic condamnați sclavii care lucrau în mori³³⁾.

30) APUL., Met., 1,5: melle uel caseo et huiusce modi cauponarum mercibus per Thessaliam, Aetoliam, Boetiam ultro citro disscurens. Comperto itaque Hypatae, quae ciuitas cunctae Thessaliae antepollet, caseum recens et sciti saporis admodum commodo pretio distrahi, festinus adoucurri id omne praestinatatus.

31) APUL., Met., 1,25 și 9,35.

32) APUL., Met., 9,31-32 și 39.

33) APUL., Met., 9, 12: dii boni, quales illic homunculi ubicibus liuidinis totam cutem depicti dorsumque plagosum scissili centunculo magis inumbrati quam obiecti, nonnulli exiguo tegili tantummodo pubem iniecti, cuncti tamen sic tunicati, ut essent per pannulos manifesti, frontes litterati et capillum semirasi et pedes annulati, tam lurore deformes et fumosis tenebris uaporosae caliginis

Apuleius consemnează pedeapsa cumplită la care un sclav este condamnat de stăpînul său. Sărmanul sclav este legat de un smochin uscat și uns cu miere, astfel încît furnicile îl devorează încet³⁴⁾. Măgarul este totodată indignat de comportarea preoților rătăcitori ai zeiței Atrrgatis, venali, destrăbălați și ipocriți: el încearcă zadarnic să provoace mînia populației, strigînd Quirites, "cetățeni"³⁵⁾.

Într-adevăr, Apuleius nu observă practica socială cu minuția de care dăduse dovadă Petroniu și tonul tragic alternează cu umorul și ironia, sensibile și în pasajele mai sus prezentate. Pe de altă parte, aventurile spumoase presară tot parcursul realizat de Lucius.

Deși personaj simbolic, Lucius dispune de o largă autonomie, se revelează viu, dinamic, destul de complex structurat. Sînt explorate chiar și zonele limitare ale subconștientului: măgarul este constrîns la o aventură cu o femeie vicioasă. Conștiința sa refuză faptul, dar instinctul o obnubilează³⁶⁾. Personajul rămîne ambiguu, măgar înzestrat cu structurile mentale umane. Dar, cînd din antierou devine erou, el se confundă cu autorul. De aici o contradicție care a nelămurit pe mulți: în final, uită că e grec și se declară

palpebras adesi atque adeo male luminati et in modum pugilum, qui pulvisculo perspersi dimicant, farinukenta cinere sordide candidati.

34) APUL., Met., 8,22.

35) APUL., Met., 8,29. Săgeți satirice la adresa creștinismului apar într-un alt pasaj (ibid., 9,14), dar nu sînt cruțați nici ghicitorii chaldei (ibid., 2,13-14).

36) APUL., Met., 10,19-22.

cetăţean din Madaura. Astfel, Apuleius utilizează cu abilitate tehnica naraţiei la persoana întâi³⁷⁾.

La fel de viu şi dinamic se constituie şi celelalte personaje, în primul rând Psyche, dar şi "eroi" secundari, ca Aristomenes, Socrates, Philebus, etc. Chiar şi personajele nuvelor se structurează interesant, la nivelul unei individualizări complexe.

SCRIITURA ROMANULUI. Imbinarea realului cu fantasticul, a tragicului cu farsa, a delicatetei cu trivialitatea domină adesea organizarea materiei romaneşti. Aşa cum am arătat, metamorfoza în sine constituie un tipar fantastic, încărcat de simboluri mistice, dar această transformare se efectuează în realitatea contingentă a epocii. Talentul scriitorului unifică însă totul, contopeşte cele două mari planuri structurale într-un alambic măestrit, integrează judicios nuvelele în corpul romanului, în naraţiunea-cadru. Virtuozitatea narativă a romancierului unifică şi pune în valoare experienţele cele mai diverse.

În nuvele , tonurile alternează rapid şi variază. Am văzut că multe sînt dominate de ironie sarcastică, de realismul observaţiei, dar că mitul zeului Amor şi al Psyche comportă cadenţele basmului³⁸⁾. Timbrul moralizator, absent la Petroniu, apare în schimb destul de frecvent în Metamorfoze.

37) Amintim că Petroniu nu se identifică niciodată atît de ostentativ în persoana naratorului său, Encolpius. La Apuleius masca de narator cade ostentativ.

38) APUL., Met., 4,28 cuprinde începutul basmului, edificator în această privinţă: erant in quadam ciuitate rex et regina.

Dar adesea tragicul eşuează în grotesco, melodrama conduce la rîs. Cuprins de deznădeje, Lucius vrea să se sinucidă, însă grădinarul îl împiedică să consume leandrii otrăvitori şi îl ciomăgeşte cumplit³⁹⁾. Surpriza comică se strecoară frecvent în trama Metamorfozelor: în piaţa din Hypata, Lucius rămîne nemîncat pentru că edilul considerase excesiv preţul peştilor cumpăraţi de el şi îi călcăse în picioare, pedepsind astfel mai degrabă cumpărătorul decît vînzătorul⁴⁰⁾. Multe întîmplări şi povestiri încadrate în roman sînt şi rămîn tot timpul efectiv tragice, iar finalul autobiografiei fictive ne apare, aşa cum am văzut, cît se poate de serios.

Naraţiia fluentă, dar densă, se împleteşte strălucitor cu descripţiia elegantă, evident influenţată de cea de a doua sofistică. Edificatoare ne apare descrierea grupurilor sculpturale din casa Byrrhenei⁴¹⁾. Plasticitatea, interesul constant al autorului pentru aspectul exterior al obiectelor, ca şi al gesturilor umane, se îmbină uneori cu vocaţiia picturală a stilului său. Deosebit de rafinată, chiar sofisticată, apare descrierea palatului construit de Amor pentru Psyche, unde Apuleius figurează tavanele îmbrăcate în fildes şi susţinute de coloane de aur, pereţii acoperiţi cu basoreliefuli în argint, care reprezentau diferite animale, mozaicurile strălucitoare. Scriitorul comentează cu entuziasm aceste minuni: nam summa laquearia citro et ebore curiose cavata subeunt aureae columnae, parietes omnes argenteo caelamine conteguntur bestia et id genus

39) APUL., Met., 4, 2-3.

40) APUL., Met., 1, 24-25.

41) APUL., Met., 2, 4.

pecudibus occurrentibus ab os introcentium. Mirus prorsum magnae artis homo, immo semideus uel certe deus, qui magnae artis suptilitate tantum efferauit argentum. Enimvero pauimenta ipsa lapide praetioso caesim deminuto in uaria picturae genera discriminantur: uehementer, iterum ac saepius beatos illos, qui super gemmas et mollia calcant⁴²⁾.

Cu prilejul spectacolului, care precede fuga asinului, Lucius descrie migălos și elegant dansuri și o pantomimă⁴³⁾. Digresiunile nu lipsesc în roman: în legătură cu frumusețea tinerei Photis, Lucius se lansează într-o lungă discuție asupra părului femeilor⁴⁴⁾. Tiradele retorice nu lipsesc de altfel nicăieri: spre deosebire de Petroniu, Apuleius nu adoptă o atitudine antiretorică. Monologul interior al măgarului-Lucius, frecvent utilizat în roman, oferă destule exemple în acest sens.

Ironia apuleiană se extinde pe o gamă foarte variată de accente, de la surisul subțire la sarcasmul violent. Autorul parodiază cu sagacitate limbajul eposului, mitologiei, istoriografiei. Lupta măgarului cu bătrina, în vizuina tilharilor, unde femeia este tirită pe pământ nu de un taur, ci de un asin⁴⁵⁾, parodiază limbajul epopeei. Cearta celor doi frați bucătari, provocată de furtişagurile tainice ale măgarului⁴⁶⁾, comportă valențe care amintesc legenda Atriziilor.

42) APUL., Met., 5,1.

43) APUL., Met., 10, 29-32.

44) APUL., Met., 2,8-9.

45) APUL., Met., 6, 27.

46) APUL., Met., 10,14. Pentru a semnala ivirea zorilor, romancierul parodiază imaginea homerică a Aurorei cu degete trandafirii: commodum puni-
cantibus phaleris, Aurora roseum quatiens lacer-
tum caelum inequitabat (ibid., 3,1).

Limbaajul apuleian se prezintă de altfel ca foarte variat. Domină, desigur, oratio recta, ca la Petroniu, dialogul viu, direct, fraza relativ scurtă. Apuleius se declară singur rău cunoscător de limbă rafinată, exotici ac forensis sermonis rudis locutor⁴⁷⁾. În realitate, el prospectează cu multă pricepere, cu abilitate fascinantă, filioanele cele mai bogate ale limbii latine. Valențele limbii celei mai înalte se interferează cu elemente de exprimare populară. Construcțiile retorice, legăturile sintactice și valorile semantice surprinzătoare, schimbarea obsesivă a subiectului în propoziții, tonul emfatic, uzul arhaismelor, dar și al vulgarismelor, neologismelor și cadențelor poetice, frecvența alterațiilor se amestecă într-o retorică "magică". Apuleius reunește sofisticarea asia-nică, modernismul noului stii și mai ales formalismul frontonian. Într-adevăr, influența frontoniana apare ca manifestă, deși amalgamul de termeni neclasici, de arhaisme, expresii poetice, vocabule familiale, chiar triviale, de diminutive și de cuvinte compuse, pun în valoare o fantezie insolită, exuberantă, câteodată barocă.

Lexicul apuleian atestă diferențe sensibile între felurilele compartimente ale romanului. Limbaajul basmului se distinge net de restul textului printr-o simplitate și o grație deosebită, printr-o claritate specifică, unde se impun în același timp cadențele clasice și arhaismele lexicale. În mitul care se referă la Amor și Psyche, Apuleius este mult mai înrîurit de aticismul arhaizant decât în restul Metamorfozelor. Motivul îl determina la o asemenea coloratură, care totuși

47) APUL., Met., 1,1.

subliniază și gustul pentru pluralitatea stilurilor, pentru multiplicarea registrelor scriiturii. Apuleius este un partizan hotărât al inventarelor stilistice deschise.

Lexicul pune în relief utilizarea largă de cuvinte de obirșie populară, în orice caz insolite în latina clasică. În loc de græca, Apuleius utilizează câteodată græcanica, în loc de negare folosește diffiteri, în loc de clam întrebuițează clanculo. Foarte neclasice ne apar nimietas "exces", obarmare "a înarma", uxorcula "nevestică", coenula "cină modestă", multichis "care face drum lung", - probabil creat de Apuleius - bellus "frumos", pernox "care durează toată noaptea", suffaroinare "a umple până la vîrf"⁴⁸⁾. Întîlnim chiar și un vulgarism evident, ca basiare "a săruta". Apar de asemenea forme stranii, ca fragrantissimo, jocuri de cuvinte, de tipul sere guidam, serio tamen, ca și neologisme, cum este chryseros "iubitor de aur".

Dar întîlnim și arhaisme, desigur mai ales în basm: formositas, formosus, ca și faxe, pentru fenore (ca la Plaut), seueriter, în loc de seuere. Totodată, abundă și termeni poetici, precum susurrum, susurramen, permulcere, pellere, antecellere, Semnus Stygius, "semnul neptii".

Adeșea, limba lui Apuleius apare chiar mai nouă decît cea a lui Petroniu. Unus tinde mai clar spre funcția de articol nedefinit, indicativul se impune uneori în interogativele indirecte, în locul conjunctivului⁴⁹⁾. Apare chiar și completiva cu qued, după verbul

48) În această privință, cf. N.I. BARBU, Istoria literaturii latine, p.351.

49) APUL., Mot., 5,9 (decî chiar în basm): uidisti, soror, quanta in domo iacent et qualia monilia, quae praenitent uestes, quae splendant gemmae, quantum praeterea passim calcatur aurum.

soio, iar construcțiile cu prepoziție se întâlnesc frecvent în locul celor fără prepoziție.

CONCLUZII. Apuleius ne-a lăsat una dintre cele mai fascinante și mai variate opere ale antichității, una dintre ultimile mari mărturii de talent literar ieșit din comun. Deși tributar unui idealism mistico accentuat, de altfel legat de curentele de idei dominante ale secolului, Apuleius s-a dovedit un martir stent și pasionat, un novator, un creator de noi valori și tipare artistice remarcabile. Romanul său era îmbibat de misteriofilosofie, dar totodată ilustrativ pentru practica socială a vremii și susceptibil să valorifice experiențe sofistice și reterice variate. Fervorul și abilitatea care atinge uneori fraudă, chiar libertinajul, s-au amestecat în această complexă și atât de interesantă personalitate literară, care în opera sa a prefigurat cele mai moderne experiențe românești.

A beneficiat de altfel de succes de public. Chiar împărații citeau cu pasiune Metamorfozele. Teoreticienii păgâni l-au citat alături de Apollonius din Tyana ca exponent al misteriofilosofiei, ca sursă de miracole necreștine. De altfel, nici creștinii nu l-au detestat. Oricum, în secolul al cincilea, Martianus Capella a prelucrat basmul lui Amor și Psyche și Fulgentius a întreprins noi eforturi în acest sens, în veacul următor.

Filologii și scriitorii Renașterii l-au popularizat romanul. Boccaccio și Petrarca l-au cunoscut și folosit, iar nuvelistica renascentistă a fost stimulată de exemplul oferit de opera lui Apuleius. Metamorfozele au inspirat și pe pictori: Raphael, Canova, ulterior artiști neoclasici, cum au fost Prud'hon și Sabatelli.

Cda. 111/976 Fasc 12

MANUSCRISE

Derivă toate din Mediceus II, celebrul codice care cuprinde și operele istorice majore ale lui Tacit. Este deci din secolul al XI-lea și conține cele trei lucrări principale ale lui Apuleius. Este cunoscut și sub numele de Laurentianus F. Celelalte manuscrise derivă din Mediceus DI și datează din secolele XIV-XV: de menționat Laurentianus L 1, scris de mână lui Beccaccia, Vaticanus VI; Vaticanus V2, Ambrosianus 18c. Lucrările secundare apar în manuscrise din secolele al XII-lea și al XIII-lea.

E D I T I I

1469, Roma - Princeps

1842, 1968, Leipzig - HILDEBRAD (2 vol.)

1908, 1959, 1972, Leipzig - R. HELM (2 vol. 3 fascicule, Teubner).

1924, Berlin - F.W. SCHMIDT - R. JANTHUR

numai Apologia

1914, Castello Lapi - C. MARCHESI

1914, Oxford - H.E. BUTLER - A.S. OWEN

Apologia și Floridele

1924, Paris - P. VALETTE (Les Belles Lettres)

Metamorfozele

1915, Londra - ADLINGTON - GASELEE

1940-1945, 1966, Paris - D.S. ROBERTSON - P. VALETTE
(Les Belles Lettres)

1960, Paravia - GIARRATANO - FRASSINETTI

1968, Leipzig - R. HELM (Teubner, retipărite)

1971, Amsterdam - R.T. van der PAARDT (numai cartea a treia)

Diferite cărți au fost editate separat - text, comentariu bogat - de mai mulți savanți.

TRADUCERI ROMÂNESTI

Amor si Psyche, Basn mitologic după Apuleius, de G.POPA-LISSEANU, București, 1924.

Lucius Apuleius, Măgarul de aur. Metamorfoze, de I.TEODORESCU, București, 1958; 1968 (Biblioteca pentru toți); fragment din cartea a X-a, în Antologie de literatură universală, București, 1970, pp.101-104; pasaje, în Proza narativă latină, București, 1972, pp.316-363.

S T U D I I

Paul MONCEAUX, Apulée, Paris, 1889

Paul VALETTE, L'Apologie d'Apulée, Paris, 1908.

E.COCCHIA, Romanzo e realtà nella vita e nell'attività letteraria di Lucio Apuleio, Catania, 1915.

P.MEDAN, La latinité d'Apulée dans les Métamorphoses, Paris, 1926.

E.M.HAIGHT, Apuleius and his Influence, New-York, 1927.

M.BERNHARD, Der Stil des Apuleius von Madaura, Tübingen, 1927.

Ettore PARATORE, La novella in Apuleio, Palermo-Roma, 1928.

P.JUNGHANS, Die Erzählungstechnik von Apuleius' Metamorphosen und ihrer Vorlage, Leipzig, 1932.

OLDFATHER - CANTER - PERRY, Index Apuleianus, Middleton 1934.

Emmanuele CASTORINA, Apuleio poeta, Catania, 1950.

Antonio MAZZARINO, La milesia e Apuleio, Torino, 1950.

Luigi PEPE, Per una storia della narrativa latina, Napoli, 1959.

Vicenzo CIAFFI, Petronio in Apuleio, Torino, 1960.

L.CALLEBAT, Mots vulgares ou mots archaïques dans les

Métamorphoses d'Apulée, in Pallas, 11, 1962, pp.115 și urm.

P.A.MACKAY, Klephtika. The Tradition of the Tales of Banditry in Apuleius, in Greece and Rome, 10, 1963, pp.174 și urm.

L.CALLEBAT, L'archaïsme dans les Métamorphoses d'Apulée in Revue des Etudes Latines, 42, 1964, pp.346 și urm.

D.GAGLIARDI, Spirito e forma nell romanzo di Apuleio, in Le parole e le Idee, 1964, pp.229 și urm.

J.COLIN, Apulée en Thesalie. fiction ou vérité, in Latomus, 24, 1965, pp.330 și urm.

S.JOURNAUD, Apulée conteur. Quelques réflexions sur l'épisode de l'âne et de la Corinthienne, in Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis, 1, 1965, pp.33 și urm.

P.M.MACKAY, The Sin of the Golden Ass, in Arion, 4, 1965, pp.474 și urm.

C.MORESCHINI, La demonologia medio-platonica e la Metamorfosi di Apuleio, in Maia, 17, 1965, pp.30 și urm.

R.MERKELBACH, Inhalt und Form in symbolischen Erzählungen der Antike, in Eranos, 35, 1966, pp.145 și urm.

B.S.DIETRICH, The Golden Art of Apuleius, in Greece and Rome, 13, 1966, pp.189 și urm.

W.M.SULLIVAN, Apuleian Logic, Amsterdam, 1967.

L.CALLEBAT, Sermo cotidianus dans les Métamorphoses d'Apulée, Caen, 1968.

W.R.ETHERCUT, Apuleius' Literary Art. Resonance and Depth in the Metamorphoses, in The Classical Journal, 64, 1968, pp.110 și urm.

P.G.WALSH, Lucius Madaurensis, in Phoenix, 22, 1968, pp.143 și urm.

Alexander SCOBIE, Aspects of the Ancient Romance and its Heritage. Essays on Apuleius, Petronius and the Greek Romances, Meisenheim am Glan, 1969, pp.9-83; 91-100.

- Alexandru GRAUR, Quidam chez Apulée, in Hommages à Marcel Renard, Bruxelles, 1969, pp.378 și urm.
- A.WLOSOK, Zur Einheit der Metamorphosen des Apuleius, in Philologus, 113, 1969, pp.68 și urm.
- Eugen CIZEK, Evolutia romanului antic, București, 1970, pp.148-190.
- H.EBEL, Apuleius and the Present Time, in Arethusa, 3, 1970, pp.155 și urm.
- P.GRIMAL, Le calame égyptien d'Apulée dans les Métamorphoses, in Revue des Etudes Anciennes, 73, 1971, pp. 343 și urm.
- G.BIANCO, La fonte greca delle Metamorfosi di Apuleio, Brescia, 1971
- G.BARRA, Apuleio et il problema dell'origine del male, in Vichiana. N.S., 1, 1972, pp.102 și urm.
- J.P.MAHÉ, Quelques remarques sur la religion des Métamorphoses et d'Apulée et les doctrines gnostiques contemporaines, in Revue des Sciences Religieuses, 46, 1972, pp.1 și urm.
- G.N.SANDY, Knowledge and Curiosity in Apuleius' Métamorphoses, in Latomus, 31, 1972, pp.179 și urm.
- J.TATUM, Apuleius and Metamorphosis, in American Journal of Philology, 93, 1972, pp.306 și urm.
- Eugen CIZEK, La diversité des structures dans le roman antique, in Studii Clasice, 15, 1973, pp.123-124.
- Le roman "moderne" et les structures du roman antique, in Bulletin de l'Association Guillaume Budé, seria 4-a, 1974, pp. 440- 443.

POETII NEOTERICI, PRECURSORII SI URMASII LOR

PRECURSORII. În secolul al doilea se dezvoltă o poezie rafinată, preocupată de virtuozitatea formală, dar și de transmiterea elegantă a unor reacții afective veritabile, evident corelată mișcării frentoniene și expansiunii aticismului arhaizant.

Printre precursorii acestei orientări trebuie semnalată o Sulpicia, contemporană mai tinăără a lui Marțial¹⁾, autoarea unor poeme de dragoste și, poate, a unor hexametri care deplădă greutățile cunescute la Roma de oamenii de cultură, îndeosebi de filosofi. Poezie rafinată, atentă la performanțele formale, par a fi practicat și autori a căror operă s-a pierdut, cum au fost Titinius Capito și Propertius Blaesus, menționați de Pliniu cel Tânăr²⁾.

POETAE NOVELLI. Astfel au fost numiți poeții care făceau parte dintr-un grup literar, posterior domniei lui Hadrian. Unii dintre aceștia au fost numiți și

1) MART., Epigr., 10,35; 38.

2) PLIN., Ep., 1,7,3;6,15;9 22,1. Ultimul era un urmaș al lui Propertiu. Cam în aceeași epocă scriau comedii, despre care nu avem informații precise, M. Pomponius Bassulus și Vergilius Romanus. Acest ultim poet se întorcea, după cît se pare, la modelul vechii comedii.

neoterici prin analogie cu poeții secolului I î.e.n., de care îi apropia gustul pentru lirica scurtă și pentru inovația metrică. În corelație cu aticismul frontonian, poetae nouelli tindeau spre o lirică oarecum arhaizantă, dar fertilizată de experiența clasică, din care acești scriitori trăgeau profit. Se pare că poetae nouelli, cântau mai ales frumusețea naturii. Așa cum am arătat poetae nouelli excela în metrică și puteau alcătui versuri, care se citeau de la început până la sfârșit, fără să se schimbe sensul și metrul³⁾. De asemenea, unii dintre acești poeți recuperau vechi metri italici și populari.

Avem însă puține informații despre grupul acestor poeți, care a numărat, după cît se pare, mai multe condeie, care, la epoca respectivă, se bucurau de o anumită popularitate. Șeful mișcării din care făceau parte acești poeți se numea Annianus Faliscus, cunoscut pentru talentul său elegant, pentru cultivarea vechilor poeți, ca și pentru elegința sa. Annianus avea în ținutul falisc o vie. Se pare că ar fi scris versuri fescenine și că tot el ar fi compus stihuri, care au fost atribuite unei docte Falisce; dintre acestea, ni s-au păstrat cinci versuri alcătuite în metru falisc, care cîntă viața de vie.

Un alt poet din acest grup, Septimius Særenus, a scris opuscula ruralia, din care ne-au rămas numai fragmente, ce însumează treizeci de versuri, unde poetul cîntă natura și farmecele ei, abordează motive erotice și de asemenea unele teme mitologice. O anumită grație

3) N.I.BARBU, Istoria literaturii latine, p.158, citează ca exemplu următoarele versuri: uersu uolo, Liber, tua praedicentur acta// acta praedicentur tua, Liber, uolo uersu.

și unele inflexiuni umoristice se pot desprinde din versurile lui; vădește și preferință pentru diminutive⁴⁾.

Tot din același grup de poeți se pare că au făcut parte Marianus, autorul unor Lupercalia, din care ni s-au păstrat un singur fragment, care ilustrează riturile sărbătorii evocate de titlul operei, Iulius Paulus și poate chiar Alfius Auitus, autorul unei culegeri cu titlul de Excellentes uiri, în mai multe cărți, medallioane ale unor celebre personaje din istoria Romei, dar scrise în metru popular.

URMAȘII NEOTERICILOR. Poeții secolului al treilea continuau de fapt tendințele care se dezvoltaseră în grupul așa numiților poetae nouelli. Unii dintre acești poeți s-au numit de altfel tot poetae neoterici și au practicat lirica scurtă. Meșteșugari remarcabili ai versului, unii dintre ei adaugă la aria tematică a predecesorilor preocupări didascalice, alcătuirea unor tratate științifice în versuri. Pasiunea pentru detalii amintește de Fronto și Aulus Gellius. Poeții secolului al treilea sînt totuși în ansamblu mai clasici decît antecesorii lor și pregătesc reacția clasicizantă din secolul următor. Dezvoltarea școlilor resuscită gustul pentru autorii clasici.

Astfel Terentianus Maurus a scris un tratat de prosodie și de metrică, care ne-a parvenit în formă incompletă. Cartea întâi de litteris tratează despre sunetele limbii latine, despre pronunție și consoane. În

4) Astfel în unul dintre fragmente cităm animula miserula properiter abiit, în vreme ce altul sună în felul următor: inquit amicus ager domino:// si bene mi facias, memini.

cartea a doua de syllabis, acest autor se ocupă de sunete și de silabe, iar în cartea a treia, de metris, susține, pe urmele lui Caesius Bassus, că la baza tuturor metrilor se află hexametru dactilic și trimetru iambic. Dimpotrivă, africanul Iuba, într-o operă pierdută, Ars metrica, în opt cărți, s-a pronunțat în favoarea teoriei polimetrice și pentru ideea pluralității structurilor metrice inițiale.

În schimb, Quintus Sæmpronius Serenus, consemnează în Liber medicinalis șaiszeci și trei de rețete, care ocupă o mie o sută șapte hexametri dactilici. Autorul nu este medic, ci versificator, însă oferă remedii pentru bolile care afectează toate părțile corpului. Marcus Olympius Nemesianus, scrie, în jurul anului 284 e.n., o Cynegetica, tratat de vânătoare în versuri, redactat în hexametri dactilici și considerat de autor însuși ca abordând un intemptatum opus. Tratatul începe cu o lungă invocație a Dianei, astfel încât subiectul propriu-zis este abordat abia odată cu versul 103. Nemesianus vorbește despre câini de vânătoare, cai, capcane, etc. Neoteric, poetul întrebuițează și cuvinte arhaice, cum este ollia⁵⁾, dar este influențat și de Georgicele lui Vergiliu. Nemesianus a scris și patru egloge, unde imită pe Calpurnius Siculus, dar atestă gust pentru culoare și pentru detaliul precis, realist conturat⁶⁾.

5) NEMES., Cyneg., 264.

6) Egloga întâi comportă un Tityrus, conceput ca un nou Orfeu, egloga a doua o analiză pătrunzătoare a iubirii descoperite de către doi adolescenți, iar egloga a treia descrie, cu entuziasm și cu plasticitate, nașterea lui Bacchus. Nemesianus este înrîurit nu numai de Calpurnius Siculus, ci și de Vergiliu, Ovidiu și Propertiu.

La rîndul lor, Reposianus scrie o sută optzeci și doi de hexametri, cu titlul De concubitu Martis et Veneris, iar Vespa o lucrare despre disputa între bucătar și brutar, Iudicium coci et pistoris iudice Vulcano, unde utilizează argumente mitologice și procedee retorice. Din această vreme datează, probabil, și Querolus, "vălcărețul", o comedie plautină ca timbru, amuzantă, savuroasă⁷⁾.

PENTADIUS. Este unul dintre cei mai rafinați și mai sensibili poeți din secolul al treilea. Ne-a lăsat cîteva epigrame, un fragment de trei hexametri dintr-un De rore, un Cupido amans, în șaisprezece hexametri, și trei poeme în versuri echoice, adică în distihuri elegiace, în care al doilea hemistih al pentametruului repetă primul hemistih al hexametruului. Se crează astfel un paralelism metric deosebit de fertil în efecte. Aceste trei poeme sînt: De fortuna "despre destin", în treizeci și șase de versuri, De Narcisso, - amîndouă poeme suave, elegante - și De aduentu ueris, în douăzeci și două de versuri. Ultimul este cel mai bun poem al lui Pentadius: cuprinde o descriere sensibilă, proaspătă și totodată rafinată a sosirii primăverii. Pentadius obține aici efecte strălucite din versul echoic. Din primele stihuri, poetul evocă în felul următor moartea iernii și venirea primăverii, vîntul subțire care însuflețește natura, ogorul trezit la o viață nouă, sămînța ce incolțește:

7) În aceeași epocă, se dezvoltă mimul, reprezentat de Hostilius, Marullus și de alții. Hosidius Geta scrie chiar o tragedie, o Medea; Dicta Catonis cuprind maxime morale, în distih elegiac.

Sentio, fugit hiems; Zephyrisque animantibus orbem
iam tepet Eurus aquis; sentio, fugit hiems.
Parturit omnis ager, persentit terra calores,
Germinibusque nouis parturit omnis ager⁸⁾.

Grația delicată, spumoasă învăluie toate versurile acestui poem. Privighetearea, florile, viața de vie tremură toate sub boarea vântului de primăvară, care indulcește și înmărmășează totul, viața ca și moartea. Emoția este rafinată, aproape alambicată, dar totuși sinceră, consistentă și gingașă în același timp.

PERVIGILIVM VENERIS. Este titlul unui poem în nouăzeci și trei de tetrametri trohaici, atribuit de cercetători fie lui Florus, fie lui Nemesianus, fie lui Apuleius, fie lui Luxurius sau altor autori. Se știe aproape sigur numai că poemul datează din secolul al treilea al erei noastre, poate de la începutul acestui veac, și că trebuie să fie opera unui poet sicilian⁹⁾. Poemul constituie un imn, alcătuit pentru a fi cântat de un cor de fecioare.

Poetul descrie o sărbătoare de primăvară, dată în cinstea Venerii, de fapt organizată în Sicilia, și începe prin a înfățișa chiar sosirea anotimpului iubirii și al florilor¹⁰⁾. La sărbătoare participă nimfele, Amor,

-
- 8) PENT., De adu.ueris, vs.1-4. Sfârșitul se prezintă la fel de emoționant, delicat și sincer totodată: sub platano uiridi iucundat somnus in umbra//ser-
taque texuntur sub platano uiridi//.Tunc quoque
dulce mori, tunc fila recurrunt fusis//. inter et
amplexus tunc quoque dulce mori. (ibid., vs.19-22).
- 9) Cf. E. PARATORE, Storia della letteratura latina, p. 861. Alții însă l-au situat în secolul al doilea.
- 10) Peruig., 2-4: uer nouum, uer iam canorum; uere natus orbis
est, uere concordant amores, uere nubunt alites, //
et nemus comam resolut de maritis imbribus.

Ceres și Bacchus. Atotputernicia Venerei este în continuare celebrată în termeni care amintesc de Lucrețiu, bine cunoscut de neotericii arhaizanți și de urmașii lor: Venus domină florile, comandă nimfele, dar și popearele. În pofida unor aluzii religioase, poemul nu are un caracter liturgic: dimpotrivă, el atestă poezie de substanță laică, trăire immanentistă, directă, am putea spune plenară a bucuriilor și tribulațiilor umane¹¹⁾.

Autorul anonim făurește un tablou colorat, delicat, sincer, al primăverii și al magiei ei cuceritoare. Poetul izbutește să fie, în același timp, pasionant, carnal și elevat; astfel făurește imagini de remarcabilă gingășie, unde cîntă trandafirii scâldați de rouă: ipsa iussit mane ut udae virgines nubant rosae¹²⁾.

În versuri de remarcabilă directote lirică, poetul evocă forța dragostei. Poemul este de altfel împărțit în strofe inegale, de următorul refren, repetat de unsprezece ori: cras amet qui nunquam amavit, quicquid amavit cras amat. Iubirea nu cruță deci pe nimeni.

Poetul pare de altminteri să fi încercat o decepție sentimentală. Sfîrșitul poemului aduce o confesiune lirică în acest sens, străbătută de o melancolie incontestabilă. Greierul cîntă, dar poetul tace. Va

11) P. BOYANCÉ, Encore le Peruigillum Veneris, în Revue des Etudes Latines, 28, 1966, pp. 212-235, susține că poemul a fost compus pentru o sărbătoare religioasă și că autorul scria într-un mediu elenic. R. SCHILLING, En reprenant Le Peruigillum Veneris, în Koikalos, 13, 1967, pp. 3-18, arată însă că Peruigillum Veneris nu avea o destinație liturgică fundamentală. Același autor sublinia în introducerea la ediția "Les Belles Lettres", Paris, 1961 (ed. a 2-a), p. XXXVII: "le poète frôle la réalité religieuse plus qu'il n'entre dans le mystère sacré". Reminiscențele vergiliene sînt destul de numeroase.

12) Peruig., 22.

tăcea mereu sau va veni și primăvara lui? Va face ca rîndunica, ori va înceta să tacă? Și-a pierdut muza tăcînd și nici Febus nu-l mai privește:

Illa cantat: nos tacemus? quando uer uenit meum?

Quando faciam ut chelidon uel tacere desinam?

Perdidi Musam tacendo nec me Phœbus respicit¹³⁾.

Peruigilium Veneris reprezintă cel mai reușit poem scris în secolul al treilea și se distinge prin simplitatea și emoția suavă, care vibrează în toate imaginile. Limba este clasică, dar nu lipsesc cu totul elenismele și vocabulele postclasice. Pe de altă parte, acest poem anunță literatura medievală¹⁴⁾.

CONCLUZII. Așadar poeții neoterici nu se remarcă prin inspirație viguroasă și suflu larg. Amintim că, în aceeași epocă, începea să apară o poezie creștină mult mai energică și mai apropiată de sursele inspirației populare. În strînse relații cu mișcarea froneniană, dar pregătind reacția clasică de mai târziu, poeții neoterici și urmașii lor aveau cultul formei, al virtuozității metrice. Lirica lor scurtă, întoarsă spre natură sau spre analiza delicată a sentimentului de dragoste, reușește uneori să creeze imagini proaspete, de remarcabilă gingășie, ca în stihurile lui Pentadius și mai ales în Peruigilium Veneris.

13) Peruig., 89-91. Urmează înainte de refren: Sic Amyclas, cum tacerent, perdidit silentium (Ibid., 92. Refrenul încheie poemul).

14) Cf. și P.PASCAL, The Conclusion of the Peruigilium Veneris, în Neophilologus, 49, 1965, pp. 1-5.

MANUSCRISE

Peruigilium Veneris

Se menționează codicii Thuaneus (T) Salmasionus și Vindobonensis (V) 9041, din secolele VII-IX e.n.

E D I T I I

Peruigilium Veneris

1577, Paris - Princeps, P.PITHOU

1893, Londra - S.G.OWE

1918, Terino - C.PASCAL

1936, Oxford - C.CLEMENTI (ed. a 3-a)

1944, 1961, Paris - R.SCHILLING (Les Belles Lettres)

1959, Paravia - E.CAZZANIGA

TRADUCERI ROMÂNESTI

Pentadius

Pentadius, Elogiul primăverii, de Victor BUESCU, în Asonia, 2, 1940-1942, nr.5, p.15.

Peruigilium Veneris

Auctor incertus, Sărbătoarea Veneriei, de Traian DIACONESCU, în Opinia Studențească, 2, nr.3 (10), 1975, p.16.

S T U D I I

Peruigilium Veneris

C.CLEMENTI, Bibliographical and Other Studies on the Peruigilium Veneris, Oxford, 1913.

E.K.RAND, Sur le Peruigilium Veneris, în Revue des Etudes Latines, 1934, pp.83 și urm.

Pierre BOYANCÉ, Encore le "Peruigilium Veneris", în Revue des Etudes Latines, 28, 1950, pp.212 și urm.

P.PASCAL, The Conclusion of the Peruigilium Veneris, in Neophilologus, 49, 1965, pp.1 și urm.

R.SCHILLING, En reprenant le Peruigilium Veneris in Kolkaos, 13, 1967, pp.3 și urm.

POEZIA CLASICIZANTĂ DIN SECOLUL AL IV-LEA. AUSONIUS, CLAUDIAN, RUTILIUS.

REAȚIA CLASICIZANTĂ. Secolul al patrulea este caracterizat de o reacție clasicizantă destul de amplă. Adepții celui de al treilea clasicism căutau să imite fidel - fără a reuși desigur pe deplin - modelele clasice și practicau mai ales cultul lui Vergiliu. Ilustrativă ni se pare în acest sens practica așa-numitor centones. Un cento reprezenta extragerea din Vergiliu a unor versuri și amestecarea lor pentru a obține un conținut nou. Astfel, la mijlocul secolului, matreana Petronia Proba a cîntat într-un asemenea cento războiul întreprins de împăratul Constanțiu II împotriva lui Magnentius. Ulterior, această poetă a centonat istoria universală, așa cum și-o imagina ea. Cultul clasicilor a îmbrăcat ulterior alte forme. Astfel, pe la mijlocul secolului, Rufius Festus Avienus a rezumat în senari iambici Eneida, a tradus - după atîția alți autori - Phaenomena lui Aratos, a parafrazat în o mie trei sute nouăzeci și trei de hexametri o periegeză a lui Dionysios din Alexandria - autor din secolul al doilea - sub titlul de Descriptio orbis terrae și a alcătuit, în senari iambici, o Ora maritima, în care a descris țărmurile Imperiului. Sub influența lui Vergiliu, acest poet a depășit uneori expunerea seacă, a inserat legende

grațioase și a obținut pe alocuri chiar inflexiuni patetice.

La sfârșitul veacului, Auianus a alcătuit patruzeci și două de fabule esopice - de altfel de o valoare scăzută - pe care le-a dedicat unui anume Theodosius, probabil nu împăratul cu același nume, ci scriitorul Macrobius. Pe de altă parte, Publius Optatianus Porfirius și alții prelungesc pînă în secolul al patrulea poezia scurtă și rafinată a curentului neoteric.

1) AUSONIUS. Decimus Magnus Ausonius, unul dintre poeții importanți din acest veac, s-a născut în 310 e.n., la Burdigala, azi Bordeaux, în Galia, într-o familie înstărită. Tatăl său era medic și decurion în Burdigala. Tânărul Ausonius a întreprins lungi studii de gramatică și retorică, în orașul natal și ulterior în Tolosa (azi Toulouse). Ulterior a devenit avocat și s-a creștinat la vîrsta de cincizeci și cinci de ani. Între 367 și 375 a fost preceptorul lui Gratianus, fiul împăratului Valentinian I.

După ce Valentinian a murit, și, întrucît Gratianus a devenit împărat, Ausonius a obținut funcții oficiale importante, ca praefectus Galliarum (376) și chiar consul (379), în vreme ce membrii familiei și clanulul său politic și literar au ocupat alte posturi importante. După moartea lui Gratianus (383), Ausonius s-a retras la Burdigala, unde a murit, în 394 e.n. sau puțin mai tîrziu. Viața sa constituie o existență tipică pentru un universitar din secolul al patrulea, ajuns înalt funcționar și ideolog imperial, adevărat conditor legum, care și-a pus cunoștințele de retorică și cultura literară în serviciul împăraților timpului¹⁾.

1) Cf. în această privință, R.ÉTIENNE, Chronologie d'Ausone et de sa famille, în Bordeaux Antique,

Ausonius a scris multe versuri, ne-a lăsat o operă amplă, și foarte inegală ca valoare. În ansamblu, este vorba de producția unui versificator virtuos și nu de opera unui poet de talent.

Lista lucrărilor și culegerilor sale de versuri este foarte lungă. Menționăm totuși:

Epigrammata, culegere de versuri mușcăteare referitoare la personaje de la curte sau consemnate de legendele mitologice;

Epistulae, culegere de scrisori în versuri și pe diferite metri;

Ephemeris, scurt poem în hexametri, consacrat îndeletnicirilor cotidiene ale lui Ausonius;

Commemoratio professorum Burdigalensium, în distih elegiac, consacrată profesorilor și colegilor autorului de la universitatea din Burdigala;

Parentalia, treizeci de poeme despre rudele sale decedate;

Odo nobilium urbium, paisprezece poeme despre orașe celebre, ca Roma, Constantinopol, Cartagina, Antiohia, Alexandria și, desigur, Burdigala;

Caesares, transpunere în hexametri a lucrării lui Suetoniu consacrată celor doisprezece cezari;

Epitaphia heroum qui bello Troico interfuerunt, dedicate eroilor morți la Troia;

Cento nuptialis, extras din versurile lui Vergiliu, într-o tehnică la care ne-am referit mai sus;

Douăzeci de idile, între care Mosella, în patru sute optzeci și trei de hexametri.

1962, app. V, pp.335-345 și Ch.TERNES, introducere la Ausone, La Moselle, Paris, 1972, p.8. E.PARATORE Storia della letteratura latina, p.874 îl consideră ilustrativ pentru societatea generată de "căsătoria" dintre creștinism și cultura păgână.

Ausonius compune deci facil, dar fără profunzime și talent. Poet clasicizant, retor tehnician al versului, autor al unui cento vergilian, nutrit însă din experiența neotericilor, Ausonius a lăsat puține versuri, unde să vibreze o artă autentică.

În schimb, opera sa comportă o valoare documentară remarcabilă și dezvăluie multe aspecte ale practicii sociale a secolului al patrulea, trecută desigur prin optica unui exponent al aristocrației municipale și intelectuale, raliată Imperiului și noii sale ideologii - religia creștină. Mai ales în idile, Ausonius figurează viața dusă pe moșie, furnizează date interesante asupra economiei vremii, raporturilor dintre stăpîn pe de o parte și colonii și sclavii săi, pe de alta. Ausonius evocă și diverse aspecte ale vieții de familie sau ale celei universitare. Ephemeris înfățișează una dintre zilele poetului: scularea dimineată, conversațiile cu prietenii săi, vizitele mondene, discuțiile cu bucătarul. Ausonius ne apare ca un creștin foarte moderat, poate chiar oportunist, dar și ca un umanist, atașat valorilor clasice. Patriot ardent, iubeste cu pasiune Burdigala, orașul natal și Roma. Tot odată Ausonius era un om blînd, adesea îngăduitor.

Ausonius însuși n-avea prea multă încredere în talentul său. Minuia în schimb versul cu o tehnică excelentă, căci compunea în iambi, hexametri, anapești, versuri safice și inventa tot felul de combinații metrice iscusite. În ciuda banalității celor mai multe imagini, poncifurilor care proliferază pretutindeni, versurilor prozaice, unele fragmente de pastel atestă o sensibilitate reală. Astfel idila Rosae conține imagini de autentică prospețime.

MOSELLA. Dar cele mai reușite versuri se întâlnesc în Mosella, poem compus între 371 și 375 e.n.²⁾, unde Ausonius descrie o călătorie pe fluviul cu același nume și evocă Renania și ținuturile limitrofe. Abundă însă și digresiunile care se referă la diverse orașe - Roma, Burdigala, etc. - sau la alte teme. Astfel întâlnim un catalog al peștilor (vv.75-149), o evocare a feluritelor mijloace de a pescui (vv.461-483), dar și excursuri pe teme mitologice sau istorice. Ausonius descrie cu entuziasm frumusețea regiunii mosellane. O adevărată țară a Mosellei, teritoriu autonom din punct de vedere liric, tip de civilizație unică, se constată astfel în poem. Două salutații direct adresate Mosellei pun în lumină entuziasmul poetului. Ausonius salută întâi fluviul pentru calitățile sale și cele ale meleagurilor pe care riul le străbate³⁾. Dar există și o a doua salutatio, care începe prin a exalta Mosella ca născătoare de roade și de bărbați străluciți:

Salve, magne parens frugum uirumque, Mosella!⁴⁾

Urmează apoi elogiul virtuților de care au dat dovadă cei mai valoroși bărbați din regiunea renană.

Desigur și în Mosella abundă stihurile banale și imaginile împrumutate altor autori, Vergiliu, Ovidiu,

2) Cf., Ch.M. TERNES, op.cit., p.12.

3) AVS., Mos., 23-32: salve amnis laudate agris, laudate colonis.// dignata imperio debent cui moenia Belgae.// amnis odorifero luga uitae consite bacche.// consite gramineas, amnis uiridissime, ripas!// Nauiger ut pelagus, deuexas pronus in undas// ut fluuius, uitreeque lacus imitate profundo// et riuos trepido potes acquiperare meatu.// et liquido gelidos fontes praecellere potu:// omnia solus habes, quae fons, quae riuus et amnis// et lacus et biulo manamine pontus.

4) AVS., Mos., 381. Deci vers foarte clasic.

Horatîu, Silius Italicus, Statius. Dar poemul comportă un anumit interes istoric și unele descrieri reușite, alcătuite cu sensibilitate și grație⁵⁾.

Ausonius scrie într-o limbă voit clasică. El este primul din seria celor trei poeți importanți, care au ilustrat cel de al treilea clasicism, dar și cel mai puțin talentat.

Claudian - păgîn
 2) CLAUDIAN. Într-adevăr, poezia clasicizantă a primei renașteri nu se epuizează în erudiție versificată, în performanțe metrice. În opera lui Claudiu se pot descoperi accente de poezie autentică, substanță imagistică și ardentă artistică veritabilă, care amintesc forța marilor poeți latini.

Ca și Amian, Claudius Claudianus a fost un scriitor greco-oriental de limbă latină, fapt caracteristic atît pentru vitalitatea Imperiului, cît și pentru prestigiul sporit al literelor romane. O notiță la Suda, o inscripție de pe bustul de aramă al poetului aflat în forul lui Traian, unele aluzii din opera însăși a scriitorului, îngăduie o reconstituire sumară a existenței lui Claudian.

S-a născut pe la 375 e.n., în Egipt, probabil la Alexandria, ultimul mare centru de rezistență păgînă din Orient⁶⁾. A învățat mai tîrziu latinește și a fost

5) Ch.M.TERENES, op.cit., p.18 conchide însă cu sagacitate: "Ausone n'était pas Virgile, Valentinien n'était pas Octavien". Ausonius nu putea să-l ajute pe Valentinian, așa cum marele său precursor îl sprijinise pe August.

6) Aici trăia și predica vestita matematiciană Hypatia, ideolog pasionat al acestei rezistențe, pe care călugăriile o vor sfișia de vie.

educat în școlile grecești din Alexandria: de altfel primele sale încercări literare au fost redactate în grecește. A venit la Roma pe la 394 e.n., unde a rămas, cu întreruperi, timp de zece ani. Aici, a obținut protecția lui Stilicho, general vandal, favoritul tânărului împărat Honorius. Datorită acestei protecții a dobândit onoruri la curte și i s-au încredințat diferite misiuni oficiale, mai ales diplomatice. În 402 e.n., senatul i-a ridicat o statuie în forul lui Traian, statuie mai sus menționată. Inscripția de pe bust arăta că un succes i-a conferit poetului un schip de bronz, consacrat de cinstirea pe care i-au acordat-o patricienii; împăratul a încuviințat cererea senatului:

Sed prior effigiem tribuit successus ahenam.

Oraque patriciur nostra dicauit honos;

annuit hunc princeps titulum, poscente senatu...

O inscripție contiguă, alcătuită în grecește, îl declară urmaș al lui Homer și al lui Vergiliu. La sugestia Serenei, soția lui Stilicho, Claudian s-a căsătorit cu o matroană bogată, originară din Africa romană. La Roma, a început să scrie versuri din 395 e.n., dar activitatea sa de poet n-a durat mult. Nu se știe dacă poetul a supraviețuit dizgrației și morții lui Stilicho, survenite în 408 e.n. Oricum, a scris enorm până la vârsta de treizeci și trei de ani, amintind de fecunditatea lui Lucan.

Claudian a scris mai multe epigrame în grecește și numeroase poeme în latinește. Astfel a alcătuit două poeme epice, De raptu Proserpinae, din care ne-au rămas trei cărți, scrise între 395-398 e.n., și o Gigantomachia, în o sută douăzeci și șapte de hexametri dactilici. De asemenea, a alcătuit un poem mitologic, Laudes Herculis. Din aceeași categorie de poeme de ima-

ginație fac parte și unele dintre idile, ca și epigramele lui Claudian.

Dar opera lui Claudian rezidă indeosebi în poeme ocazionale, prin excelență politice, cum au fost Panegyricus in Probinii et Olybrii consulatum și De tertio consulatu Honorii, ambele datînd din 395 e.n.; In Rufinum, din 396, invectivă în două cărți dirijată împotriva favoritului împăratului Arcadius de la Constantinopol, care era un adversar neîmpăcat al lui Stilicho; De quarto consulatu Honorii Augusti, din 397 e.n., Epithalamium de nuptiis Honorii et Mariae (în 341 de versuri), Fescennina, pe aceeași temă (căsătoria lui Honorius), De Manlii Theodori consulatu și De bello Gildonice (poem care glorifică victoria lui Stilicho asupra maurului rebel Gildon), toate din 398 e.n.; trei cărți de laudibus Stilichonis, din 399-400 e.n.; De bello Gothico, care celebrează izbînzile lui Stilicho asupra lui Alaric, din 402 e.n.; De sexto consulatu Honorii, din 403 e.n. și alte poeme de același gen (De Palladio et Celerina; Laus Serenae). De altfel, o bună parte din Epistulae, Idyllia și Epigrammata au caracter ocazional.

POEZIE ȘI IDEI. Forma metrică obișnuită este hexametrul dactilic. Totuși, undele epistule, idile și epigrame sînt scrise în distih elegiac, iar cele patru poeme, care fac parte din culegerea numită Fescennina, sînt scrise în diferiți metri, mai ales alcaici. Versificația este totdeauna corectă, îngrijită; armonia stilurilor lui Claudian poate satisface "urechile" cele mai pretentioase, căci poetul se dovedește un virtuos al metricii.

Totuși, s-a considerat îndeobște că esențială ar fi fost opera politică: Evul Mediu a separat un

Claudianus maior, cel politic, de un altul, minor, de care țineau și poemele epice.

În ciuda acestor aprecieri, opera epică și mitologică nu este lipsită de interes. Este adevărat că aici abundă ornamentele mitologice și retorice, dar Claudian reușește câteodată să devină pasionant. Este interesant că în pofida numeroaselor reminiscențe din autorii clasici, adesea aprea centones din Vergiliu, Ovidiu și Catul și a fidelității față de tradiție clasicizantă, Claudian arată - în invocția din De raptu Proserpinae - că îl inspiră nu muzele, ci mintea sa arzătoare. Profanii să se îndepărteze:

Mens congesta iubet. Gressus remouete. profani⁷⁾.

Dar mai jos acceptă totuși ajutorul zeului Febus Apollo⁸⁾. Expresia poetică ne apare energică, viguroasă, aproape vehementă, întocmai ca în invectivele lui Claudian. La bază se instalează o autentică inspirație păgână mistică, în spiritul arzător a ceea ce mai rămăsese din vechile culte. Elementele eleusine și neopitagoreice se împletesc cu valențele isiacice. În Gigantomachia apar chiar unele urme de orfism. Primele versuri din In Rufinum pun problema opțiunii între epicureismul ateu și

7) CLAUD., De rapt. Proserp., 1,4.

8) Iată tot pasajul (De rapt. Proserp., 1,1-14): Inferni raptoris equos, afflataque curru//sidera Taenariorum, caligantesque profundae//lunonis thalamos audaci prodere cantu//mens congesta iubet. Gressus remouete. profani.//Iam furor humanos nostro de pectore sensus//expulit, et totum spirant praecordia Phoebum.//Iam mihi cernuntur trepidis delubra moueri//sedibus, et claram dispergere culmina lucem.//aduentum testata dei: iam magnus ab imis//auditur fremitus terris, templumque remigit//Cecropium, sanctasque faces attollit Eleusis.//Angues Triptolemi stridunt, et squamea curuis//colla leuant attrita iugis, lapsusque sereno//erecti roseas tendunt ad carmina cristas.

misticismul teist, pe care Claudian, puternic marcat de superstițiile vremii, o rezolvă deschis în favoarea celui din urmă⁹⁾. Profund păgîn, Claudian slujește totuși un împărat creștin.

Desigur însă că poemele politice sînt mai importante. Claudian pledează pentru măreția Romei și se afirmă pretutindeni ca partizan hotărît al unității lumii latine. Deși greco-egiptean, dar profund atașat Imperiului, disprețuiește curtea prebizantină de la Constantinopol. Claudian cîntă trecutul glorios al latinității, condamnă sciziunea lui Gildon și își însușește optica acelor grupuri ale aristocrației Capitalei, care, chiar după eșecul lui Eugenius și al Nicomachilor, sperau încă în destinul Romei și credeau în forța tradițiilor ei, totodată păgîne și civilizatoare. Poetul crede în permanența Romei, în misiunea ei pacificatoare, în capacitatea Imperiului de a unifica¹⁰⁾. La începutul pasajului în cauză, Claudian evocase edificiile Romei și istoria ei triumfală. Roma este cea mai mare dintre cetățile pe care le învăluie eterul: quae nihil terris complectitur alius aether¹¹⁾. Desigur, patriotismul roman arzător nu-l împiedică să proslăvească Nilul, să ateste un real atașament față de meleagurile natale, așa cum dovedește idila numită Nilus. Claudian a încercat într-adevăr să concilieze Alexandria și Roma atîta vreme rivale.

9) CLAUD., In Ruf., 1,1-24.

10) CLAUD., De laud.Stilic., 3,150-160: haec est in gremium victos quae sola recepit//humanumque genus communi nomine fovit, // matris, non dominae ritu, ciuesque uocauit//quos domuit, nexuque pio longinqua reuinxit. //Huius pacificis debemus moribus omnes//quod ueluti patriis regionibus utitur hospes ... Quod cuncti gens una sumus:nec terminus unquam//Romanae dicionis erit ...

11) CLAUD., De laud.Stilic., 3,131. Descrierea encomiastică a Romei se realizează în versurile subsecvente.

Claudian afirmă însă că destinul Romei va fi redresat de barbarul Stilicho, pe care îl împodobește cu cu toate calitățile, militare, politice, intelectuale, civilizatoare. Este greu de apreciat astăzi care este aportul tiparului encomiastic în elogiile decernate de poet acestui vandal și ce reprezintă un atașament sincer. Este limpede însă că poetul își iubește ocarotite-
rul și îl consideră sincer ca scutul imperiului. Victo-
riile lui Stilicho au reînviat toți laurii strămoșești:
generalul a redat Romei toate triumfurile, exclamă
Claudian adresându-se direct Cetății eterne:

Haec omnes ueterum reuocauit adorea laurus.

Restituit Stilicho cunctos tibi, Roma, triumphos ¹²⁾

Claudian minuieste de altminteri cu iscusință arma panegiricului. Împăratul Honorius, Serena și alte personaje oficiale își văd astfel meritele considerabil sporite, exagerate. Și în asemenea cazuri este dificil de separat contribuția entuziamului juvenil, sincer, de partea care revine încontestabil adulației convenționale.

Dar dacă entuziasmul lui Claudian este puternic, ura sa apare ca feroce. Claudian poate să dovedească chiar mai multă dibăcie când se slujește de arta in-
vectivei, decât dacă se folosește de cea a panegiricu-
lui. Toate viciile se concentrează în personaje ca
Rufinus sau Eutropius, care constituie adevărate cala-
mități pentru lumea romană ¹³⁾ Invectiva lui Claudian recu-
perează violența amară, dar convingătoare, chiar fasci-
nantă a lui Iuvenal..

12) CLAUD., De laud. Stil., 1,384-385.

13) CLAUD., In Ruf., 1,25-29: inuidiae quondam sti-
mulis incanduit atrox/Alecto, placidas late cum
cerneret urbes./Protinus infernas ad limina
tetra sorores./concilium deformae, uocat: glome-
rantur in unum/Innumerae pestes Erebi...

Universul interior al lui Claudian se constituie aşadar la nivelul devotamentului faţă de Roma şi faţă de facţiunea lui Stilicho, ca şi în contextul opţiunilor neopitagoreice şi isiaice, adoptate sub semnul fervorii păgine, care face numai concesii de suprafată creştinismului oficial. Fantasia efervescentă, viguroasă a scriitorului, transformă însă totul în structură artistică.

Am notat mai sus că poetul împrumută mult arsenalului mitologic tradiţional şi utilizează procedee clasice. Ura sa împotriva lui Rufinus este foarte sinceră, dar cadrul în care se desfăşoară este, aşa cum am mai arătat, infernul mitologic, tradiţional. Claudian reia adesea procedeele lui Statius şi chiar ale lui Lucan şi inseră pretutindeni umbre, vise, prodigii, alegorii, prosepopei. Am văzut că poetul invocă propria sa mens, de altfel congesta, termen care mărturiseşte o intensă combustie lăuntrică, foarte reală la Claudian, dar de asemenea că mitologia intervine la tot pasul. Venus prezidează nu numai căsătoria împăratului, dar şi cea a favoritului acestuia, Palladius. Tibrul, Padul divinităţile fluviale intervin cu dezinvoltură în viaţa oamenilor. La rîndul său, zeiţa Roma se arată neobosită: se amestecă în consulatul lui Olybrius, dar şi în cel al lui Stilicho, în războiul purtat împotriva lui Gildon, în invazia lui Alaric.

Uneori descripţiile sînt lungi, grandilocvenţa abundă şi lamentaţiunile proliferază. Tiparele retorice nu lipsesc nici ele: întîlnim apostrofe, interogaţii, prosepopei, hipotipoze, amplificatii de toate tipurile. Semnificative sînt perifrazele: pentru a desemna unele animale sau anumite meleaguri sînt folosite echivalente simbolice. Aluziile şi simbolurile ilustrează unul dintre aspectele cele mai interesante ale poeziei lui

Claudian. Astfel întâlnim polus în loc de caelum, proles în loc de pullus, diem în loc de lucem, ignes pentru radios solis. În descrierea Egiptului, în loc de aguas sine imbre, utilizează imbres serenos. Curcubeul este denumit arcum uariata luce rubentem, iar Proserpina apare calificată drept Iuno profunda. Unele dintre metaforele făurite de Claudian apar grațioase, altele energice și orice mijloc este folosit de poet pentru a traduce o idee printr-o imagine concretă. Claudian utilizează în general fraze lungi, dar se servește câteodată și de iuxtapunere. Limba lui Claudian se prezintă ca destul de clasică, uneori vădit artificială, presărată cu formule învățate.

Registrul lui Claudian este de altfel foarte întins, mergînd de la expresia viguroasă, chiar prea sonoră, pînă la imaginea proaspătă, chiar delicată¹⁴⁾. De altfel, retorica se suprapune îndeobște, cum am mai arătat, unor convingeri reale; ceea ce la altul ar funcționa ca un loc comun devine la el numai expresia mai mult sau mai puțin încărcată a unor pasiuni autentice. Tableuri întregi excelează prin vigoarea lor, ca în paralela Stilicho-Rufinus, în descrierile Romei amenințate de Gildon sau de goți, în demersurile provinciilor pentru a-l hotărî pe Stilicho să accepte consulatul. Pe de altă parte, poetul atestă un viu gust pentru satiră, pentru invectiva violentă: excelent sînt structurate portretele șarjate ale lui Gildon și Eutropius. La rîndul lor, epitalamurile, plimbările zeițelor pe pajiștile înflorite, per florea rura, descrierea toaletelor zeiței Venus traduc o sensibilitate suavă. Clasic ca formație, Claudian anexează totuși teritorii care aparținuseră oîndva noului stil, se înrudește pe plan

14) Cf. și R.PICHON, op.cit., p.832.

temperamental cu Lucan, atestă în țesătura intimă a talentului său fîlone organic romantice.

Prezența lui Claudian este, firește, cea mai interesantă, cea mai vie, am spune cea mai credibilă, în peisajul variat al poeziei latine tîrzii.

Arta sa se înscrie în curentul celui de al treilea clasicism, dar ilustrează particularități remarcabile. Poet înzestrat cu reale calități (sinceritate, patos avîntat, fantezie exuberantă, vigoare expresivă, forță satirică, măiestrie poetică) dar și cu defecte (adulație exagerată, căutare febrilă a unor limite lingvistice, cîteodată bombasticitate), Claudian ne oferă unul dintre ultimile testimonii de poezie latină viabilă, autentică.

Clasic prin formație, el atestă un temperament avîntat, aproape romantic. Claudian relevă cele două mari virtuți ale poeziei latine: inspirația patriotică și arta clasică. Cu un entuziasm de roman relativ recent, Claudian crede că Roma va fi salvată de un vandal, generalul Stilicho. Intr-adevăr, în structura de profunzime a universului său poetic regăsim îngemănate dragostea pentru Imperiu, încrederea în misiunea lui civilizatoare - încă fertilă în ochii poetului - și o artă de mare întindere expresivă, bazată pe o substanță lirică efervescentă, dar și pe amplificare retorică, pe vivacitate și pregnanță a imaginilor, ca și pe grație abil dozată. Rutilius și alții îl vor limita cu evlavie.

B. RUTILIUS. Într-un fel, experiența lui Claudian este reluată de Claudius Rutilius Namatianus. Numai că Rutilius nu mai exprimă atît iluziile ideologice ale păgînismului muribund, cît atașamentul față de Roma, chiar creștină, a aristocrației galice și a altor grupuri suprapuse ale societății Imperiului care se simțeau

solidare cu puterea romană și refuzau evidența destrămării ei. Rutilius crede în resurecția acestei puteri și în cultura latină¹⁵⁾.

Se născuse în sudul Galiei, la sfârșitul secolului al patrulea, într-o familie aristocratică încă păgînă, care dădea de multă vreme Romei slujbași, funcționari superiori credincioși. Rutilius însuși, deși păgîn, făcuse o carieră strălucită sub Honorius, ca magister officiorum, șef al birourilor imperiale, și praefectus Vrbi, în 414¹⁶⁾. În anul 417 e.n., probabil în cursul toamnei (de pildă, în octombrie), Rutilius părăsește Roma spre a-și revedea moșia din Galia, devanțată de goți, deci post saeva incendia. Si-a descris călătoria într-un lung poem, numit De reditu suo, în două cărți, scrise în distih elegiac.

Prima carte cuprinde șase sute patruzeci și patru de versuri, în vreme ce din a doua nu dispuneau pînă recent decît de șaiszeci și opt de stihuri: descoperiri noi, datorate Mirellei Ferrari, au adăugat la acestea două noi grupuri de versuri¹⁷⁾.

-
- 15) E. PARATORE, Storia della Letteratura latina, p. 951: "proprio questo commosso saluto alla metropoli fatiscante costituisce la gemma che ha assicurato a Rutilio l'immortalità". Dar încă C.I. BALMUS, Rutilio Namaziano, l'ultimo poeta di Roma, în Il Mondo Classico, 3-4, 1935, p.14, subliniase că poetul se nutrise cu nostalgia cerului Nicomachilor.
- 16) Diferențele religioase nu blocau anumite solidarități politice și mai ales sociale: ele se rezolvau prin creștinarea treptată a acelor aristocrați care mai rămăseseră încă păgîni.
- 17) Cf. E. CECCHINI, Per il nuovo Rutilio Namaziano, în Rivista di Filologia e di Istruzione Classica, 102, 1974, pp.401-404.

Aceste noi descoperiri par a corebora ideile lui François Préchac, care considera că întreruperea poemului nu s-ar datora unui accident survenit în viața poetului - acesta și-ar fi revăzut jurnalul de bord în Galia, în tihna cabinetului său - ci naufragiilor atîtor texte, produse în Evul Mediu¹⁸⁾.

Cartea întâi începe cu elogiul celor născuți în metropolă, în Italia (vv.1-18), continuă cu o descriere a locurilor de baștină ale poetului, din Galia, recent devastate (vv.19-34), și cu o laus Romae, imn adresat virtuților și misiunii Romei (vv.35-164). Urmează apoi nararea peripețiilor plecării din Roma (vv. 165-216) și a cabotajului pe țărmurile italice, mai ales toscane¹⁹⁾ (vv.217-644), în cursul căruia poetul efectuează numeroase escale: în timpul unei furtuni, se oprește într-un port și vinează mistreți (vv.615-636). Cartea a doua narează restul călătoriei pe mare, pînă la localitatea Luna, dar cuprinde digresiuni despre Apenini și despre Italia, ca și o invectivă dirijată împotriva lui Stilicho, care ar fi fost răspunzător de toate toate nenorocirile romanilor.

STRUCTURA POEMULUI. Rutilius prezintă mai ales diferitele aspecte ale naturii, localitățile pe lângă care trece și stările emoționale evocate de ele. Descrie citadela orașului Populonia, insula Urgo, admiră Pisa și țărmurile toscane, contemplă furtuna dezlănțuită pe mare. Desigur, nu lipsesc aluziile la situația de la

18) F. PRÉCHAC, Introducere la Rutilius Namațianus, Sur son retour, ed. a 2-a, Paris, B.L., 1961, pp. XXII-XXIV.

19) În această epocă, o călătorie pe mare era mai sigură din pricina invaziilor, tîlhăriei, răscoalilor locale, drumurilor distruse, care îngreunau considerabil deplasările pe uscat.

Roma și la prietenii lăsați acolo. Aceștia din urmă sînt îndeobște înalți demnitari originari din Galia ori oameni de cultură (literați, juriști), legați de Roma. Abundă de altfel digresiunile. În drum, îi apare Ilua (Elba actuală), bogată în fier, fapt care îi inspiră o digresiune moralizatoare, cu privire la fier și la aur²⁰. Ultimul este învinovat ca aducător de moarte, ca materie care pregătește toate viciile: dragostea carbă de aur conduce la ticăloșie:

Materies utilis aurum letale parandis:
auri caecus amor ducit in omne nefas²¹).

Antinomia între viciile generate de aur și virtuțile asociate fierului apare consemnată pe un ton sentențios²². Rutilius preia desigur un loc comun²³; totuși, în pofida reminiscențelor clasice și elementelor mitologice tradiționale, numeroase pretutindeni, el are în vedere evenimente și personaje contemporane lui. Evocă ravagiile produse de invaziile barbare în Italia și în Galia, insistă asupra traficului funcțiilor și abuzurilor săvîrșite de funcționarii imperiali necinstiți.

Astfel notează că Lucilius, fost comes sacrarum largitionum, protejase visteria de funcționarii statului, care furau ca niște Harpii²⁴). Semnalează deci răspîndirea corupției printre funcționarii publici, fenomen caracteristic secolului al patrulea.

20) RVT., De red., 1,357-370.

21) RVT., De red., 1,357-358.

22) De pildă, RVT., De red., 1,361-364: auro uicta fides munitas decipit urbes, // auri flagitiis ambitus ipse furit. // At contra ferro squalentia rura coluntur, // ferro uiuendi prima reperta uia est.

23) Tratat de PLAUT., Capt., 328; HOR., Carm., 3,24, 49; OVID., Met., 1,140 etc.

24) RVT., De red., 1, 599-614.

Unele concepte și chiar termeni consacrați în filosofia stoică - deus, natura, etc. - apar în anumite pasaje, dar Rutilius este un exponent al isianismului, ca și Claudian și ideologii cercului Nicomachilor. Astfel, poetul descrie succint și laudă ceremoniile modeste organizate în cinstea zeului egiptean Osiris²⁵⁾. Tinde spre un monoteism păgîn isiac, dar se dovedește chiar mai sever față de creștinism decât Claudian, în pofida trecutului său politic în serviciul unei administrații creștine. Cînd trece pe lângă Capraria zărește locașurile călugărilor și află astfel prilejul să reprobe modul lor de viață: de ce trebuie să devii nenorocit, se întreabă poetul, de teama de a nu fi nenorocit?²⁶⁾. Ajuns la Gorgon, vede din nou așezările călugărilor și deci critică viața și concepțiile lor. Pe vremea Circei se schimbau corpurile, acum se schimbă sufletele:

tunc mutabantur corpora, nunc animi²⁷⁾.

Rutilius nu înțelege și chiar critică spiritualismul creștin, mortificarea cărnii, și le consideră străine de tradiția clasică, pe care astfel ar ruina-o. Deploră de altfel cucerirea Iudeei, țară care ar fi adus Imperiului creștinismul²⁸⁾, și alcătuiește o ade-

25) RVT., De red., 1,573-576. Reamintim că isianismul constituia ultima redută a păgînismului muribund.

26) RVT., De red., 1,439-446: processu pelagi iam se Capraria tollit; squalet lucifugis insula plena uiris.//Ipsi se monachos Graio cognomine dicunt //quod soli nullo uiuere teste uolunt.//Munere fortunae metuunt, dum damna uerentur.//Quisquam sponte miser, ne miser esse queat?//Quaenam peruersi rabies tam stulta cerebri.//dum mala formides, nec bona posse pati?

27) RVT., De red., 1,526.

28) RVT., De red., 1,395-398.

vărată invectivă împotriva iudeilor, creștini sau mozaici²⁹⁾.

Rutilius iubește cu duioșie Galia, vibrează la amintirea ei, dar este îndeosebi atașat de Roma. Tot poemul, toate descrierile de orașe, porturi și peisaje, sînt impregnate de pasiunea pentru Roma. Structura profundă a poemului se constituie sub semnul acestei pasiuni ardente, care își anexează toate procedeele și arhetipurile adecvate. Multe reminiscențe livrești urmăresc să pună în lumină tocmai gloria Romei și sentimentele poetului față de Cetatea eternă. Celebrează nu numai frumusețea ei, ci și misiunea istorică de a unifica popoarele pentru veșnicie: i se adresează direct și îi amintește că a dat diferitelor popoare o patrie unică. Cei răi au avut de cîștigat pentru că au fost învinși de tine, zice poetul, și, oferind celor înfrinși să împărtășească drepturile tale, ai făcut din întreaga lume un oraș:

fecisti patriam diuersis gentibus unam;

profuit iniustis te dominante capi.

Dumque offers uictis proprii consortia iuris,

urbem fecisti quod prius orbis erat³⁰⁾.

Mai limpede decît Claudian, Rutilius se referă așadar la coeziunea Imperiului și la procesul de romanizare a teritoriilor din jurul Mediteranei. Roma este de altfel cea mai frumoasă regină, un astru strălucitor:

29) RVT., De red., 1, 383-398.

30) RVT., De red., 1, 63-66.

Exaudi, Regina tui pulcherrima mundi,
inter sidereos Roma recepta polos³¹⁾.

Fervoarea lui Rutilius reflectă însă, așa cum am arătat, sentimentele și îndeosebi interesele unor grupuri aristocratice din provincii și din Capitală, care depindeau de supraviețuirea Imperiului. Pasiunea sa ne apare însă astăzi ca sinceră și emoționantă.

Pretușindeni abundă reminiscențele livrești și mitologice: fiecare loc vizitat, fiecare peripeție, îi evocă un episod din mitologie sau din istoria legendară a Romei. Chiar invectivele contra lui Stilicho și a creștinilor includ unele aluzii mitologice, la episodul Althaea-Meleagru și la altele. Poetul datorează mult lui Ovidiu: chiar versul - distihul elegiac - este ovidian, iar scena plecării din Roma este inspirată parțial de stihurile poetului din Sulmona. De fapt, tema părăsirii Capitalei și a călătoriei amintesc de asemenea tipare ovidiene³²⁾.

Tristele constituie așadar principalul model literar al poemului scris de Rutilius Namatianus. Designăm însă că Rutilius s-a servit și de alte modele: Iter Siculum al lui Lucilius, Iter Brundisimum al lui Horațiu,

31) RVT., De red., 1,47-48. În altă parte, declară, cu același patos, sentimentele sale: te canimus semperque sinent dum fata, canemus (ibid., 51). Resurecția Romei nu va avea sfârșit: ordo renascendi est crescere posse malis (ibid., 1,140). În viața lui Alaric n-a afectat-o cu adevărat. C.I.BALMUS, op.cit., p.17, notează: "la passione per Roma, 'regina del mondo, l'universalità di questa, la pacificazione colla clemenza come metodo a servizio dell'universalità, la missione civilizzatrice e la perennità di Roma, la sua divinizzazione, ecco le idee fondamentali di questo questo inno".

32) Este însă adevărat că Ovidiu, cel mai modern dintre clasici, era foarte apreciat în epoca imperială.

Iter al lui Caesar etc. De reditu suo este imbibat de numeroase ecouri, chiar versuri, expresii, imagini împrumutate din Vergiliu, Horațiu, Lucrețiu și nu numai din Ovidiu. Rutilius este, indubitabil, mai clasicizant decât Claudian, mai caracteristic pentru cel de al treilea clasicism. În pofida atitudinii diametral opuse, adoptată față de Stilicho, Rutilius este influențat și de Claudian, ca și de poezia secolului al treilea. De aici provine o pasiune destul de puțin clasică pentru anti-teze.

Dar Rutilius poate fi și original, datorită sincerității și intensității sentimentelor sale. Rutilius Namatianus atestă o vie sensibilitate față de natură, care amintește de reacțiile similare ale lui Iulian Apostatul. Rutilius descrie umbra pinilor care tremură pe valuri de-a lungul țărmului și, în general, frumusețile mării³³⁾. Poetul vibrează în fața clarobscurului liniilor de orizont, care se pierd în ceața depărtărilor. Dacă uneori apare prolix și încărcat, tributar reminiscențelor mitologice, de multe ori se exprimă simplu, echilibrat, efectiv clasic³⁴⁾. Utilizează metafore, metonimii, aliterații; operează cu antiteze de tipul grata - miseranda, publica - priuata (în elogiul Romei). În laus Romae folosește stilul înalt, imperativele solemne și conjunctivele optative. Sintaxa sa apare îndebște clasică și poetul își construiește clar frazele. Vocabularul utilizat este cel al lui Ovidiu și Vergiliu: rar întâlnim câte un cuvânt ca adjectivul mundanus, utilizat de autorii mai puțin clasici ai vremii.

33) C.I. BALMUS, op.cit., p.26, citează în acest sens De red., l.13-14; 283-284; 639-640 etc.

34) Clasicismul fervent duce, în secolul al patrulea și în al cincilea, la o limbă destul de artifițială, dar semnificativă pentru eforturile întreprinse de autorii creștini și păgini de a menține prin toate mijloacele, inclusiv lingvistice, străvechea glorie a Romei (vezi și introducerea).

Constantin Balmuş l-a numit pe Rutilius Namatianus "ultimul poet al Romei"³⁵⁾. Într-adevăr, Rutilius a a fost ultimul poet latin autentic, capabil de a simţi şi transmite emoţia adevărată, fiorul şi cîntul liric. În structura de profunzime a poemului De reditu suo, oricine poate remarca admiraţia faţă de trecutul glorios al Romei, credinţa în eternitatea ei, dragostea pentru poezia clasică, exprimate într-un limbaj clasicizant, echilibrat, simetric construit, înrîurit de poezii clasici, dar atestînd entuziasm sincer, prospeţime imagistică autentică.

MANUSCRISE

a) AUSONIUS

Mai multe, în funcţie de diversele opere. Astfel Mosella apare în Sangalensis G, şi în Vaticanus Reginae 1650 (Reg.), ambele din secolul al zecelea, în Bruxellensis 5369/73 (B), din secolul al doisprezecelea, şi în altele, mai recente.

b) CLAUDIAN

Aceeaşi situaţie. De raptu Proserpinae apare într-un Laurentianus F din secolul al VII-lea, într-un Londinensis D., din secolul al XIII, într-un Oxoniensis A, din acelaşi veac, şi într-un Parisinus S 15.005, din secolul al XIV-lea. Restul operei apare pe diverşi codici, cum ar fi un Vaticanus, din secolul al XII-lea, un Parisinus, din veacul următor, etc.

35) Cf. C.I.BALMUS, op.cit., p.27, unde susţine că Rutilius mediază între Roma şi epoca modernă.

c) RUTILIUS

Textul poemului se află censemnat în doi codici din secolul al XVI-lea: Vindobonensis 277 V, din Viena, și Romanus R. Ambele provin, fiecare printr-un intermediar, dintr-un manuscris descoperit la Bobbio, în 1493, de G.Galbiato, numit codex Bobbiensis, azi pierdut. Recent s-au descoperit noi fragmente din cartea a doua.

E D I T I I

a) AUSONIUS

- 1472, Veneția - Princeps, B.GIRARDINI
 1883, Berlin - K.SCHENKL (în Mon.Germ. Hist., V,2)
 1886, 1972, Leipzig - R.PEIPER (Teubner)
 1889, Bordeaux - H. DE LA VILLE MIRMONT (Mosella)
 1919-1921, 1961, Londra - H.G.EVELYN - WITHE (2 vol.)
 1926, 1967, Marburg, Hildesheim - C.HOSIUS (Mosella)
 1932, Trier - W.JOHN
 1935, Paris - M.JASINSKI
 1957, Torino - A.MARSILI
 1971, Torino - A.PASTORINO
 1972, Paris - Ch.M.TERMES (Mosella)
 b) CLAUDIAN

- 1482, Vicenza - Princeps
 1876-1879, Leipzig - L.JEEP (2 vol.)
 1892, Berlin - BIRT (în Monumenta Germaniae Hist., X)
 1893, Leipzig - J.KOCH (Teubner)
 1922, Londra, New-York - M.PLATNAUER (Loeb)
 1933, Paris - V.CREPIN (2 volume, Garnier)
 1933, Paris - P.FARGUES (numai în Eutropium)
 1936, Aix-en-Provence - P.FARGUES (numai De consulatu Honorii)
 1938, Berlin - K.A.MÜLLER (numai De consulatu Honorii)
 1952, Roma - V.PALLADINI (numai De raptu Proserpinae)

1969, Cambridge - J.B.HALL (numai De raptu Proserpinae)

c) RUTILIUS

1520, Bologna - Princeps, Giovanni Battista PIO

1870, Leipzig - L.MÜLLER (Teubner)

1904, Paris - J.VESSEREAU

1907, Londra - H.KEENE

1912, Viena - G.HEIDRICH

1921, Firenze - V.USSANI

1913, Heidelberg - N.HELM

1933, 1961, Paris - J.VESSEREAU, F.PRECHAC (Les Belles Lettres)

1936, Gand - P.VAN DE WOESTIJNE

1967, Firenze - E.CASTORINA

1971, Parma - I.BARTOLI

TRADUCERI ROMÂNESTI

a) Ausonius

Ausonius pasaje, de Petre STATI, în Poezii latini, Bucureşti, 1973, vol.II, pp.343-350

Ausonius, pasaje, de Dumitru CRĂCIUN, în Antologia poeziei latine, Bucureşti, 1973, pp.237-239.

b) Claudian

Claudianus, Viata la tară, de Nicolae MARINESCU, în Orpheus, 3, 1927, pp.312-313.

Claudianus, pasaje, de Ilie MIHĂESCU, în Orpheus, 3, 1927, p.313.

Claudius Claudianus, Împotriva getilor, de G.POPA - LISSEANU, în Dacia la autorii clasici I.Autorii latini clasici și postclasici, Bucureşti, 1943, p.llo.

Claudius Claudianus, pasaje, de H.MIHĂESCU, în Izvoarele istoriei României II. De la anul 300 până la anul 1000, Bucureşti, 1970, pp.167-169.

Claudian, Gigantomahia, pasaje, de Ion ACSAN, în Legende mitologice din opera poezilor greci și latini, Bucureşti, 1972, pp.101-106.

Claudian, pasaje, de Petre STATI, în Poezii latini, București, 1973, vol.II, pp.352-361.

Claudian, pasaje, de Dumitru CRĂCIUN, în Antologia poeziei latine, București, 1973, pp.243-246.

c) Rutilius

Rutilius Namatianus, pasaje, de Petre STATI, în Poezii latini, București, 1973, vol.II, pp.361-364.

Rutilius Claudian Namatianus, pasaje, de Dumitru CRĂCIUN, în Antologia poeziei latine, București, 1973, pp.248-250.

S T U D I I

a) Ausonius

Henri DE LA VILLE DE MIRMONT, De Ausonii Mosella, Paris 1892.

René PICHON, La société mondaine au IV-e siècle, d'après les poésies d'Ausone, în Les derniers écrivains profanes, Paris, 1906, pp.156-216.

A.DELACHAUX, La latinité d'Ausone, Lausanne, 1909

Carl HOUSIUS, Die literarische Stellung von Ausons Mosellied, în Philologus, 1925, pp.132 și urm.

Friedrich MARX, Ausonius' Lied von der Mosel, în Rheinisches Museum, 1931, pp.368 și urm.

G.BELLISSIMA, Ausonic professore e la scuola Burdigalense, Sienna, 1932.

J.ANDRÉ, La poésie personnelle d'Ausone, Paris, 1941.

R.GREVE, Mosella und einige kleinere Gedichte, Paderborn, 1952.

J.HATINGUAIS, Vertus universitaires selon Ausone, în Revue des Études Anciennes, 1952, pp.379 și urm.

P.ODILE, La culture grecque dans le cercle d'Ausone, în Revue des Études Latines, 30, 1952, pp.77 și urm.

S.PRETE, Ricerche sulla storia del testo di Ausonio, Roma, 1960.

M.R.POSANTI, Reminiscenze di poeti latini nella Mosella di Ausonio, în Studi di Filologia Classica, 34, 1962, pp.31 și urm.

D.KORZENIEWSKI, Aufbau und Struktur der Mosella des Ausonius în Rheinisches Museum, 106, 1963, pp.80 și urm.

Ch.M.TERNES, Paysage réel et coulisse idyllique dans la "Mosella" d'Ausone, în Revue des Études Latines, 48 1970, pp.376 și urm.

b) Claudian

Theodor MOMMSEN, Stilicho und Alarich, în Hermes, 1903, pp.105 și urm.

A.PARRAVICINI, Studi di retorica sulle opere di Claudio Claudiano, Milano, 1905.

I.H.CREES, Claudian as Historical Authority, Cambridge, 1908.

J.C.ROLFE, Claudian, în Transactions and Proceedings of the American Philological Association, 1919, pp.135 și urm.

P.FARGUES, Claudien. Études sur sa poésie et son temps, Paris, 1933.

H.STEINBEISS, Das Geschichtsbild Claudians, Halle, 1936.

A.MARSILI, Roma nella poesia di Claudiano, în Antiquitas, 1946, pp.3 și urm.

V.CREMONA, La composizione del De raptu Proserpinae di Claudiano, în Aevum, 1948, pp.231 și urm.

D.ROMANO, Claudiano, Palermo, 1958.

C.L.BRACELIS, El mundo de Virgilio y de Claudiano comparados, în Revista de Estudios Clásicos, 9, 1965, pp. 75 și urm.

C.L.BRACELIS, Virgilio y Claudiano, poetas aulicos, aceeași revistă, pp.97 și urm.

P.G.CHRISTIANSEN, The Use of Images by Claudian Claudianus, Haga, 1969.

Cda. III/976 Fasc. 14

Alan CLARENDON, Claudian. Poetry and Propaganda at the Court of Honorius, Oxford, 1970.

O.A.W.DILKE, Claudian. Poet of Declining Empire and Morals. An Inaugural Lecture, Leeds, 1970.

I.GUALANDRI, Aspetti della tecnica compositiva in Claudiano, Milano, 1970.

André CHASTAGNOL, Le poète Claudien et l'Histoire Auguste, in Historia, 19, 1970, pp.444 și urm.

c) Rutilius

René PICHON, Un grand fonctionnaire galle-romain: le poète Rutilius Namatianus, in Les dernières écrivains profanes, Paris, 1906, pp.243-269.

Jules VESSEREAU-DIMOFF, Rutilian, in Revue de Philologie, 30, 1906, pp.61 și urm.

P.DE LABRIOLLE, Rutilius Claudius Namatianus et les moines, in Revue des Etudes Latines, 6, 1928, pp.30 și urm.

Jérôme CARGOPINO, À propos du poème de Rutilius Namatianus, aceeași revistă, pp.180 și urm.

F.JAEGER, Rhetorische Beiträge zu Rutilius Namatianus, Rosenheim, 1927.

M.G.CELLE, Il patriotismo di Rutilius Namaziano, in Atti della Società Linguistica di Scienze e Lettere di Pavia, 9, 1930, p.21.

I.CIRINO, L'idea di Roma negli scrittori latini. particolarmente in Rutilio Namaziano, Napoli, 1934.

Constantin I.BALMUȘ, Rutilio Namaziano l'ultimo poeta di Roma, in Il mondo classico, 3-4, 1935, pp.3 și urm.

Rudolf HELM, Rutilius Namatianus, der letzte Elegiker Roms, in Das Gymnasium, 1938, pp.12 și urm.

E.MERONE, Note sulla clausola in Rutilio Namaziano, in Giornale Italiano di Filologia, 1953, pp.241 și urm.

Italo LANA, Rutilio Namaziano, Torino, 1961.

A.BARTALUCCI, Note rutiliane, in Studi Classici e Orientali, 14, 1965, pp.30 și urm.

Luigi ALFONSI, Rutilio Namaziano, în Aevum, 41, 1967, pp.155.

Alan CAMERON, Rutilius Namatianus. St. Augustine and the Date of The De reditu. în Journal of Roman Studies, 57, 1967, pp.31 și urm.

E.MERONE, Aspetti dell'elenismo in Rutilio Namaziano, Napoli, 1967.

Enzo CECCHINI, Per il nuovo Rutilio Namaziano, în Rivista di Filologia e di Istruzione Classica, 102, 1974, pp.401 și urm.

PROZA SECOLELOR III-IV e.n. EUTROPIU, SYMMACHUS ,
MACROBIUS, BOETIUS.

Proza este încă mai pregnant și mai variată reprezentată în peisajul literar al primei renașteri. De altfel, nici literatura secolului al treilea nu se reducea la poezie și comporta unele lucrări în proză, în-deosebi specializată, tehnică, pe lângă apologetica creștină.

sec III PAPINIAN ȘI DREPTUL. În legătură cu reformele întreprinse de Severi și de urmașii lor, se dezvoltă o bogată activitate în domeniul dreptului. Cel mai celebru jurist din această vreme și din întreaga istorie a antichității - era de altfel numit iuris asyllum et doctrinae legalis thesaurus - a fost Aemilius Papinianus. Originar din Siria, înrudit cu a doua soție a lui Septimius Severus, a ajuns prefect al pretoriului, sub acest împărat. În anul 212 e.n., Caracalla l-a uois, ilustrând în acest fel eșecul dreptului în fața totalitarismului și intrigilor de palat.

Între 193 și 198, a scris Quaestiones, în treizeci și șapte de cărți, iar ulterior a alcătuit Responsa, în nouăsprezece cărți, numai parțial conservate. A mai redactat Definitiones, în două cărți, și De adulteriis, într-o singură carte. În toate lucră-

rile, Papinian tratează clar problemele, scrie sobru, clasic, propune soluții, chiar acolo unde lipsea o legislație anterioară precisă. Elevul său, Domitius Ulpianus, omorât de împăratul Macrinus, a continuat opera maestrului său și a scris treizeci și una de cărți ad edictum perpetuum, deci despre structurarea dreptului, și alte lucrări importante. Trebuie de asemenea menționați Iulius Paulus, contemporan cu Ulpian, și alți juriști de mai târziu ca Gregorius, care în vremea lui Dioclețian a întocmit în Codex Gregorianus o culegere a constituțiilor principilor, începând cu Hadrian, și Hermogenianus, care a repetat în secolul al patrulea această operație.

GRAMATICA ȘI ERUDITIA. Fără a cunoaște amploarea din primele două secole ale erei noastre, alături de lucrări de gramatică și de erudiție didascalică nu se întrerupe și înregistrează unele nume și titluri notabile.

Gramatica, în spirit frontonian, dar pregătind trecerea la concepții clasicizante, se bazează pe reluări, prelucrări, comentarii. Astfel Helenius Acro a comentat comediile Adelphoe și Eunuchus ale lui Terențiu, satirele lui Persius și poazele lui Horațiu. Acesta din urmă a fost în orice caz comentat de Pomponius Porphyrio (sensuri, construcții gramaticale, imagine). Lucrări de gramatică și de metrică au mai scris Iulius Romanus și Plotius Sacerdos. Tot în secolul al treilea au mai alcătuit opere de erudiție, pline de curiozități, Salmonicus Serenus și Cornelius Labeo. Acesta din urmă apăra cu fervoare vechea religie romană.

În schimb, secolul al patrulea echivalează cu o epocă de aur a filologiei latine, care încerca să legitimizeze pe plan teoretic cel de al treilea clasi -

cism. Admirația pentru trecutul literar și politic, ca și lupta împotriva creștinismului, stimulau scrierile de gramatică și de erudiție.

În vremea lui Constantin, comentează vechea literatură Nonius Marcellus, autorul unui lexicon - Compendiosa doctrina -, iar ulterior scriu Evanthius, care face exegeza lui Horațiu, și Charisius, autor al unei gramatici bazate pe comentariile anterioare, și alții.

Aelius Donatus scrie pe la mijlocul secolului al patrulea o Ars Grammatica, unde analizează părțile vorbirii, fonetica, metrica și unele greșeli curente. Ni s-au păstrat în parte și comentariile lui Donatus la operele și viața lui Vergiliu și la Terențiu. Ulterior, o Ars grammatica scrie și Diomedes.

Foarte importante sînt lucrările lui Seruius Honoratus, autor al unui amplu comentariu asupra operei lui Vergiliu, prețios pentru orice istoric literar. În acest comentariu, abundă informațiile arheologice, istorice, literare, religioase, toate puse în relație cu Vergiliu: observațiile lui Servius strălucesc de altfel prin finețea și sagacitatea lor.

La începutul secolului al cincilea, africanul Martianus Capella a alcătuit un bizar comentariu, abundent în mitologie, dar și în gramatică, sub titlul De huptiis Mercurii et Philologiae. Însă repertoriul filologilor și comentatorilor, legați de cel de al treilea clasicism, dar și de sfîrșitul filologiei latine, este de fapt mult mai lung. Menționăm doar pe Fulgentius, care a analizat tradiția mitologică și unele probleme lingvistice.

IV ELOCINȚA ȘI PANEGIRIȘTII. Proza secolului al patrulea este marcată de dezvoltarea tonului oratoric. Acest ton corespunde însă înmulțirii panegiricelor, expandării retoricii de aparat. Elocința se dezvoltă și ajunge să elogieze mai ales calitățile reale și imaginare ale împăraților și să reflecte lupta între păgânism și creștinism, pe baza tiparelor create odinioară de Pliniu. Elogiul exagerat al cezarilor, transformat în gen literar de Pliniu, se află acum în plin avânt: în panegirice, întâlnim, pe de altă parte, prosopelei, invocații, exclamații, comparații.

Panegiricul devine astfel un gen literar puternic afirmat. În cursul secolului al patrulea, se scriu douăsprezece panegirice dedicate succesiv împăraților Maximianus, Constantius Chlorus, Constantin, Iulian, Theodosius și redactate de diferiți autori ca Eumenes, Nazarius, Claudius Mamertinus (362 e.n.), Drepanius (389), și alții.

Elogiile faptelor și calităților acestor împărați depășesc așadar orice limită. Adulația se declanșează în salve repetate de tirade retorice: împărații sînt de fapt concepuți ca ființe intermediare între om și divinități. Limba este însă clară, îndeobște clasicizantă, bazată totuși pe fraze scurte și pe un lexic, unde nu lipsesc anumite elemente postclasice.

ISTORIOGRAFIA ȘI ISTORICII MINORI. Istoriografia urmează curba evoluției celorlalte genuri. Mai slab reprezentată în secolul al treilea, istoria cunoaște o activitate intensă în veacul următor. Se potențează gustul pentru breviarii, pentru rezumarea succintă a marii istorii romane. Alături de prolifera-

rea epitomatorilor, trebuie semnalată și înflorirea biografiilor, pe urmele lui Suetoniu, dar și în funcție de sporirea neconținută a ponderii individualităților.

Astfel, în vremea lui Aurelian - și în corelație cu eforturile acestui împărat de a redresa Imperiul - Valerius Polemo scrie Res gestae Alexandri Magni, în trei cărți. Așadar, el reia mitul lui Alexandru și de fapt oferă o variantă latină a textului grec al lui Callistene. În această variantă, Polemo valorifică mai ales filonul românesc al gestelor lui Alexandru. Lucrarea va avea ecou în cursul Evului Mediu. Dar și alți autori abordează gestele lui Alexandru sau legendele războiului troian.

Unele dintre epitomele și biografiile secolului al patrulea nu ni s-au păstrat, dar au servit altor autori, cunoscuți de noi. Este cazul biografiilor împăraților, alcătuite de Marius Maximus, dar și a unei culegeri de biografii, care a slujit ca izvor pentru Eutropiu, Aurelius Victor și Historia Augusta, cunoscută de savanți sub numele de Istoria imperială a lui Enmann. Vom vedea că alți epitomatori l-au imitat pe Aurelius Victor. La sfârșitul secolului al patrulea Iulius Obsequens a scris o lucrare ciudată, care îmbina gustul pentru istorie cu cel pentru curiosități, de fapt un Liber Prodigiorum, unde consemnează vechile prodigii, înregistrate de istoriografi, prin excelență de Titus Livius.

În secolul al patrulea, Flavius Vegetius Renatus scrie un breviar de artă militară în patru cărți. Tot în aceeași epocă, epitomatorul Rufius Festus rezumă istoricul războaielor purtate de Roma, mai cu seamă în Orient, în lucrarea Breviarium rerum gestarum populi Romani. În schimb, Nicomachus Flavianus, "ulti-

mul dintre romani", consilierul lui Eugenius și șeful ideologic al ultimei reacții păgâne, a scris Annales, azi pierdute, unde apăra, desigur, punctul de vedere al cercului Nicomachilor, atașamentul față de vechile tradiții. Dar, cel mai important dintre epitomatori a fost Eutropiu.

EUTROPIU. Flavius Eutropius, magister memoriae sub împăratul Valens, a scris un Breviarium ab urbe condita (sau historiae romanae), la comanda cezarului, între 367 și 378 e.n., poate chiar în anii 369-370. Eutropiu însuși ne mărturisește, în breviarul său, că luase parte la expediția lui Iulian împotriva persilor și că scrie la cererea împăratului Valens¹⁾.

Opera lui Eutropiu cuprinde zece cărți și rezumă toată diacronia Romei, pînă la moartea împăratului Iovianus, adică pînă la 364 e.n. Autorul nu vădește interes pentru cauzele istoriei, pentru respectarea cronologiei evenimentelor sau pentru psihologia persoanelor la care se referă. Eutropiu adoptă destul de rar o atitudine precisă: dar și în acest caz, adesea el evaluează faptele și oamenii în funcție de tiparele convenționale. Astfel, Catilina apare aspru condamnat²⁾, iar Titus, împărat pe gustul senatorilor secolului I e.n., este intens elogiat, ca bărbat minunat prin virtuți de toate felurile, uir omnium uirtutum genere mirabilis³⁾. Firește, însă, că era în intenția lui Eutropiu să facă propagandă pentru Valens și să-l prezinte, măcar aluziv, ca moștenitorul celor mai bune tradiții romane. Cercetările recente au demonstrat că

1) EUTROP., Breu., 10,4 și 8. Cf. și N.I.BARBU, Istoria literaturii latine, p.429.

2) EUTROP., Breu., 6,12.

3) EUTROP., Breu., 7,17.

Breviarium este mult mai puțin neutru din punct de vedere ideologic decât s-a crezut.

Eutropiu scrie simplu și foarte clasic, în fraze scurte, dar fidele matricelor tradiționale. De aceea Eutropiu a înregistrat un succes exagerat, în vremea sa și ulterior, în Evul Mediu și chiar mai târziu. Multă vreme, a fost considerat autorul roman cel mai ușor de citit și a fost destinat primelor studii de limbă latină.

92 SYMMACHUS. Cel mai reprezentativ scriitor al reacției păgine de la sfârșitul secolului al patrulea a fost însă Quintus Aurelius Symmachus. Aristocrat, născut pe la 340 e.n., într-o veche familie romană, praefectus Urbis la 384 e.n. și consul în 391 e.n., deci în plină reacție păgână, a fost prieten cu Macrobius, Ausonius, Prudentius, Nichomachus Flavianus. Symmachus a fost unul dintre cei mai activi și mai pasionați exponenți ai cercului Nicomachilor.

Înclinat mai ales spre elocință, pe care și-o imagina fidelă tradițiilor ciceroniene și pliniene, Symmachus a scris mai ales discursuri, dintre care s-au păstrat anumite fragmente, și scrisori. Astfel, Symmachus a scris panegirice consacrate lui Valentinian I și lui Grațian și mai multe relationes, rapoarte, discursuri rostite în senat și ulterior prelucrate în vederea publicării lor.

A rămas celebră acea relatio pronunțată de Symmachus în problema altarului Victoriei. Statuia zeiței Victoria, aflată din totdeauna în senat, a fost scoasă din curie, în 382 e.n., din ordinul împăratului Grațian, care o considera un simbol al păgînismului. Symmachus cere restabilirea acestei statui - acțiune efemer realizată numai sub Eugenius - și îndeobște to-

leranța religioasă pentru păgîni⁴⁾. El apără păgînismul, riturile și ideologia lui: asociază de altfel simbolurile vechii religii cu cele ale Romei în general și ale culturii ei. Tonul este fervent, dar deznădăjduit, dominat de un patos sincer. Symmachus practică aici toate tiparele retorice străvechi, îndeosebi propopeea - Roma imploră mila pentru vechii ei zei - interogațiile și exclamațiile, sentențele. Limba este clasică pînă la artificioasăritate, deși frazele sînt relativ scurte. Macrobius îl va considera pe Symmachus autorul unui tipar literar pingue et floridum și urmaș al lui Pliniu cel Tânăr⁵⁾.

Interesante sînt și Epistulae, grupate de fiul scriitorului în zece cărți, nouă de corespondență privată și una de scrisori oficiale, destinate împăratului. Modelul plinian apare evident.

Scrisorile sînt însă concise, structurate pe baza unei laconica breuitas. Într-un fel, Symmachus măsoară evoluția genului epistular, datorită concentrării materiei și enunțurilor, dar și eliminării din text a marilor probleme politice și ideologice, desigur sub impactul absolutismului imperial, considerabil potențat, după moartea lui Pliniu. Epistulele lui Symmachus includ mai ales schimburi de politețe, felicități, condoleanțe, care de altminteri asociază exemple celebre din trecutul Romei, ecouri ale exilului suferit de Symmachus și ale discuțiilor literare ale timpului.

4) După eșecul reacțiilor lui Iulian și Propopius, păgînii renunțaseră la orice exclusivism și cereau doar tolerarea lor.

5) MACR., Saturn., 5,1,7: quattuor sunt, inquit Eusebius, genera dicendi: copiosum in quo Cicero dominatur, breue in quo Sallustius regnat, siccum quod Frontoni adscribitur, pingue et floridum in quo Plinius Secundus quondam et nunc nullo ueterum minor noster Symmachus luxuriatur.

Correspondența lui Symmachus ne apare totuși ca foarte interesantă, deoarece ilustrează multe din preocupările, formele de gândire și reacțiile sentimentale, atît ale timpului, cît și ale unui martor inteligent, capabil să convertească totul într-o structură autentic literară. Tonul este adesea monden, condus deliberat spre blîndețe și toleranță de toate tipurile. Symmachus n-a încetat totuși niciodată să lupte pentru vechea cultură romană, pe care o considera indisolubil legată de religia strămoșilor. Increderea sa în destinul lor comun frizează uneori refuzul realității, căci i se întîmplă să scrie de spre magistraturile romane, ca și cum s-ar fi aflat în vremea Republicii.

MACROBIUS. Activitatea gramaticilor și erudiților s-a menținut multă vreme, în orice caz pînă în secolul al șaptelea. Dar erudiția păgînă a secolelor al patrulea și al cincilea a debutat îndeosebi în opera lui Macrobius.

Ambrosius Macrobius Theodosius s-a născut în a doua jumătate a secolului al patrulea, probabil în Africa romană. A ocupat funcții importante, ca prefect al Spaniei, în 399 e.n., mare demnitar al curții, și a cunoscut pe Symmachus, Praetextatus și pe Nicomachus Flavianus, al cărui cerc l-a frecventat. A scris o lucrare de gramatică comparată asupra verbului latin și grec, din care ne-au rămas puține fragmente (De differentiis et societatibus Graeci Latiniue uerbi), un comentariu la Somnium Scipionis al lui Cicero, și Saturnalia, în șapte cărți. Din ultimile două opere ni s-a păstrat cel puțin majoritatea textului original. Saturnalele constituie un dialog erudit între Praetextatus, filosof și filolog păgîn, Nicomachus Flavianus, Symmachus, retorul Eusebius, un

anume Avienus - poate fabulistul Avianus, care își dedicase opera lui Macrobius -, Servius, medicul Disarius și un anume Evangelos (care prezintă particularitatea că a nu aproba entuziasmul învederat de ceilalți față de Vergiliu) și alte personaje. Discuția se desfășoară în timpul Saturnalelor. Această operă ni s-a păstrat cu unele lacune. Astfel lipsesc părți din cărțile a doua, a treia, a patra, a șasea și a șaptea. Cartea întâi și a doua cuprind o prefață a autorului adresată fiului său, analiza prilejului dialogului, sărbătoarea Saturnalelor, și a semnificației ei, a calendarului, a unor vechi expresii și vorbe de spirit, ca și a comportării de adoptat față de sclavi. Cărțile următoare - trei-șase- înglobează o analiză multilaterală a operei lui Vergiliu, în cadrul dialogului savant. În sfârșit, ultima carte revine la detalii, la conduita adecvată la masă, etc.

Macrobius s-a servit de opera lui Aulus Gellius dar n-a copiat-o în mod servil. În privința lui Vergiliu, se pare că Macrobius s-a folosit de Donatus și de Servius; dar Saturnalele cuprind, cum am mai văzut, multe și variate idei, inclusiv în probleme de gramatică. Opera lui Macrobius posedă o valoare documentară deosebită, căci excelează prin prețioase date de gramatică și de antichități. În problema sclavilor, Macrobius se înscrie în tradiția umanitară, cîndva ilustrată de Seneca: de aceea, el pledează pentru originea egală a oamenilor, pentru ameliorarea condiției celor de statut servil, pentru un umanism autentic. Macrobius adoptă idei religioase anticreștine, pe linia păgînismului alegorizant și mistic, hrănit de filoane mitraice și neoplatoniciene: de aici profesarea monoteismului solar, credința într-un zeu suprem, soarele, ceilalți constituind doar încarnări ale acestuia.

Dar piesa de rezistență a lucrării o formează, cum am mai arătat, comentarea lui Vergiliu, considerat ca poet și erudit valoros. Îl socotește urmaș a lui Homer, demonstrează că planul Eneidei este inspirat de Iliada și de Odiseea. Apără însă cu ardoare gloria mantuanului și îl compară cu Cicero, considerându-l însă superior acestuia, strălucitor printr-un talent multi-lateral⁶⁾. Îl consideră superior lui Homer în unele privințe⁷⁾; Macrobius dovedește un viu simț al poeziei și un autentic talent de comentator.

Dialogul, desfășurat între erudiți, este viu, elegant structurat, replicile se schimbă natural, fără note factice care să supere cititorul. Fraza este în general clasică, dar nu lipsesc citatele grecești și cuvintele împrumutate din vechii autori latini. Macrobius ne apare ca unul dintre ultimii prozatori păgini, care aparțin celui de al treilea clasicism⁸⁾.

Saturnalele s-au bucurat ulterior de o reală popularitate. Macrobius este așadar un scriitor înzestrat cu o capacitate autentică de a prezenta ideile într-o formă plăcută, dar și o mină de informații referitoare la istoria literaturii latine, la gramatică și la antichități.

6) MACR., Saturn., 5,1,1: ... omnes inter se consom murmure Vergilium non minus oratorem quam poetam pronuntiabant, in quo et tanta orandi disciplina et tam diligens observatio rhetoricae artis ostenderetur. Mai jos, observă: ... facundia Mantuani multiplex et multiformis est et dicendi genus omne complectitur. Ecce enim in Cicerone uestro unus eloquentiae tenor est, ille abundans et torrens et copiosus (ibid., 5,1,4).

7) MACR., Saturn., 5,2,4-22,15.

8) Comentariul la Visul lui Scipio, din cartea a șasea a lucrării De republica, analizează enigmele sufletului, în lumina teoriilor neoplatoniciene ale lui Plotin.

BOETIUS. În secolul al șaselea nu mai există autori păgini. Apar însă scriitori creștini, care se osteneau să prezerve esențialul din tradiția păgină, să integreze creștinismului lor, adesea de suprafață, structurile cultural-ideologice tradiționale. Unii, precum Cassiodorus, ne oferă un exemplu prețios în acest sens. Cassiodorus introduce obiceiul copierii celor mai bune manuscrise vechi și complimentează lucrări de erudiție. Isidorus din Sevilla întocmește Origines, o altă lucrare de erudiție și, la inițiativa lui Iustinian, se salvează, într-un corpus oficial, dreptul roman esențial.

Cel mai important din acest grup de ultimi scriitori antici, de fapt cel din urmă exponent important al culturii latine, autentic gânditor al Romei antice, a fost Anicius Manlius Torquatus Severinus Boetius. Acest autor aparține uneia din ultimile mari familii aristocratice romane și se înrudea cu Symmachus. Se născuse la Roma, între 480 și 482 e.n., ca fiu de consul, căci consulatul se menținea și în regatele gotice, care și Imperiul, au crutat un timp vechile structuri administrative de obârșie republicană, de multă vreme golite de conținutul lor autentic.

Boetius, urmînd pildă familiei sale și a altor vechi gentes din Capitală, care nu pierduseră speranța în resurecția Romei, a încercat toată viața să conserve și să promoveze tradiția romană, în pofida dominației gotice. A intrat de altfel în serviciul regelui ostrogot Teodoric și a devenit consul, în anul 510 e.n. Ulterior însă, Teodoric l-a arestat și l-a decapitat, în 524 e.n., împreună cu ultimul Symmachus. Nu este desigur exclus ca cei doi străluciți romani să se fi înrolat într-una din destul de numeroasele mișcări conspirative din Roma acelor ani, care urmăreau să alunge pe

ostrogoți, fără sprijinul Constantinopolului și să restaureze statul roman occidental. Oricum, moartea acestui mare umanist sub secula gotică are o semnificație simbolică, de altminteri deosebit de tristă: patrimoniul cultural roman este distrus, întrucât ansamblul vechilor tradiții literare nu poate supraviețui, în forma sa clasică, pierderii politice a Romei antice.

Căci Boetius a fost un remarcabil umanist, la Roma ultimul cunoscător veritabil al limbii și culturii grecești. A încercat de astfel o sinteză a culturii antice, păgâne și creștine. Desigur însă că, în ochii săi, creștinismul nu reprezenta decât un veșmânt nou pentru vechea cultură antică. A scris Institutio arithmetica, în două cărți, De institutione musicae, în cinci cărți, adevărată enciclopedie a artelor liberale, ca și opusculile mai puțin semnificative, tălmăcirii și comentarii ale unor opere alcătuite de Platon, Aristotel și de neoplatonicieni.

În temnița, pe când și aștepta moartea, Boetius și-a redactat opera capitală, De consolazione philosophiae, lucrare în cinci cărți, de gândire vibrantă pe teme consolatorii, de strălucire literară și de remarcabilă puritate lirică, unde a inclus și treizeci și nouă de poeme, pline de grație și de gingășie a sentimentului. Filoanele consolatorii sînt interpretate în sens alegoric, iar idealul de sapiens apare reevaluat, revalorizat în sens totodată tradițional și creștin. Boetius încearcă să adapteze noilor condiții religioase concepte și tipare de gândire stoică și neoplatonice. Remarcabilă ne apare însă încrederea în om și în valorile sale fundamentale, mesajul încărcat de noblete și de elevație ideatică. Limba lui Boetius este îndeobște clasică, deși uneori concesivă față de inovațiile de multă vreme realizate de noul stil.

Opera lui Boetius a fost totdeauna prețuită ca ultimul mare monument al gândirii antice. Ea a influențat substanțial limbajul filosofiei medievale. Petrarca a aflat o autentică mîngiere la Boetius, iar Anatole France îl prezenta ca unul dintre gînditorii favoriți ai eroilor săi. Carducci l-a venerat și întreg Risorgimentul italian l-a slăvit ca pe cel dintîi martir al Italiei zdrobite de opresorul germanic.

MANUSCRISE

a) Eutropiu

Mai mulți codici: Parisinus (n) 7240, din secolele X-XI e.n.; Lincolniensis H, de la Oxford, datînd din secolul al șaptelea; Petropolitanus, de la Leningrad, alcătuit în secolul al noulea, etc.

b) Symmachus

Discursurile sînt consemnate pe două palimpseste din secolul al șaselea, unul aflat la Milano și altul al Vatican. Relationes au fost înregistrate de un manuscris (după care s-a întocmit ediția din 1549, al lui Gelenius), azi pierdut, ca și de Tegerseensis, din secolul al unsprezecelea (aflat la München), și de Mettensis M (de la Metz), din același veac. Epistulae figurează în Parisinus 8623, din secolul al noulea, și în Palatinus 1576, din veacul al unsprezecelea.

c) Macrobius

Un Parisinus 6371 din secolul al noulea conține tot textul. Două Bombergenses, din secolul al doisprezecelea, cuprind primul jumătate din Saturnalia și celălalt comentariul la Somnium Scipionis.

Există și alți codici mai puțin importanți.

E D I T I I

a) Eutropiu

- 1471, Roma - Princeps
 1879, Berlin - H.DROYSEN, în Monumenta Germaniae
 1919, Leipzig - Fr. RUEHL (Teubner)
 1926, Milano - D.PASTORINA
 1932, Firenze - G.D'AMICO ORSINI

b) Symmachus

- 1510, Strasbourg - Princeps
 1872, Berlin - W.MEYER (numai Relationes)
 1883, Berlin - O.SEECK (în Monum.Germ.Hist. VI,4)
 1972, Paris - J.P.CALLU (numai Epistulae, Les Belles Lettres)
 1972, Darmstadt - R.von KLEIN (numai Statuis Victoriei)

c) Macrobius

- 1470, Venetia - Princeps
 1893, Leipzig - F.EYSSENHARDT (Teubner, ed. a 2-a)
 1936, 1937, Paris - H.BORNECQUE - F.RICHARD
 1952, New-York - W.H.SATHL (numai Somnium Scipionis)
 1963, Leipzig - J.WILLIS (Teubner)
 1967, Torino - N.MARINONE

d) Boetius

De consolatione philosophiae

- 1947, Heidelberg - K.BÜCHNER
 1957, Turnhout - L.BIELER
 1961, Catania - E.RAPISARDA
 1968, Roma - R.DEL RE
 1971, Zürich - E.GEGENSCHATZ - O.GIGON

Alte lucrări

- 1965, Catania - E.RAPISARDA (Opusculi theologici)

TRADUCERI ROMÂNESTI

a) Eutropiu

Istoria romană a lui Eutropiu, de G.POPA-LISSEANU, ed. întâi, București, 1916; ed. a 2-a, București, 1923; pasaje de același autor în Izvoarele istoriei României, București, 1936, vol.X, pp.73-146

Eutropius, Scurtă istorie de la întemeierea Romei, pasaje de V.ILIESCU, în Izvoarele istoriei României, II. De la anul 300 până la anul 1000, București, 1970, pp.35-39.

c) Macrobius

Macrobiu, Humorul lui Cicero (Saturnale. 2.3) și Din humorul lui August (Saturnale. 2.4), pasaje, de Victor BUESCU, în Ausonia, 2, 1940-1942, pp.28-29 și 174-176; Din humorul antic (Saturnale. 2.6) de același autor, în Ausonia, 3, 1942-1943, pp.50-51.

Ambrosius Macrobius Theodosius, Saturnalia, de Gh.TOHANEANU, București, 1961.

Macrobius, Saturnale, pasaje de Vl.ILIESCU și H.MIHĂESCU, în Izvoarele istoriei României (mai sus citată), p.165

Macrobius, Saturnalia, pasaje, de I.TEODORESCU, în Proza narativă latină, București, 1972, pp.280-289.

S T U D I I

a) Eutropiu

F.DI CAPUA, Il numerus nel breviario ab Urbe condita di Eutropin, în Bolletino di Filologia Classica, 1916, pp. 17 și urm.

Rudolf HELM, Hyeronimus und Eutropius, în Rheinisches Museum, 1927, pp.138 și urm.

T.DAMSHOLT, Zur Benutzung von dem Breviarium des Eutrop in der Historia Augusta, în Classica et Mediae -

valia, 25, 1964, pp.138 și urm.

W.den BOER, Rome à travers trois auteurs du quatrième siècle, în Mnemosyne, 21, 1968, pp.254 și urm.

N.SCIVOLETTO, La civiltas del IV secolo e il significato del Breviarium di Eutropio, în Giornale Italiano di Filologia, 24, 1970, pp.14 și urm.

b) Symmachus

Louis HAVET, La prose métrique de Symmachus, Paris, 1892

D.M.ROBINSON, An Analysis of the Pagan Revival of the Late Fourth Century, with Special Reference to Symmachus, în Transactions and Proceedings of the American Philological Association, 1915, pp.87 și urm.

T.WITZES, Der Streit um den Altar der Victoria, Amsterdam, 1936

J.A.MAC GEACHY, Q.Aurelius Symmachus and the Senatorial Aristocracy of the West, Chicago, 1942.

F.PASCHOUD, Réflexions sur l'idéal religieux de Symmaque, în Historia, 14, 1965, pp.215 și urm.

K.THRAEDE, Sprachlich-stilistisches zu Briefen des Symmachus, în Rheinische Museum, 111, 1968, pp.260 și urm.

R.KLEIN, Symmachus . Eine tragische Gestalt des ausgehenden Heidentums, Darmstadt, 1971.

c) Macrobius

G.WISSOWA, De Macrobi Saturnalorum fontibus, diss., Breslau, 1880

T.WHITTAKER, Macrobius: or Philosophy, Science and Letters in the Year 400, Cambridge, 1923.

K.MRA 3, Macrobius. Kommentar zu Ciceros Somnium Scipionis, Berlin, 1933.

C.LOGDBERG, In Macrobi Saturnalia adnotationes, Uppsala, 1936.

F.BOYANCÉ, Étude sur Le songe de Scipion, Paris, 1936.

E.TEURCK, Macrobe et les Nuits attiques, în Latomus, 24, 1965, pp.381 și urm.

Alan CAMERON, The Date and Identity of Macrobius, în Journal of Roman Studies, 56, 1966, pp.25 și urm.

J.WILLIS, Macrobius, în Altertum, 12, 1966, pp.155 și urm.

J.FLAMANT, La technique du Banquet dans les Saturnales de Macrobe, în Revue des Études Latines, 46, 1968, pp. 303 și urm.

E.TEURCK, À propos de la bibliothèque de Macrobe, în Latomus, 27, 1968, pp.433 și urm.

M.A.ELFERINK, La descente de l'âme d'après Macrobe, Leiden, 1968.

Rodica OCHESBANU-CRISTESCU, Controverse recente cu privire la cronologia lui Macrobius, în Studii Clasice, 14, 1972, pp.231 și urm.

H.de LEY, Macrobius and Numenius. A Study of Macrobius. In Somn., 1, C.12, Bruxelles, 1972.

d) Boetius

E.RAPISARDA, La crisi spirituale di Boezio, Firenze, 1947

V.SCHMIDT-KOHL, Die neuplatonische Seelenlehre in der Consolatio philosophiae des Boetius, Meisenheim, 1965.

H.M.BARRETT, Boetius. Some Aspects of his Times and Work, New-York, 1965.

L.M.DE RIJK, On the Chronology of Boethius' Works on Logic, în Vivarium, 2, 1967, pp.1 și urm.; 125 și urm.

P.COURCELLE, La Consolation de la Philosophie dans la tradition littéraire. Antécédents et postérité de Boèce, Paris, 1967.

G.MAURACH, Boethius Interpretationen, în Antike und Abendland, 14, 1968, pp.126 și urm.

D.S.CHAMBERLAIN, Philosophy of Music in the Consolatio of Boetius, în Speculum, 45, 1970, pp.80 și urm.

Cda. III/1976 Fasc. 15

HISTORIA AVGVSTA SI AVRELIVS VICTOR

Activitatea istoriografică fusese însă mult mai bogată și mai variată în secolul al patrulea decât a rezultat din capitolul anterior. Într-adevăr, noi n-am menționat pînă acum decât istoriografiile cele mai puțin importante, sub raportul ideilor, și mai fideli celui de al treilea clasicism. Vom vedea mai jos, în acest capitol, cași în următorul, alți istorici mai interesați și mai inteligenți, care totodată se detașează - parțial sau total - de tiparele celui de al treilea clasicism¹⁾

HISTORIA AVGVSTA. Este titlul unei ample culegeri de biografii ale cezarilor din secolele al doilea și al treilea ale erei noastre. Lucrarea este îndeobște cunoscută sub numele de Scriptores Historiae Augustae sau de Historia Augusta, după o indicație care apare în biografia împăratului Tacitus²⁾, căci în codici apare ca titlu Vitae diuersorum principum et tyrannorum.

Historia Augusta continuă de fapt biografiile imperiale ale lui Suetoniu și se întinde pînă la viațele împăraților Numerianus și Carinus, adică pînă în 285 e.n. Lipsesc însă biografiile împăraților Nerva și

1) Ordinea ce o vom adopta va fi de altfel mai puțin dependentă de criterii cronologice și în mai mare măsură dictată de gradul în care s-au detașat de cel de al treilea clasicism cei trei istoriografi, succesiv prezentați.

2) HIST. AVG., Tac., 10,3.

Traian, ca și cele ale unor principii din secolul al treilea: Filip Arabul, Decius, Trebonianus Gallus și Volusianus.

Culegerea este atribuită, de textul său, mai multor autori, dintre care primii trei ar fi alcătuit o parte dintre biografii, în timpul și la comanda lui Dioclețian, iar ceilalți trei ar fi scris restul vieților imperiale, în aceleași condiții, dar sub Constantin. Iată care sînt acești presupuși autori și ce biografii li se atribuie în Historia Augusta însăși.

Aelius Spartianus: Hadrian, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Verus, Septimius Severus, Pescennius Niger, Albinus, Macrinus.

Vulcacius Gallicanus: Avidius Cassius.

Trebellius Pollio: cei doi Valerianus și cei doi Gallienus, cei treizeci de tirani (împărații efemeri și locali de la mijlocul secolului al treilea, dintre care unii au fost, poate, "inventati" chiar de Historia Augusta), Claudius II Gothicus³⁾.

Flavius Vopiscus: Aurelianus, Tacitus, Probus, Carus și fii săi.

Aelius Lampridius: Heliogabal, Severus Alexander.

Iulius Capitolinus: Maximianii și Gordienii.

Încă de la sfîrșitul secolului al nouăsprezecelea, exegeza modernă a demonstrat că ne aflăm în prezența unui fals literar gigantic. Focul a fost deschis de celebrul Hermann Dessau, în trei articole, publicate de revista Hermes. Încercările de a apăra data și autorii propuși de textul antic și chiar de a sugera că ar fi vorba de două redactări, una cea originală, menționată în manuscrise, și o alta posterioară și unificatoare, n-au dat rezultate. În prezent, aproape toți sa-

3) Aceștia sînt cei trei presupuși biografi care și-ar fi dedicat scrierile lui Dioclețian.

vanții consideră că Historia Augusta a fost redactată în a doua jumătate a secolului al patrulea de un singur autor⁴⁾.

^
Intr-adevăr, s-au descoperit în text o serie de anacronisme, de elemente care datează de la sfârșitul secolului al patrulea. Astfel numele proprii seamănă cu cele de la finele secolului al patrulea, unele date din text probează utilizarea lui Eutropiu și poate chiar a lui Aurelius Victor. În sfârșit, viața lui Aurelian se referă la un prefect al annonei în Orient, funcție apărută acolo abia după întemeierea Constantinopolului, adică după 330⁵⁾. Alte realii pledează de asemenea în sensul datării lucrării la sfârșitul secolului al patrulea.

Ideologia politică și religioasă a autorului îndrituiește de asemenea datarea lucrării în jurul anului 394 e.n., dată pe care ne-o însușim. Historia Augusta trebuie să fi fost scrisă cu puțin înainte sau mai degrabă după bătălia de la Frigidus (septembrie 394), în care au fost zdrobite trupele lui Eugenius, conduse de Arbogast. Lucrarea constituie însă produsul evident al cercului Nicomachilor, a căror optică politică promovează. Historia Augusta reflectă ostilitatea aristocrației tradiționale împotriva militarilor, barbarilor și noii elite sociale și politice de la Constantinopol, atașamentul față de vechile idealuri, în funcție de care sînt judecați de altfel toți împărații. De aici și apărarea păgînismului, dar mai ales a toleranței religioase, în termeni care amintesc de discursurile lui

4) Pentru discutarea problemei și a ipotezelor moderne, cf. VI. ILIESCU, studiu introductiv la Historia Augusta, București, 1972, pp.7-27 și comunicare la Societatea de Studii clasice, 1975, (sub tipar).

5) HIST. AVG., Aur., 13,1.

Symmachus. De aceea, autorul Historiei Auguste, subliniază tolerarea creștinilor de către Severus Alexander, care ar fi intenționat chiar să clădească un templu al lui Christ: Christo templum facere uoluit eumque inter deos recipere⁶⁾.

Imaginile împăraților se constituie deci pe baza punctului de vedere al aristocrației senatoriale romane de la sfârșitul secolului al patrulea, care, la rîndul ei, judeca drept buni cezarii favorabili senatului din trecut și răi pe cei ostili intereselor curiei. Polarizarea apare manifestă în întreaga lucrare: de altfel, autorul este un monarhist convins, dar, așa cum am arătat, un partizan fervent al dominatului aflat în bune relații cu ceea ce mai rămăsese din senat și respectuos față de tradiția religioasă, politică și culturală romană, așa cum era ea prețuită de exponenții cercului Nicomachilor.

Valoarea documentară a acestei lucrări este însă considerabilă. Historia Augusta constituie nu numai un martor interesant al evenimentelor și idealurilor de la sfârșitul secolului al patrulea, alături de Symmachus, Claudian și alții. Ea ne oferă și informații deosebit de prețioase, chiar unice, asupra secolului al treilea al erei noastre, Printre altele, Historia Augusta conține date importante asupra Daciei romane.

STRUCTURA HISTORIEI AUGUSTE. În mare măsură, Historia Augusta este tributară mentalității și mai ales procedeele, tiparelor suetoniene. Viața lui Antoninus Pius apare în acest sens deosebit de revelatoare. Rubricile suetoniene tipice, gens, nașterea, cariera, faptele și trăsăturile de caracter lăudabile, cultura,

6) HIST. AVG., Seu.Alex., 43,6.

moartea, portretul fizic, pot fi ușor recunoscute în această uita⁷⁾. Totodată, în această biografie deslușim lesne tendințele sue oniene spre descriere și relatare minuțioase, numai aparent imparțiale, și spre orientarea materiei către o anumită imagine a cezarului respectiv, în cazul de față categoric favorabilă.

Pe de altă parte, livizarea cezarilor în "răi" și "buni" corespunde nu numai intereselor grupurilor aristocratice, de care depindea autorul, ci și unui tipar suetonian consacrat. Cu abilitate, Historia Augusta distribuie laude și invective⁸⁾. Ca și în biografiile suetoniene, conceptele și orientările politice se strecoară prin masa faptelor care privesc viața particulară a împăraților. Formația, gusturile, caracterul, împăraților, curiozitățile referitoare la cezari, abundă în toate biografiile. Chiar în mai mare măsură decât la

7) HIST. AVG., Anton. Pius, 1,1-3 conține portretul fizic și o apreciere generală, care ni se par grăitoare: fuit statura eleuaba decorus. Sed cum esset longus et senex incuruaretur. tillaticis tabulis in pectore positis faciebantur. ut rectus incederet. Senex enim, antequam salutatores venirent, panem siccum comedit ad sustentandas uires. Fuit uoce rauca et sonora cum locunditate. A senatu diuus est appellatus cunctis certatim aduentibus. cum omnes eius pietatem, clementiam, ingenium, sanctimoniam laudarent.

8) HIST. AVG., Heliog., 1,1-3, adică debutul biografiei, ne demonstrează cum poate să se inversuneze împotriva unui împărat, considerat ca un monstru, un autor care lăudase anterior entuziașt pe Antoninus Pius: uitam Heliogabali Antonini, qui Varius etiam dictus est, numquam in litteras misissem, ne quis fuisse Romanorum principem sciret, nisi ante Caligulas et Neronas et Vitellios hoc idem habuisset imperium. Sed cum eadem terra et uenena ferat et frumentum atque alia salutaria, eadem serpentes et cicures, compensationem sibi lector diligens facient, cum legerit Augustum, Vespasianum, Hadrianum, Pium, Titum, Marcum contra hos prodigiosos tyrannos.

Suetoniu, sînt ignorate cauzele evenimentelor și se stăruie asupra intrigilor și cancanurilor de curte, detaliilor picante, prodigiilor produse în legătură cu un fapt sau altul.

Narația curge totdeauna clar, simplu, chiar simplist structurată, deși uneori apare savuroasă, ca atunci cînd se relatează excentricitățile lui Heliogabal. Fraza este clară, aproape clasică, dar vehiculează un lexic marcat de tendințele latinei tîrzii, lexic care detașează parțial autorul de cel de al treilea clasi- cism. Un termen ca sanctimonia, mai sus citat, nu este clasic. Pe de altă parte, unitatea stilistică a întregului text ni se pare incontestabilă.

Așadar, în ciuda scăderilor sale, lipsei de strălucire literară, înclinației spre detalii pedante, pitorești și ne semnificative uneori pentru marile evenimente, Historia Augusta constituie un izvor istoric important și un martor destul de complex al timpului său.

AVRELIVS VICTOR. Cel mai inteligent dintre epitomatori a fost, desigur, Sextus Aurelius Victor. Aflăm, chiar din opera sa, că se născuse în Africa romană și că era de origine țărănească, deși făcuse totuși studii avansate⁹⁾. Iulian l-a numit guvernator al provinciei Panonia (361 e.n.), după ce anterior fusese consul, și sub Theodosius (în 389 e.n.) a devenit prefect al Romei. sec. IV A scris la o dată încă neprecizată - sub Iulian sau ulterior, eventual chiar înainte de publicarea His-

9) AVR. VICT., Caes., 20,5-6: quo bonis omnibus ac mihi fidendum magis, qui rure ortus tenui atque indocto patre in haec tempora uitam praestiti studiis tantis honestiorum. Quod equidem gentis nostrae reor, quae fato quodam bonorum parce fecunda, quos eduxerit tamen, quemque ad sua celsos habet.

toriei Auguste¹⁰⁾ - o culegere de biografii imperiale, evident rezumative, cunoscută sub denumirea de Liber de Caesaribus sau Caesares. Panorama sa biografică, deși condensată, parțial tributară precedentului suetonian, cuprinde pe toți împărații, de la August la Constantin.

Aurelius Victor practică cu iscusință arta abrevierii. Ori cum, reliefează idei politice interesante, care pot fi puse în legătură cu optica rezistenței păgine, așa cum se manifestă ea sub Iulian și chiar mai târziu, în cercul Nicomachilor. Astfel, Aurelius Victor condamnă loviturile militare și revendicările excesive ale soldaților, prețuiește cultura și elogiază preocupările intelectuale ale împăraților. Putem întrevădea aici un reflex al modelului suetonian, dar și ecouri ale concepțiilor profesate în cercurile păgine din secolul al patrulea, atât de atașate umanismului tradițional, culturii străvechi, cristalizate în ideile lui Iulian, în conceptul de elenism, și la Symmachus, în imaginea entuziastă a valorilor romane. Totodată, în congruență cu un tipar convențional, Aurelius Victor arată ostilitate față de cezarii care se aflaseră în relații proaste cu senatul vremurilor respective.

Influențat de tehnica suetoniană, Aurelius Victor consemnează anecdote referitoare la viața privată a cezarilor, le descrie sumar aspectul fizic și moravurile. Dar, printre detaliile de conduită personală, epitomatorul - în mai mare măsură decât Historia Augusta și mai clar decât Suetoniu însuși - se străduiește să surprindă fapte politice și militare semnificative. Astfel, nu sînt aproape niciodată omise - în ciuda conciziei biografiilor - cuceririle și războaiele purtate de împărați, politica lor externă. Chiar cancanurile sînt astfel structurate ca să ilustreze cît

10) Deci în orice caz în a doua jumătate a secolului al patrulea.

mai limpede posibil caracterul împăratului în cauză. Aurelius Victor schițează unele analize psihologice ale cezarilor și inseră frecvent reflecții personale asupra lor.

Aurelius Victor constituie un izvor destul de important asupra împăraților și politiciilor. Cîteodată, el ne oferă detalii inedite, amănunte care nu apar în alte surse. Astfel, Aurelius Victor este singurul istoric, care menționează quinguennium Neronis, perioada bună de cinci ani din domnia lui Nero¹¹⁾. Totodată, Aurelius Victor sesizează importanța politică a reformelor introduse de Dioclețian, chiar instituirea dominatului, în prelungirea proiectelor de guvernămînt ale unor împărați din secolul I e.n., deși le atribuie ambiției personale a fondatorului celei de a doua dinastii flaviene. Căci, exclamă epitomatorul, Dioclețian cel dintîi dintre toți, după Caligula și Domițian, a suferit să fie fățiș proclamat stăpîn și să fie adorat și numit zeu: namque se primus omnibus Caligulam post Domitia - numque dominum palam dici passus et adorari se appel - larique uti deum¹²⁾.

Aurelius Victor scrie destul de simplu, în fraze scurte, destul de clasice, însă tributare lexicului epocii sale. Pe de altă parte, istoricul caută să amplifice retoric narațiua și să dramatizeze unele evenimente. Reflecțiile sale personale sînt cîteodată transformate în mici tirade¹³⁾. Aurelius Victor constituie așadar un

11) AVR. VICT., Caes., 5, 2: ... quinguennium tamen tantus fuit, agenda urbe maxime...

12) AVR. VICT., Caes., 39, 4.

13) AVR. VICT., Caes., 39, 5, comentează în felul următor instituționalizarea dominatului: quis rebus quantum ingenium est, compertum habeo humillimos quosque, maxime urbi alta accesserint, superbia atque ambitione immodicos esse.

izvor interesant și un martor inteligent, - chiar dacă mai concis decât autorul Historiei Auguste -, al dia-croniei imperiului roman.

IMITATORII LUI AVRELIVS VICTOR. Epitomatorul a avut succes și a fost imitat de mai mulți autori anonimi. Astfel i s-a atribuit nejustificat Origo gentis Romanae - istorie legendară de la Saturn la Romulus - și De viris illustribus urbis Romae - o ulegere de biografii ale unor personaje ale epocii regale și republicane - evident scrise de unul sau doi autori, care s-au străduit să-i imite modul de a gândi și să completeze panorama istorică a Romei.

Mai importantă este Epitome de Caesaribus, ulegere de biografii ale împăraților, de la August la moartea lui Theodosius (395 e.n.), un fel de compendiu al lui Aurelius Victor. Autorul acestui compendiu, epitomator de epitomator, ca să-i spunem așa, rezumă modelul său, dar îl completează uneori cu unele detalii, care i se par picate. În privința curiozităților, autorul anonim merge mult mai departe decât Aurelius Victor. În legătură însă cu domnia lui Nerva, ne oferă detalii inedite despre revolta pretorienilor, pe care o apropie cu sagacitate de răzcoalele din anii 68-69. Semnalează de asemenea că Nerva a jugulat rebeliunea, prin adoptarea lui Traian¹⁴⁾. În general, imitatorul se interesează de latura anecdotică a evenimentelor¹⁵⁾.

14) PSEUDO-AVR.VICT., Epitom.de Caes., 12,6-9.

15) Este de asemenea ostil lui Eugenius și lui Arbogast, protectorii Nicomachilor (PSEUDO-AVR. VICT., Epitom.de Caes., 48,7).

MANUSCRISE

a) Historia Augusta

Mai multe, dar derivă toate din Palatinus P 899, aflat la Vatican și datînd din secolul al nouălea, cînd a fost alcătuit și Bambergensis B. care se află într-o stare mai bună. Se mai citează ca manuscrise mai bune Vaticanus 1899 și Parisinus 5816.

b) Aurelius Victor

Se află înregistrat pe doi codici, Oxoniensis 131 (aflat la Oxford) și datînd din secolul al paisprezecelea, și Bruxellensis (sau Pulmannianus) din secolul al XV-lea.

E D I T I I

a) Historia Augusta

1475, Milano - Princeps

1865, Leipzig - H.PETER

1921, Londra - D.MAGIE

1927, 1954, 1965, Leipzig - E.HOHL (2 vol., Teubner)

b) Aurelius Victor

1579, Anvers - Princeps - A.SCHOTT

1850, 1872, Breslau - E.KEIL

1892, München - F.PICHLMAYR

1911, 1962, Leipzig - F.PICHLMAYR - R.GRUENDEL (Teubner)

TRADUCERI ROMÂNEȘTI

a) Historia Augusta

Flavius Vopiscus, Vieța împăratului Aurelian, de G.POPA-LISSEANU, în Izvoarele istoriei românilor, București, 1936, vol.IX, pp.67-104.

Historia Augusta, pasaje, de G.POPA-LISSEANU, în Dacia în autorii clasici. Autorii latini clasici și postclasiici, București, 1943, p.105.

Scriitorii istoriei împăraților, pasaje, de Vl.ILIESCU, în Izvoarele istoriei României, București, 1970, vol.II, pp.97-109.

Istoria Augustă, de David POPESCU și Constantin DRAGU - LIESCU, București, 1972.

Autorii istoriei imperiale, pasaje, de I.TEODORESCU, în Proza narativă latină, București, 1972, pp.114-125.

b) Aurelius Victor

Sextus Aurelius Victor, De Caesaribus, pasaje, de G.POPA-LISSEANU, în Dacia în autorii clasici (mai sus citat), pp.98-102.

Sextus Aurelius Victor, Cartea despre cezari, pasaje, de S.JAKO, în Crestomație de istorie universală medie, București, 1970, partea I, p.24.

Sextus Aurelius Victor, pasaje, de Vl.ILIESCU, în Izvoarele istoriei României (mai sus citată), pp.23-27.

S T U D I I

a) Historia Augusta

Hermann DESSAU, Über Zeit und Persönlichkeit des Scriptores Historiae Augustae, în Hermes, 24, 1889, pp.337 și urm.

Über die Scriptores Historiae Augustae, în Hermes, 27, 1892, pp.561 și urm.

Die Überlieferung der Scriptores Historiae Augustae, aceeași revistă, 29, 1894, pp.393 și urm.

Charles LÉCRIVAIN, Études sur l'Histoire Auguste, Paris, 1904.

Susan H.BALLOU, The Manuscript Tradition of the Historia Augusta, Leipzig-Berlin, 1914.

Norman BAYNES, The Historia Augusta, its Date and Purpose, Oxford, 1926.

M.HALLEN, In Scriptores Historiae Augustae Studia, Upsalla, 1941.

Attila ALFOLDI, Die Kontorniaten, Budapesta, 1943

Werner HARTKE, Römische Kinder Kaiser, Berlin, 1951.

J.STRAUB, Studien zur Historia Augusta, Berna, 1952.

H.STERN, Date et destinataire de l'Histoire Auguste, Paris, 1953.

André CHASTAGNOL, Notes chronologiques sur l'Histoire Auguste et le Laterculus de Polemius Silvius, în Historia 4, 1955, pp.173 și urm.

H.L.ZERNIAL, Über den Satzschluss in der Historia Augusta, Berlin, 1956.

André CHASTAGNOL, Le problème de l'Histoire Auguste. État de la question, în Actes du VII-e Congrès de l'Association Guillaume Budé à Aix-en Provence, Paris, 1963, pp.205 și urm.

Wolfgang SCHMID, Eutropspuren in der Historia Augusta, în Historia Augusta Colloquium, în Antiquitas, 4, 1964, pp. 123 și urm.

J.SCHWARTZ, Arguments philologiques pour dater l'Histoire Auguste, în Historia, 15, 1966, pp.454 și urm.

P.WHITE, The Authorship of the Historia Augusta, în Journal of Roman Studies, 57, 1967, pp.115 și urm.

Ronald SYME, Ammianus Marcellinus and the Historia Augusta, Oxford, 1968.

André CHASTAGNOL, Les recherches sur l'Histoire Auguste de 1963 à 1969, în Recherches sur l'Histoire Auguste, Antiquitas, 6, Bonn, 1970, pp.1 și urm.

Ronald SYME, Emperors and Biography. Studies in the Historia Augusta, Oxford, 1971.

The Composition on the Historia Augusta. Recent Theories, în Journal of Roman Studies, 62, 1972, pp.123 și urm.

Vladimir ILIESCU, studiu introductiv la Istoria Augusta, București, 1972, pp.7-27.

b) Aurelius Victor

L.JEEP, De Caesaribus historia e l'Epitome de Caesariis, în Rivista di filologia classica, 1873, pp.505 și urm.

Theodor OPITZ, Questionum de Sexto Aurelio Victore capita tria, în Acta Societatis Philologicae Lips., 2, 1875, pp.199 și urm.

E.WÖLFFLIN, Zur Latinität der Epitome Caesarum, în Archiv für lateinisch. Lexicogr., 1902, pp.445 și urm.

S.D'ELIA, Studi sulla tradizione manoscritta di Aurelio Vittore: I La tradizione diretta, Napoli, 1965.

André CHASTAGNOL, Emprunts de l'Histoire Auguste aux Caesares d'Aurelius Victor, în Revue de Philologie, 41, 1967, pp.85 și urm.

C.S.TOMULESCU, Über die Entwicklung des römischen Zivilprozessrechtes, în Labeo, 13, 1967, pp.349 și urm.

S.D'ELIA, Quas Epitomes de Caesaribus libros Paulus Diaconus et Landolfus Sagax adhibuerint, în Rendiconti dell'Accademia di Archeologia, Lettere e Belle Arti di Napoli, 43, 1968, pp.19 și urm.

S.D'ELIA, Per una nuova edizione critica di Aurelio Vittore, aceeași revistă, pp.103 și urm.

A M I A N

VIATA. Opera lui Amian constituie ultima mărturie majoră de istoriografie romană, și, totodată, cea mai valoroasă operă literară produsă în cadrul literaturii latine, după moartea lui Apuleius și înainte de capodoperele lui Augustin, atât din punctul de vedere și gândirii, cât și din acela al expresiei și al artei. Opera lui Amian se înscrie în seria marilor creații istoriografice latine și poate fi considerată a cincea, după cele alcătuite de Caesar, Salustiu, Titus Livius și Tacit.

Amian s-a născut în marele oraș sirian Antiochia, deci în jumătatea greacă a Imperiului, în jurul anului 330 e.n. și a murit după 400 e.n. El face, așadar, parte din grupul scriitorilor romani de obârșie greco-orientală, fapt semnificativ, așa cum am arătat într-un alt capitol.

Provenea, probabil, dintr-o familie de curiali, deci din aristocrația municipală¹⁾, fidelă concomitent Romei și tradițiilor culturale și religioase grecești. Începînd cu domnia lui Constantin II, a servit în armată, în corpul de trupă numit protectores domestici. În 353 e.n., slujea ca magister equitum la Nisibis, sub comanda generalului Ursicinius. În 354, a fost trimis, împreună cu Ursicinius, la curtea de la Milan și, ulterior, a participat, împreună cu acest general, la diverse campanii. Astfel a servit în Galia și a fost mar-

1) Cf. I. STOIAN, Cu privire la concepția istorică a lui Ammianus Marcellinus ("Ut miles quondam et Graecus"), în Analele Universității București, seria științe sociale, istorie, 13, 1964, pp. 111-117 (mai ales pagina 116).

terul victoriilor repurtate de Iulian asupra alemanilor, victorii care au salvat de fapt latinitatea de pe mîlul stîng al Rinului²⁾. În 357 e.n., Ursicinus și Amian sînt trimiși în Orient, împotriva perșilor. Amian a rămas în armată și după înlăturarea lui Ursicinus, survenită în 360 e.n. Astfel, în 363 e.n., Amian a luat parte la expediția lui Iulian împotriva perșilor. Solidar cu împăratul care a constituit supremul său ideal uman, Amian s-a retras din armată, după moartea lui Iulian și s-a instalat la Antiochia, pînă la 378 e.n., de unde a făcut diferite călătorii în Imperiu, mai ales în Grecia și în Egipt. În 391, îl regăsim la Roma, unde își recită o parte din opera la care lucra, așa cum rezultă dintr-o scrisoare a lui Libanius. Aici se împrieteneste cu Praetextatus, considerat ca un adevărat papă al păgînilor, și cu Symmachus. De fapt își redactează fragmente din operă sub influența cercului Nicomachilor, pe care trebuie să-l fi frecventat asiduu. S-a asociat, în orice caz, ultimei reacții păgîne.

Se pare că a ajuns senator și că și-a terminat opera în jurul anului 400 e.n.

OPERA. Este cunoscută sub denumirea de Rerum gestarum libri a fine Cornelii Taciti, sau, mai pe scurt, Res gestae. Cuprinde treizeci și una de cărți, într-o panoramă istorică extinsă de la moartea lui Domițian pînă în 378 e.n., adică pînă la moartea tragică a împăratului Valens³⁾. Dar, din întreaga operă, ni

2) Nu trebuie uitat că "allemand" înseamnă și azi german, în limba franceză.

3) De fapt, evenimentele din Orient merg pînă la 378 e.n., dar cele din Occident se opresc în 375, adică la moartea lui Valentinianus I.

s-au păstrat doar cărțile paisprezece - treizeci și una, care narează evenimentele anilor 353 - 378 e.n.

Este probabil cu opera sa fi fost publicată pe fragmente și, în orice caz, parțial recitată, așadar redactată în decursul unei lungi perioade din viața scriitorului. Astfel, la începutul compartimentului care ni s-a conservat, Amian se referă la foametea din 383 e.n., ca la un eveniment din trecut și ulterior, în cartea a douăzeci și doua, Serapeum-ul din Alexandria, distrus în 391, este menționat ca încă existent⁴⁾. Se presupune că primele douăzeci și cinci de cărți au fost publicate în cea dintâi tranșe, în anii 390 - 391 și, deci, marcate de influența ideilor care circulau în cenaclul Nicomachilor. Restul operei a format obiectul celei de a doua tranșe și a apărut ulterior: se poate presupune că aplauzele publicului l-au determinat pe Amian să-și continue lucrarea, chiar după înfrângerea de la Frigidus a prietenilor săi. Această a doua parte a apărut după moartea lui Theodosius (395), care este aici numit princeps postea perspectissimus și nu princeps noster⁵⁾.

Ni s-au păstrat, așadar, exclusiv cărțile care relatează evenimentele la care asistase autorul însuși. De altfel, în ansamblul operei, secolul al patrulea ocupa intențional locul principal. Și într-adevăr, Amian a folosit amplu, pentru alcătuirea compartimentului care ni s-a conservat, atât experiența sa directă, - fapte la care a asistat personal - cât și informația indirectă sau orală, datorată mai ales surselor mili -

4) AM. MARC., Res Gest., 14, 61, 9 și 22, 16, 12.

5) AM. MARC., Res Gest., 29, 6, 15. Theodosius era, oricum, tatăl împăratului Honorius.

tare consultate de el⁶⁾: zvonuri care circulau în rîndurile trupelor, rapoartele cercetaşilor şi ale spionilor, dări de seamă ale comandanţilor şi chiar bruiioanele lor. De asemenea, Amian a mai consultat martori importanţi, cum au fost retorul Libanius, Eutherius, şambelanul şi omul de încredere al lui Iulian, Flavius Hypatius, cumnatul lui Constantius. Amian şi-a cules informaţiile din toate mediile şi nu s-a mulţumit, pentru nici un episod, cu o singură sursă.

Scrupulozitatea l-a apropiat, mai mult decît de cea romană, de istoriografia greacă, pe care o elogiază pentru diligentia⁷⁾. Amian a utilizat, de asemenea, operele lui Iulian şi diverse compendii care circulau în acea epocă.

Arhetipul, modelul literar principal, l-a reprezentat, fără îndoială, Tacit. Într-adevăr, la Amian, întocmai ca la Tacit, discursul istoriografic amestecă războaiele şi curtea, poartă îndeobşte asupra activităţii împăraţilor, asupra destinului Romei, mereu glorificat la Amian, dar evaluînd permanent faptele, pe un ton moralizator, şi comportînd antiteza vicii-virtuţi, ca la marele istoric. Desigur, Amian este mai optimist. S-a evocat, de asemenea, cu judiciozitate, influenţa lui Velleius Paterculus, dat fiind admiraţia comună celor doi scriitori pentru împăraţii sub flamurile cărora luptaseră⁸⁾. Am mai adăuga, ca trăsătură comună celor doi istorici, credinţa în înnoirea necon-

6) AM.MARC., Res.Gest., 15,1,1, se referă la acele două canale de informaţie şi le diferenţiază: ea quae uidere licuit per aetatem uel perplexe in-terrogando uersatos in medio scire

7) AM.MARC., Res.Gest., 15,9,2: Timagenes, et diligentia Graecus et lingua Pentru metodele de informaţie, utilizate de Amian, cf.G.SABBAH, introducere la Ammian Marcellin, Histoire, t.2, Paris, Les Belles Lettres, 1970, pp. 8-16.

8) Fapte semnalate de E.PARATORE, Storia della letteratura latina, p.899.

tenită a soartei Romei, sub auspiciile eternității sale prodigioase.

CONCEPȚIA ISTORICĂ ȘI OPTIUNEA SOCIAL-POLITICĂ.

Distribuția materiei, pe cărți, evidențiază intenția lui Amian de a făuri un istoric al epocii sale, istoric plasat în contextul istoriei universale, în care, fi - rește, Imperiul și capitala sa exercitau funcția de veritabili hegemoni.

Amian ne dezvăluie, în mai multe rînduri, concepția sa despre istorie, programatic opusă celei adoptate de biografi și de epitomatori, de Suetoniu, Marius Maximus și de autorul Historiei Auguste. Într-adevăr, întocmai ca și Tacit, Amian atașează o importanță primordială conceptului de fides, închipuită în același timp ca adevăr al faptelor și ca veracitate a istoricului. De aceea, se adresează direct lui Herodot și îi reproșează că fabulează asupra trecerilor în revistă ale trupelor persane, efectuate de Xerxes, pentru a-și proclama apoi prudența și capacitatea de a furniza mărturii cheazăsute de fides, în afara oricărei incertitudini⁹⁾. Incontestabil, așa cum am arătat, această fides este dirijată și oarecum corectată de interesele Imperiului și de o exigență foarte romană de demnitate și de noblețe. Amian nu relatează nimic despre schismat - ția prefectului Artemius, deoarece aceasta n-a comper-

9) AM.MARC., Res Gest., 18,6,23: quo usque nobis Doriscum Thraciae oppidum, et agminatim intra consaepta exercitus recensitos, Graecia fabu - losa, narrabis? cum nos cauti uel. ut uerius dixerim, timidi, nihil exaggeremus, praeter ea quae fidei testimonia neque dubia neque incerta monstrarunt.

tat nimic memorabil, nici un fapt care să fie vrednic de povestit¹⁰⁾.

Totodată, Amian intră în polemică indirectă cu epitomatorii și adepții biografiei anecdotice. Istoricul reprobă ostentativ gustul detaliului. Unii oameni, declară Amian, fac gălăgie, ca și cum ar fi personal jigniți, dacă istoricul a trecut cu vederea ceea ce a vorbit împăratul la cină, sau pricina pentru care a strâns sub drapel o trupă de soldați: strepentes ut laesos, si praeteritum sit, quod locutus est imperator in cena, uel omissum ob quam causam gregarii coerciti sunt apud signa¹¹⁾... În același pasaj, Amian proclamă concepția sa despre istorie, care, obișnuită să cuture piscurile treburilor publice, nu trebuie să cercezeze detaliile fără importanță: historiae discurre per negotiorum celsitudines assuetae, non humilium minutias indagare causarum¹²⁾ Așadar, istoriografia ar trebui să abordeze numai aspectele majore ale faptelor, călăuzită de o fides, în același timp romană și elevată.

Așa cum am arătat, imaginea despre istorie a lui Amian, depinde considerabil de experiența sa personală dar și de opțiunile sale sociale și politice. Istoriograful însuși semnalează statutul ideilor sale despre istorie într-un pasaj care este adesea comentat. Aceste evenimente, arată Amian, le-am înfățișat, pe măsura puterilor mele, începînd cu principatul lui Nerva, pînă la moartea lui Valens, ca fost soldat și grec: haec ut miles quodam et Graecus, a principatu Caesaris Neruae exorsus, ad usque Valentis interitum,

10) AM. MARC., Res Gest., 17,11,5, ... nec memorabile quicquam habuit, quod narrari sit dignum. Anterior se referise la un opus memorabile (ibid., 17,1,10); cf. și G.SABBAH, op.cit., p.9.

11) AM.MARC., Res Gest., 26,1,1.

12) AM.MARC., Res Gest., 26,1,1.

pro uirum explicauit mensura¹³⁾. Aluzia la experiența militară este clară, dar referința la origina elenică - Graecus - a suscitat unele discuții. Se gîndește oare istoricul la obîrșia și la limba sa maternă? Profesorul Iorgu Stoian a susținut că Graecus ar afirma opțiunea pentru elenism, închipuit ca un concept cultural - ideologic și religios, legat de fapte sociale conservatoare: elenii ar echivala cu păgînii¹⁴⁾.

Într-adevăr, opțiunile sociologice și politice ale lui Amian se situează la interferența între optica și interesele curialilor, indisolubil legați de Imperiu, și idealurile aristocrației păgîne din Roma, cristalizate în politica preconizată în cercul Nicomachilor. De aceea, Amian îmbină admirația pentru Roma cu atașamentul față de vechea cultură și ideologia aferentă ei, ajustată după tiparele teurgilor isiaci, neoplatonicieni și mitraici. Graecus se referă la o asemenea poziție ideologică, dar, după opinia noastră, în pasajul discutat, scuză și greșelile de limbă latină comise de autor.

Prin urmare, Amian, concepea istoria ca o vastă frescă a esențelor, închinată proslăvirii Romei, unificatoare și moștenitoare autorizată a vechii culturi grecești. Într-o asemenea imagine despre Roma și despre istoria ei trebuie, pe deoparte, căutat sensul fundamental al gîndirii lui Amian și, pe de alta, explicată admirația scriitorului față de Iulian, eroul său principal, mandatarul destinului Imperiului și al elenismului, axa operei, rațiunea ei prioritară. Amian se arată optimist și, de altfel, nu trebuie uitat că

13) AM. MARC., Res Gest., 31, 16, 9.

14) I. STOIAN., op.cit., pp. 115 - 117.

și-a alcătuit o parte din operă în timpul reacției lui Eugenius și în legătură cu cercul Nicomachilor. Istoricul pare să creadă sincer că, prin eliminarea unor defecte personale ale lui Iulian și a unor exagerări produse în politica religioasă a acestui împărat, prin moderație și integrare de elemente creștine, experiența întreprinsă de cezarul său preferat ar putea fi reluată cu succes. Optimismul și tendința spre toleranță corespund punctului de vedere adoptat de Symmachus.

Dar același optimism poate fi pus în corelație cu experiența și mentalitatea de miles quondam, înclinat spre pragmatism, spre relatarea faptului brut. Amian auzise prea des, pe câmpul de luptă, armorum lugubre sibilantium fragor, pentru a deveni un autentic filozof. Totuși, cum am arătat, conotația filosofică - tributară teurgilor păgini și gânditprilor din cercul Nicomachilor - nu lipsește cu desăvîrșire din imaginea pe care și-o făurea Amian despre istorie. La nivelul intersectării opțiunilor ideologice și experienței personale, se constituie articulațiile cele mai profunde ale operei lui Amian.

STRUCTURA OPEREI. Amian atestă, deci, o preocupare relativ slabă pentru cauzalitatea fenomenelor istorice și totodată tendința evidentă spre relatarea atentă a faptelor consemnate.

De altminteri, Amian învederează un viu interes pentru cronologie și oferă cititorilor indicații precise în acest sens: intrarea în funcție a consulilor și exercitiul magistraturilor prefectorale¹⁵⁾, datele unor evenimente importante¹⁶⁾, durata expedițiilor și

15) AM, MARC., Res Gest., 17,5,1 (anul 358) și 18,1,1 (anul 359) pentru consuli; 17,4,1 (a doua prefectură a lui Orfitus); 19,10,1 (prefectura lui Tertullus) etc.

16) AM.MARC., Res Gest., 17,7,1 (cutremurul de la Nicomedia, 24 aug. 358); 19,9,1 (căderea orașului Amida, 5-6 oct. 359).

asediilor¹⁷⁾. Nararea campaniilor este ritmată de în - dicarea anotimpurilor, lunilor, și dezvoltării vege - tației¹⁸⁾. Sînt distinse chiar diferitele momente ale unei singure zi¹⁹⁾. Exactitatea cronologică nu este ne - glijată decît pentru a restabili raporturile logice între evenimente îndepărtate în timp, unele de altele, pentru a asigura coeziunea operei.

Această coeziune este adesea urmărită. Struc - tura cărților amianice aduce în acest sens probe eloc - vente; diversele secvențe se echilibrează între ele și ilustrează preocuparea pentru simetrie, pentru asigu - rarea unității operei. Jocul contrastelor nu face decît să confere adîncime și relief acestei coeziuni. Astfel, cartea a șaisprezecea se încheie odată cu relevarea contrastului între glorioasa victorie raportată la Strasbourg asupra allemanilor de către Iulian și calo - mniile meschine "cultivate" de Constantius, în legă - tură cu tînărul cezar. Dar, în acest mod, Amian asigură și o deschidere interesantă pentru cartea a șaptespre - zecea²⁰⁾.

Amian se bazează, de altfel, pe o documenta - ție temeinică. Face apel la numeroase științe auxili - are: geografia, balistica, astronomia, etnografia, fi - zica. Din variatele cunoștințe acumulate astfel, Amian nutrește dizertații pe teme variate: descrierea Galiei, Traciei și locuitorilor ei, a hunilor²¹⁾, a perșilor, a obeliscelor și a hieroglifelor, referințe la Atlantida, explicații date pentru cutremure, descrierea ciumei -

17) AM. MARC., Res Gest., 17,2,2; 8,1; 19,9,9.

18) AM. MARC., Res Gest., 17,2,4 (iarna); 8,2 (vara) etc.

19) AM. MARC., Res Gest., 19,7,2; 7,3; 7,6; 19,2, 10 etc. Pentru cronologie la Amian, cf. G.SABBAH, op.cit., pp.17-18.

20) G.SABBAH., op.cit., p.22.

21) Celebră: AM. MARC., Res Gest., 31, 2.Tracia este descrisă în 27, 4.

după medicina timpului și după Tucidide - a "artilerei" secolului, teoria curcubeului, interpretarea viselor. Asemenea digresiuni relevă un spirit curios, bine în - format. Amian cunoaște și descrie credințele egiptenilor, vorbește despre boul Apis²²⁾. Deosebit de perti - nente apar remarcile care privesc obiceiurile, struc - turile psihice ale popoarelor: galii cei zgomotoși, or - ganic contestatari, persii efeminați, tracii cumpătați, hunii războinici, cruzi, iuți la minie, schimbători.

Dar toate aceste digresiuni sînt integrate structurii de ansamblu a operei, funcționează fără di - ficultăți majore într-un univers autentic literar, sînt convertite în materie totodată istorică și ficțională.

Cu aceeași meticulozitate, dublată însă de judecăți moralizatoare repetate, Amian își întoarce privirile spre moravurile și spre realitățile romanilor. Urmărind matrice moralizatoare tradiționale, dar și ob - servarea atentă a practicii sociale, scriitorul relevă declinul moral al Romei²³⁾. Intervine și comentează direct faptele, reia concepția celor patru vîrste, cîndva profesată de Florus²⁴⁾, și constată îmbătrîni - rea Romei; biciuiește desfrîul, relațiile de clientelă, adulația nerușinată, pasiunea pentru jocurile de cîrcă, demografia deficitară, captarea testamentelor, viciile aristocraților epocii - nobiles²⁵⁾ -, însă și pasiunile meschine care animă o plebe semi-parazită²⁶⁾. Cu toate că trecuse, desigur, prin școlile retorilor, Amian

22) AM. MARC., Res Gest., 22, 14,6-7.

23) AM. MARC., Res.Gest., 14,6, de pildă.

24) AM. MARC., Res Gest., 14,6,3.

25) AM. MARC., Res Gest., 14,6,22: nec credi potest qua obsequiorum diversitate coluntur homines sine liberis Romae (captarea testamentelor) și 14,6,7-24 (nobiles).

26) AM. MARC., Res Gest., 14,6, 25-26.

reprobă cu pregnantă vervă satirică viciile avocați - lor²⁷⁾. Firește însă că Amian, deși critică mai cu seamă categoriile sociale dominante, nu părăsește în fond punctul de vedere al curialului provincial, care frecvent a cercurile senatoriale nostalgice din capitală. Ca și Tacit, condamnă tocmai pe cei care nu sînt dăni de idealul aristocratic consacrat.

De altminteri, la Amian, nu mai apar în nici un fel nostalgii republicane; crede în monarhie ca regim paternalistic ales de poporul roman, obosit să se autoconducă, și nu ca dictatură militară, cum fusese statul monarhic în realitate²⁸⁾. Precum Claudian, Rutilius și alți literați influențați de cercul Nicomachiilor, dar și ca un adevărat curial legat de soarta Romei, dorește ferm unitatea Imperiului, care a adus popoarelor securitas, și crede cu tărie în misiunea Romei²⁹⁾. Deși consemnează înmulțirea tribulațiilor prin care trebuie să treacă Imperiul și critică moravurile, așa cum am arătat, se dovedește mai optimist decît Tacit. Este adevărat că nici nu sesizează direcția generală a fenomenelor istorice, precum ilustrul său antecesor. Oricum, Amian crede în eternitatea Romei, care va trăi

27) AM. MARC., Res Gest., 30, 4, 3-22.

28) AM. MARC., Res Gest., 14,6,5: ideo urbs uenerabilis post superbas efferatarum gentium ceruices oppressas latasque leges fundamenta libertatis et retinacula sempiterna uelut frugis parens et prudens et diues Caesaribus tamquam liberis suis regenda patrimonii iura permisit.

29) AM. MARC., Res Gest., 14,6,6: Pampiliani redierit securitas temporis, per omnes tamen quot sunt partes terrarum, ut domina suscipitur et regina et ubique partum reuerenda cum auctoritate canities populi que Romani nomen circumspectum et uerecundum.

cît vor fi oameni: uictura dum erunt homines Roma³⁰⁾.

O forță misterioasă a ajuns să o însuflețească, intrucît, în perioada expansiunii sale, învingînd uneori numai datorită puterii numelui său, a trecut spre o viață mai liniștită: nomine solo aliquotiens uincens ad tranquilliora uitae discessit³¹⁾.

De altfel, Amian notează cu sagacitate multe aspecte ale realităților timpului: asocierea sclavilor și sărasilor cu goții care ocupau peninsula balcanică, pentru a-și modifica o condiție prea dificilă³²⁾, sau o bătălie dezastruoasă pentru romani, așa cum fusese cea de la Adrianopol, din 378, comparată de el cu înfrîngerea de la Cannae³³⁾. Cu toate că scria o istorie evident partizană, angajată nu numai să apere strălucirea Romei, ci să pună în relief, chiar să exegereze meritele unor prieteni ai săi, - mai ales ale generalului Ursicinus, fostul său comandant - Amian constată o sursă prețioasă, adesea destul de exactă (și în pofida efectelor literare și alurii ficționale, adoptate de multe ori de narația istorică).

În multe împrejurări, Amian se învederează moderat, cumpănit. Astfel, istoriograful condamnă chiar intoleranța atestată de Iulian față de creștini, cărora le interzisese accesul școlilor de stat³⁴⁾, și recunoaște

30) AM. MARC., Res Gest., 14, 4,3. Ca și Velleius, vede la obârșia acestui fenomen conjuncția între uirtus și fortuna.

31) AM. MARC., Res Gest., 14, 6,4.

32) AM. MARC., Res Gest., 31,6 citat în capitolul introductiv.

33) AM. MARC., Res Gest., 31, 13.

34) AM. MARC., Res Gest., 25,4,20: ... inclemens quod docere uetuit magistros rhetoricos et grammaticos Christianos, ni transissent ad numinum cultum. Am văzut că predica lui Amian pentru toleranță trebuie plasată în contextul său firesc: dorința intelectualilor păgîni de a-și păstra dreptul la propria lor credință.

că avea și alte defecte. Constantius avea atât calități, cât și defecte; Iovian a cedat perșilor în mod reprobabil, dar era cumpătat; Valentinian era foarte crud, dar onest și sobru; Valens părea brutal, dar era energetic.

Piesa de rezistență a operei lui Amian e constituită însă, cum am mai arătat, epopeea lui Iulian. Deși îi recunoaște unele defecte, Amian stăruie fără încetare asupra calităților eroului său. El descoperă aici ritmuri lirice, atestă un entuziasm vibrant, conferă narației sale un suflu românesc, modifică sensul faptelor consemnate, pentru a-și exalta personajul preferat. Caracterul ficțional al lucrării sale istorice iese astfel net în evidență. Un adevărat preroman emoționant se constituie astfel în jurul gestelor lui Iulian, care domină de fapt nouă cărți (16-25), deci jumătate din ceea ce ni s-a păstrat din opera lui Amian.

Scriitorul elogiază, așa cum am arătat mai sus, victoriile câștigate de Iulian în Galia: tânărul cezar a întrunit cu acest prilej însușirile celor mai vestiți împărați³⁵⁾. A zdrobit pe germani, deși fusese educat doar de filozofi, ... in secessu Mineruae nutritus ex academiae quietis umbraculis non e militari tabernaculo, in pulverem Martium tractus³⁶⁾. Amian evocă opera lui Iulian, numită Misopogon, unde împăratul satiriza cu vervă și fantezie pe antiochienii creștini³⁷⁾.

35) AM. MARC., Res Gest., 16,1,4: ... ita domi forisque conluxit ut prudentia (Vespasiani filius) Titus alter aestimaretur, bellorum gloriosis cursibus Traiani simillimus, clemens ut Antoninus, rectae perfectaeque rationis indagine congruens Marco, ad cuius aemulationem actus suos effingebat et mores.

36) AM. MARC., Res Gest., 16,1,5.

37) AM. MARC., Res Gest., 22,14, 1-3.

Patetic, sincer, vibrant, Amian descrie moartea eroului său³⁸⁾, situat la înălțimea unor exitus înfățișați de Titus Livius și de Tacit. Iulian, grav rănit, își convoacă prietenii, îi consolează, evocă nemurirea spiritului, care s-ar despărți de trup³⁹⁾. Discută apoi cu Maximus și Priscus, consilierii săi filozofici, doi neoplatonicieni directori de conștiință, despre nemurirea sufletelor, animorum sublimitate, și moare împăcat, în vîrstă de numai treizeci și doi de ani⁴⁰⁾. Urmează un portret apologetic⁴¹⁾, care începe prin figurarea sumară a unor calități eroice, grupate în jurul celor patru virtuți cardinale, însă și a altor merite: uir profecto heroicis connumerandus, ingeniis claritudine rerum et coalita maiestate conspicuus. Cum enim sint, ut sapientes definiunt, uirtutes quattuor praecipuae, temperantia, prudentia, iustitia, fortitudo, eisque accedentes extrinsecus aliae, scientia rei militaris, auctoritas, felicitas atque liberalitas, intento studio coluit omnes ut singulas⁴²⁾. În continuare, Amian înfățișează destul de amănunțit fiecare dintre aceste virtuți ale lui Iulian. Amian împrumută, în acest portret, unele tipare suetoniene: de unde, în parte, și înserarea cîtorva defecte, dar mai ales și încheierea descripției eroului printr-un portret fizic, structurat, după

38) AM. MARC., Res Gest., 25,3.

39) SM. MARC., Res Gest., 25,3, 15 20.

40) AM. MARC., Res Gest., 25,3,23: uita facilius est absolutus anno aetatis altero et tricenisimo ...

41) AM. MARC., Res Gest., 25,4, 1-25.

42) AM. MARC., Res Gest., 25, 4,1.

exemplul lui Tranquillus, în congruență cu anumite criterii fiziognomoniste. Iulian era mărunț de talie dar avea ochii strălucitori - semn de inteligență -, chipul plăcut și era vînjos⁴³⁾. Portretul fizic apare astfel investit ca un complement al celui moral.

Am văzut că Amian îl compară pe Iulian cu cei mai importanți împărați. De fapt, Amian vrea să-l ridice la nivelul lui Alexandru, în care întrevăde un paragon al lui Iulian. Chiar vocația de preroman a narațiunii gestelor acestui împărat probează efortul lui Amian de a face din eroul său un alter Alexandru.

MIJLOACELE DE EXPRESIE ÎN RES GESTAE. Amian practică îndeobște o scriitură tensionată, chiar pate-tică, retorică, dar, totodată, de multe ori și lirică. "Romanul" sau mai spus preromanul lui Iulian, inspirat din cel al lui Alexandru, ilustrează pasiunea lui Amian pentru viziunea romanească; concomitent, am constatat în Res Gestae și gustul pentru reflecția moralizatoare.

Narațiunile și descripțiile sînt clare, pregnante, atent structurate, colobate. Amian utilizează rar discursul, dar cu efecte remarcabile. Astfel, strălucește prin elevația stoică a ideilor și eleganța exprimării discursul atribuit lui Iulian, aflat pe patul morții și înconjurat de prieteni - cum am văzut mai

43) AM. MARC., Res Gest., 25,4,22: mediocris erat staturae, capillis perquam pexis et mollibus, hirsuta barba in acutum desinente uestitus, uenustate oculorum micantium flagrans, qui mentis eius argutias indicabant, superciliis decoris et naso rectissimo ore paulo maiora ... opima et incurua ceruice, umeris ... uastis et latis.

sus⁴⁴⁾. Desigur, asemenea discursuri nu sînt autentice. Arăţile scrupuloase şi micile tablouri, organizate pe baza unor detalii exacte, chiar erudite, alternează aşadar cu scenele de puternic efect dramatic. Deşi atent construită, expunerea materiei devine astfel sunuoasă, uneori chiar obositoare.

Amian recurge, însă, destul de des la flosculi şi la cincinnati retorici, ca şi la tirade patetice, al căror precedent poate fi aflat în glosele lui Tacit. Dar la Amian, asemenea amplificării retorice nu dobîndesc gravitatea nobilă, "semnotică" a gloselor lui Tacit, ci apar declamatorii şi sînt mult mai ample. Îndeobşte Amian nu readitează concentraţia ideatică a marelui său înaintaş. Dar, probabil, nici nu năzuia să regăsească densitatea taciteică.

Astfel, în nararea bătăliei de la Adrianopol, scriitorul inseră intervenţia Bellonei, uzînd de un tipar clasic⁴⁵⁾. Comentariile sentenţioase ale autorului ritmează desfăşurarea înclăstării între romani şi goţii lui Fritigern. Finalul, care evocă, aşa cum am mai arătat, bătălia de la Cannae, apare convertit în tiradă retorică sonoră⁴⁶⁾. De altminteri, întreaga proză

44) AM. MARC., Res Gest., 25, 3, 15-20. Impresionant este sfîrşitul în care Iulian, preocupat de viitorul statului, slujit totdeauna de el, nu-şi indică urmaşul - semn de adevărat devotament civic - dar doreşte ca el să fie un bun conducător: ut alumnus autem rei publicae frugi, opto bonum post me reperiri rectorem (ibid., 20).

45) AM. MARC., Res Gest., 31, 13, 1: cumque arma ex latere omni concuterentur et tela, lituosque in clades Romanas solito inmanius furens, cedentes nostri multis interclamitantibus restiterunt ...

46) AM. MARC., Res Gest., 31, 13, 19: nec ulla annalibus praeter Cannensem pugnam ita ad interne-cionem res legitur gesta, quamquam Romani aliquotiens reflante Fortuna fallaciis lusi bellorum iniquitati ceserunt ad tempus, et certamina multa fabulosae naeniae fleuere Graecorum.

a lui Amian este presărată cu astfel de glose declamatorii, menite să amplifice discursul istorico-literar, să îngroașe ductul liniar al faptelor narate, îndeobște amănunțit prezentate.

Amian îi admira pe clasici și proclama pere-nitatea lui Homer⁴⁷⁾; totodată, el atesta, cum am mai spus, un anumit gust pentru simetrie compozițională. Dar, în realitate, Amian nu se înscrie deloc în descen- dența unor prozatori ca Cicero, Quintilian sau Suetoniu, și nu poate fi așezat în rîndurile adeptilor celui de al treilea clasicism, în pofida afinităților sale ideo- logice cu exponenții cercului Nicomachilor. Amian depă- șește sensibil stilul epocii, își făurește o expresie lingvistică proprie, care mai degrabă încearcă să recu- pereze scriitura lui Tacit. Totuși, așa cum am arătat mai sus, imitația lui Tacit nu este decît parțială. Pen- tru a înțelege de ce stilul său apare atît de dificil, de sinos, de alambicat⁴⁸⁾, nu trebuie uitat că Amian gîndea în grecește și se traducea singur în limba la- tină. S-ar spune că Amian apare mai degrabă ca un expo- nent întîrziat, dar foarte original, foarte personal, al noului stil.

Amian dorește să precizeze multe detalii, ceea ce de asemenea explică parțial scriitura sa laborioasă - dar și să se exprime plastic, convingător. Fidel edu- cației sale retorice și temperamentului său asianic, scriitorul caută mijloacele de expresie care să confere limbajului său o rezonanță afectivă pregnantă. De aici, în stilul lui Amian, abundența comparațiilor și meta -

47) AM. MARC., Res Gest., 14, 6, 21; 22, 14, 3.

48) Amian este, probabil, prozatorul latin pe care un cititor modern îl traduce cu cel mai mare efort.

forelor, epitetelor și mai ales a metonimiilor, frecvența mare a termenilor figurați. Amian utilizează armatorum în loc de militum, inuolabat pentru currebat, horrent în loc de timerent, angulus pentru exsilium, ueloci concursu în loc de properato cursu, impendio "cu totul", pentru omnino, condicio, în loc de pars⁴⁹⁾. Așa cum rezultă din exemplele citate, figurile sînt adesea surprinzătoare, aproape șocante. Fără să ajungă la încifrare, Amian practică transferul de substanță semică și alunecările insolite pe planul referentului, care presupun distanțe mari, salturi de considerabilă întindere. Imaginile rezultate din asemenea figuri făuresc în același timp dificultatea și farmecul scriiturii lui Amianus Marcellinus.

Amian utilizează termeni poetici, dar și abstracțiuni. Abundă de asemenea elementele lexicale specifice prozei tirzii, vocabulele care circulau mai ales în secolul al patrulea sau care erau, în orice caz, neclasice: inexpedibilis "de nedezlegat", aproape "imposibil", oppressulatus "ferecat" (participiul verbului oppressulo-are), pilantes (participiul de la pilare, "a jefui"), primatus "șefi", procinctus "luptă" (clasic "echipament militar"; deci metonimie), paupertinus, (adjectiv derivat de la pauper) imbracteare "a acoperi cu o placă de aur", figmentum "statuie"; lăsăm la o parte termeni care desemnează realii ale vremii, instituții, funcții etc. De altfel, unii dintre acești termeni implică un proces de trecere la figurat de asemenea foarte îndrăzneț, chiar dacă nu totdeauna produs la inițiativa lui Amian.

Totodată, limbajul lui Amian abundă în perifraze. În general, scriitorul tinde spre o frază lungă,

49) Cf. N.I.BARBU, Istoria literaturii latine, p.428.

livrescă , dar uneori o concentrează, după pilda lui Tacit. De altminteri, sintaxa sa este influențată de tendințele epocii manifeste în limba vorbită și în textele pendinte de ea. Amian nu respectă corespondența timpurilor, coordonează un participiu coniunct cu un ablativ absolut, în acest fel arbitrar utilizat. De asemenea, el folosește, uneori, completiva cu quod în locul propoziției infinitivale⁵⁰⁾.

Asemenea valențe neclasice, asemenea stil personal, relevă aceeași structură de ansamblu analizată mai sus, exprimă pe planul scriiturii conjugarea pragmatismului cu vocațiile ideologico-politice, moralizatoare, ale gândirii lui Amian, cu participarea sa plenară, emoționată și totodată emoționantă, la evenimentele pe care le relatează.

CONCLUZII. Opera istorică a lui Ammianus Marcellinus a fost continuată pînă la 392 e.n. de epigonul Sulpicius Alexander, al cărui opuscul nu s-a păstrat.

Interesantă este, însă, creația lui Amian, cu siguranță opera celui mai important și mai talentat scriitor dat de literatura latină, după moartea lui Apuleius. Spirit complex, Amian ne oferă o mărturie deosebit de valoroasă, unde pragmatismul conduce la notații minuțioase, veridice, care slujesc cercetătorului modern; în același timp istoriograful-artist reflectează asupra destinului Romei, construiește o imagine optimistă asupra statutului Imperiului. Nu lip -

50) AM. MARC., Res Gest., 25,3,16: munus autem id mihi delatum optimo scio, ne difficultatibus subcumberem arduis, neque me proiciam umquam aut prosternam, expertus quod dolores omnes ut insultant ignavis, ita persistentibus cedant.

sește totuși critica societății timpului unde, cu sau fără voia autorului, parvin semnele crizei Imperiului. Un nucleu romanesc se constituie în jurul gesei / lui Iulian și o expresie laborioasă, dar personală, tensio-nată., patetică, înzestrează textul cu o remarcabilă capacitate de seducție. În mod semnificativ, chiar Evul Mediu a asociat pe Amian cu Tacit.

MANUSCRISE

Mai multe. Importante sînt Hersfeldensis M, din secolul al nouălea, descoperit la Hersfeld (unde s-au găsit și codici care conțin pe Tacit), din care s-au păstrat numai cîteva file la Marburg, Vaticanus latinus 1873, din același secol, numit și Fuldensis, de fapt manuscrisul de bază. Din aceste din urmă derivă mai mulți codici, cum sînt Vaticanus latinus 2969, Vaticanus latinus 1864, din secolul al cincisprezecelea, etc.

E D I T I I

1474, Roma - Princeps, Angelus Sabinus
 1874-1875, 1976, Berlin - V.GARDTHAUSEN (Tembner, reed. Stuttgart)
 1910-1915, Berlin - CH.CIARCK - L.TRAUBE - W.HERAEUS
 1935, Oxford - J.C.ROLFE (Loeb)
 1965, Torino - A.SELEM
 1968, 1970, Paris - E.GALLETIER, G.SABBAH (primele două volume, Les Belles Lettres)
 1968, Berlin - W.SEIFARTH.

TRADUCERI ROMÂNESTI

Ammian Marcellin, pasaje (Războiul cu goții), de G.POPA-LISSEANU, în Izvoarele istoriei românilor, vol. XIII, București, 1939, pp. 67-105.

Ammianus Marcellinus, pasaje, de Vl.ILIESCU, în Crestomatia de texte privitoare la istoria antică, ed. întâi, București, 1961, pp.218-223; ed. a 2-a, București, 1963, pp.224-228.

Ammianus Marcellinus, pasaje, de FRANCISC PALL și CAMIL MUREȘAN, în Lecturi din izvoarele istoriei evului mediu, București, 1961, pp.21-23.

Ammianus Marcellinus, pasaje, de G.POPA-LISSEANU (reîmpărire) în Crestomatia de istorie universală medie, sub conducerea lui Francisc PALL, București, 1970, partea I, pp.29-30 și 34-37.

Ammianus Marcellinus, pasaje din Istoria Romană, în 31 de cărți, de H.MIHĂESCU, în Izvoarele istoriei României, vol.II. (de la 300 până la anul 1.000), București, 1970, pp.117-163.

S T U D I I

T.GIMANZANE, Ammien Marcellin. sa vie et son oeuvre, Toulouse, 1889.

H.MICHAEL, Das Leben des Ammianus Marcellinus, Berlin, 1895.

L.DAUTREMER, Ammien Marcellin: étude d'histoire littéraire, Lille, 1899.

O.SEECK, Zur Chronologie und Quellenkritik des Ammianus Marcellinus în Hermes, 1906, pp.481 și urm.

H.HAGENDHAL, Studia Ammianea, Uppsala, 1921.

W.ENSSLIN, Zur Geschichtschreibung und Weltanschauung des Ammianus Marcellinus, în Klio, 16, 1923, pp.12 și urm.

P.DE JONGE, Sprachlicher und historischer Kommentar zu Ammianus Marcellinus, Groningen, 1935 și urm.

G.P.PIGHI, Studia Ammianea, Milano, 1935.

Nuovi Studi Ammiane, Milano, 1936.

I discorsi nelle storie di Ammiano Marcellino, Milano, 1936.

S.BLOMGREN, De sermone Ammiani Marcellini quaestiones variae, Uppsala, 1937.

E.A.THOMPSON, The Historical Work of Ammianus Marcellinus, Cambridge, 1947.

P.DE JOUGE, The Roman Digression of Ammianus Marcellinus, in Transactions of the American Philological Association, 1935, pp.181 și urm.

S.JANNACCONE, Ammiano Marcellino, Napoli, 1960.

L.DILLEMANN, Ammien Marcellin et les pays d'Euphrate et du Tigre, in Syria, 38, 1961, pp.101 și urm.

J.VOGT, Ammianus Marcellinus als erzählender Geschichtsschreiber der Spätzeit, Mainz, 1963.

A.CAMERON, The Roman Friends of Ammianus, in Journal of Roman Studies, 54, 1964, pp.15 și urm.

Iorgu STOIAN, Cu privire la concepția istorică a lui Ammianus Marcellinus (ut miles quondam et Graecus), in Analele Universității București, seria istorie, 13, 1964, pp.111 și urm.

J.CONDUCHÉ, Ammien Marcellin et la mort de Julien, in Latomus, 24, 1965, pp.359 și urm.

W.SEIFARTH, Ammianus Marcellinus und das Fatum, in Klio, 43-45, 1965, pp.291 și urm.

A.DERMANDT, Zeitkritik und Geschichtsbild im Werk Ammianus, diss. Bonn, 1965.

A.SELEM, Il senso del tragico in Ammiano, in Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa, 34, 1965, pp. 404 și urm.

E.FRANK, Symbolic Imagery in Ammianus Marcellinus, in The Classical Bulletin (Saint-Louis), 42, 1966, p.46 și urm.

P.M.CAMUS, Ammien Marcellin, témoin des courants culturels et religieux à la fin du IV-e siècle, Paris, 1967.

Iorgu STOIAN, À propos de la conception historique d'Ammien Marcellin. Ut miles quondam et Graecus, în Latomus, 26, 1967, pp.73 și urm.

J.HEYEN, À propos de la conception historique d'Ammien Marcellin (Ut miles quondam et Graecus, 31, 16, 9) în Latomus, 27, 1968, pp.191 și urm.

K.ROSEN, Studien zur Darstellungskunst und Glaubwürdigkeit des Ammianus Marcellinus, diss., Heidelberg, 1968.

Ronald SYME, Ammianus Marcellinus and the Historia Augusta, Oxford, 1968.

J.FONTAINE, Ammien Marcellin, historien romantique, în Bulletin de l'Association Guillaume Budé, 1969, pp.417 și urm.

N.J.E.AUSTIN, Julian at Ctesiphon. A Fresh Look at Ammianus Account, în Athenaeum, 50, 1972, pp.301 și urm.

D.FLACH, Von Tacit zu Ammian. în Historia, 21, 1972, pp.333 și urm.

LITERATURA CREȘTINĂ

TENDINTE. Am lăsat intenționat la o parte scriitorii creștini. Într-adevăr, "literatura creștină" formează în interiorul epocii imperiale o unitate autonomă, care s-a dezvoltat în virtutea unor vocații ideologice și tipare stilistice proprii. De altfel, majoritatea operelor alcătuite de scriitorii creștini aveau un caracter polemic și doctrinar manifest, încît este probabil că unele dintre ele nu erau simțite de autori și de publicul receptor ca literatură artistică.¹⁾ Totuși, literatura creștină așa cum am mai afirmat și vom arăta mai amănunțit în cele ce urmează, nu rămîne izolată de tendințele estetice generale și de diacronia lor. În general, literatura creștină este influențată de cultura păgînă a epocii, pe care în același timp o combate și încearcă să și-o integreze.

Secolele II-VI e.n. comportă tocmai dezvoltarea literaturii creștine, afirmarea ei tot mai energică.

1) Mai de grabă publicul considera asemenea lucrări ca doctrină religioasă, bună sau rea, inspirată de divinitate sau absurdă, în funcție de convingerile sale, creștine sau păgîne.

Inițial firav, dar dinamic, pasionat reprezentată, această literatură creștină ajunge puternică în secolele III-IV și ulterior chiar dominantă, mai ales în proză.

Scriitorii creștini apără doctrina îmbrățișată de ei, redactează cu pasiune și pe un ton apologetic, atacă violent păgînismul. Cu excepții, datorite în parte poziției inițiale foarte modeste a creștinismului, -la care ne vom referi mai jos - primele opere sînt marcate de o orientare net contestatară. Însă, ulterior, autorii creștini se vor strădui să probeze că religia lor nu rămîne străină de marile tradiții culturale și filosofice ale antichității, vor prelua, conștient sau nu, idei și concepte necreștine, îndeosebi neoplatoniciene, și se vor exprima într-un stil clasicizant. În același timp, continuînd o direcție în special teologică și filozofică, ei vor medita asupra condiției umane, vor acorda spațiu și unor probleme mai puțin dependente de interesele cardinale ale propagandei creștine, îndreptate spre o morală tributară apărării Imperiului și păturilor sale diriguitoare. Mai ales în Orient, creștinismul se va solidariza cu statul, după 311 e.n.; pretutindeni însă, el va face corp comun cu structurile statale, pe care le va domina cu autoritate. Dar, mai tîrziu, Augustin va simți criza Imperiului și va preconiza desolidarizarea de stat, totodată decantînd bazele autonome ale teologiei creștine. Vom reveni mai jos asupra acestei evoluții a raporturilor creștinismului cu statul roman, la care, de altfel, ne-am referit și în capitolul introductiv asupra literaturii secolelor II-V e.n.

Trebuie, de asemenea, subliniat că anahoreții săraci mențin, în interiorul creștinismului ortodox și în diversele erezii, o mentalitate protestatară, dar că îndeobște o transferă pe planul unui

evazionism patetic, realizat prin izolarea totală de existența socială normală, fapt care, în ultimă instanță, nu atingea cu nimic in Justițiile sociale permanente.

Inițial s-a dezvoltat, mai ales, teologia greco-orientală, pentru ca ulterior să se afirme intens și cea latină. Literatura creștină are, inițial, un caracter apologetic, pentru a deveni, ulterior, patristică, atunci când trece de la combaterea păgânismului la lupta împotriva orientărilor religioase eretice (arianism, donatism, etc.). Lactanțiu constituie în acest sens un moment de răscruce, așa cum vom arăta mai jos, dar precedentele sînt mai vechi. Se ajunge, astfel, la un simbolism abstract de tip gnostic: problemele păcatului și ale mîntuirii dobîndesc o poziție centrală. Pe de altă parte, se afirmă tot mai puternic poezia și istoriografia creștină, iar unele opere în proză capătă o coloratură romanească. Lirismul autentic alternează cu accentele retorice și cu limbajul declamatoriu, în foarte multe opere "literare" creștine.

MINUCIUS FELIX. Primul testimoniu de apologetică latină este dialogul Octavius, atribuit lui Marcus Minucius Felix, avocat african, care a trăit și scris în a doua jumătate a secolului al doilea²⁾.

Dialogul, de mici dimensiuni, implică trei personaje: Minucius însuși și Octavius, ambii creștini, și Caecilius Natalis, păgîn convins. Cei trei se plimbă

-
- 2) Unii cercetători îl consideră posterior lui Tertullian și subliniază că s-ar adresa unui public specific, alcătuit din păgînii cultivați, fapt care este adevărat: cf. J. BAYET, op. cit., p. 692. Noi credem, însă, că Minucius Felix este anterior lui Tertullian și că ilustrează o altă etapă din evoluția creștinismului: cf. și E. PARATORE, Storia della letteratura latina, pp. 824-826.

pe malul mării, la Ostia, și discuția pornește de la o statuie a lui Serapis, pe care o salută Caecilius. Cei doi creștini îl critica, dar, în cele din urmă, cad de acord toți trei să discute, fără patimă. Caecilius expune punctul de vedere păgîn, iar Octavius îi răspunde. În final, se pare că cei doi creștini îl vor convinge pe Caecilius.

Minucius își expune ideile cu precauție și eleganță, dar cu o ardentă convingere, care caută doar mijloace subtile de persuasiune. Octavius constituie un interesant exemplu de controversa și de suasoria creștine. Personajul Octavius pledează pentru monoteismul creștin și respinge acuzațiile că adepții noii religii ar duce o existență imorală, că ar fi prea dogmatici, că ar distruge tradițiile Romei. Personajele creștine resping aceste acuzații, pornind de la unele elemente neopitagoreice, preconizînd, în ultimă instanță, un creștinism filozofic, mai de grabă integrat tradiției culturale romane decît ostil ei. De fapt, însă, integrarea este incompletă, adesea simulată.

Autorul evocă, în treacăt, murmurul valurilor, frumusețea peisajului. Convingerile lui Minucius sînt calde, pasionate, dar stilul apare vici, elegant, temperat, ciceronian, în prelungirea celui de al doilea clasicism. Este limpede că Minucius încearcă să convingă cu abilitate, se străduiește să așeze pe toate planurile structurilor sale literare punți între noua religie și tradiția antică, ideologică și stilistică. Totuși, cum am arătat, bazele idealiste ale creștinismului nu sînt cu nimic lezate.

see II. TERTULLIAN. Quintus Septimius Florens Tertullianus s-a născut la Cartagina, în jurul anului 160 e.n., dintr-un tată centurion în garda proconsulu-

Cda. III/976 Fasc. 17

lui și dintr-o mamă africană. Tertullian a fost unul dintre cei mai pasionați și mai talentați scriitori creștini. A primit o educație păgână, dar, venit la Roma să studieze retorica, s-a convertit la creștinism.

Adeziunea sa a fost totdeauna pasională, departe de blîndețea lui Minucius: Tertullian reflectă o nouă fază din evoluția creștinismului. Sufletul său arzător, bogat în fermenti spirituali contradictorii, ilustrează o mentalitate protestatară, efervescentă, aprigă. Totodată, Tertullian dispunea de o vastă cultură latină și greacă, deși contestată de el în esența ei. Preot și, inițial, apărător al credinței creștine ortodoxe, Tertullian trece ulterior la erezia montanistă, cînd intransigența sa religioasă și morală ajunge să refuze tendințele conciliatoriste pe care le observa la unii adepți ai cultului normal.

Tertullian a fost, desigur, un exponent al apologeticeii, căci reia și dezvoltă în latină argumentele formulate în greacă de Athenagoras și Meliton. El este, însă, și un precursor al patristicii, deoarece abordează probleme teoretice cardinale, cum sînt cele ale răului, trinității, etc. Crescut în spiritul retoricii, aplică tiparele acestora la problemele abordate în scrierile sale religioase. Scriitor arzător, vehement, deocînd clasic, Tertullian a fost, cu judiciozitate, comparat cu Iuvenal.

OPERA LUI TERTULLIAN. Este vastă și, intrucît se situează la sfîrșitul secolului al doilea și la începutul veacului următor, atestă un fapt interesant: criza literaturii și, îndeosebi, prozei păgîne este parțial compensată de ascensiunea celor creștine.

În anul 197 e.n., Tertullian a publicat două lucrări fundamentale, Ad nationes și Apologeticum. Cea

dintîi include, în două cărţi, o virulentă reprobare a păgînismului. Cu o vehemenţă excepţională, Tertullian atacă pe păgînii persecutori ai religiei sale, respinge acuzaţiunile aduse acestora de imoralitate şi ridiculizează tradiţia culturală necreştină. Cartea a doua conţine o implacabilă satiră dirijată împotriva religiei romane oficiale, dar şi a modului de viaţă şi a ideologiei practicate de societatea timpului, prin excelenţă de grupurile sale dominante.

Apologeticum adresată guvernatorilor de provincii, reprezintă o apărare mult mai organică a creştinismului şi totodată opus maius al lui Tertullian. Această operă îmbracă forma unui discurs rostit faţă de Romani imperii antistites, cu scopul de a contesta valoarea juridică a incriminărilor politice aduse creştinilor şi de a infirma procedura adoptată în privinţa lor³⁾. Experienţa retorică a lui Tertullian îşi spune aici cuvîntul. Autorul începe prin a arăta că nu trebuie condamnaţi creştinii înainte de a fi ascultaţi. Apoi, cu abilitatea sa de avocat, Tertullian aruncă asupra duşmanilor noii religii toate imputările pe care i le aduceau aceştia. Dar ceea ce conferă Apologeticu-

-
- 3) TERT., Apolog. 1,1: si non licet vobis, Romani imperii antistites, in aperto et edito ipso fere uertice ciuitatis praesidentibus ad iudicandum, palam dispicere et coram examinare, quid sit liquido in causa Christianorum si ad hanc solam speciem auctoritas uestra de iustitiae diligentia in publico aut timet, aut erubescit inquirere; si denique, quod proxime accidit, domesticis iudiciis nimis operata sectae huius infestatio obstruit uiam defensionis; liceat ueritati, uel occulta uia tacitorum litterarum, ad aures uestras peruenire. Tonul atinge uneori o vehemenţă extremă: uociferatur homo: Christianus sum. Quod est dicit; tu uis audire quod non est. Veritatis extorquendae praesides, de nobis solis mendacium elaboratis audire. Hoc sum, inquit, quod quaeris, an sim; quid me torques in peruersum? confiteor, et torques; quid faceres, si negarem? (ibid., 1,8).

lui o forță incontestabilă este înverșunarea împotriva societății păgâne, minate de orgoliul, de viciile și de erorile sale sau de ceea ce autorul considera ca atare. Pe de altă parte, Tertullian opune acestei societăți încrederea cară în noua comunitate, cea creștină, chemată, după părerea lui, s-o înlocuiască pe cea veche.

În anul 200 e.n., Tertullian publică De praescriptione hereticorum, lucrarea care prefigurează toată literatura patristică și care va sluji ca text de bază bisericii oficiale. Cu o deosebită pasiune, Tertullian atacă în această lucrare toate ereziile. Utilizând aceeași tehnică retorică, el se străduiește să demonstreze că orice sectă, care nu se înscrie în tradiția apostolică, trebuie respinsă.

O serie de alte lucrări preconizează idei similare. De cultu feminarum exprimă, în forme extreme, rigorismul profesat de Tertullian, care recomandă aici fecioarelor să poarte vălul nu numai în biserică, ci și pe stradă și în reuniunile publice. De ieiunio aduersus psychicos, alcătuită spre sfârșitul primului deceniu al secolului al doilea, exprimă o mutație cardinală în viața și activitatea doctrinară a lui Tertullian, adică adeziunea la montanism. Montanus și adepții sectei sale dizidente - profetele - sperau în reîntoarcerea lui Christ în haină de judecător, sub semnul sfântului spirit. Concomitent, în momentul când biserica tindea spre înțelegere cu statul roman, montanismul recupera mentalitatea protestatară. În lucrarea la care ne referim, Tertullian exaltă asceza acestei secte și mai ales abstenența preconizată de ea. Tertullian se ridică împotriva adepților bisericii apostolice (psychici), care ar vegeta în mijlocul unei vieți carnale, animalice, în vreme ce montaniștii (pneumatici) ar duce o existență auten-

tie spirituală. Dorința de a analiza condiția umană și tribulațiile interioare implicate de ea, de a exalta spiritualismul și de a investiga psihicul sînt exprimate în De anima. Iar De carne Christi, care n-a fost terminată înainte de 212 e.n., apără cu vehemență anumite idei montaniste, mai ales credința în realitatea corpului uman al lui Christ. Tertullian consideră că biserica oficială a pactizat cu dușmanii ei și îi reproșează că iartă prea ușor păcatele, dintre care unele n-ar reclama nici o îngăduință. Trebuie să predomine justiția și nu toleranța.

Întreaga operă a lui Tertullian se distinge de altfel prin inflexibilitate și orgoliu, prin fermitate și prin logică pasionată. În serviciul concepțiilor sale dure, Tertullian pune subtilități de retor și de avocat, de polemist înverșunat. Teoreticianul practică un stil colorat, adecvat pledoariilor sale pasionate⁴⁾. El se adresează adesea latinei populare și, în plin aticism manierist, practică un limbaj deschis oricăror inovații. De altfel, limba latină creștină îi datorează mult lui Tertullian, creator de termeni care să desemneze noile concepte: astfel, el a introdus termeni ca persona și trinitas, în tratarea problemelor trinității creștine.

Tertullian este, ca importanță, al doilea scriitor creștin, după Augustin. Intransigența sa îl duce la critica acerbă, neîndurătoare, a unor defecte ale societății timpului, a injustițiilor, inechităților și moravurilor laxe. Totodată, el reprobă și tendințele conciliatoriste ale bisericii apostolice, aspirațiile ei spre oficializare și împăcare cu societatea vremii.

4) E. PARATORE, Storia della letteratura latina, p. 830, vorbește de "una patina barocca".

Dar Tertullian nu vede o altă soluție decât spiritualismul exacerbat și preconizează un idealism obiectiv, chiar mai pronunțat, mai mistic decât cel recomandat de biserica apostolică. Tertullian nu este un umanist.

SCRIITORII CREȘTINI AI SECOLULUI AL TREILEA.

În acest secol, literatura creștină se dezvoltă destul de mult, chiar dacă nu dă numai scriitori de talia lui Tertullian. Expansiunea prozei creștine compensează în mare măsură fragilitatea celei păgâne.

Cel mai important prozator creștin este tot un african din Cartagina, Tascius Caecilius Ciprianus, profesor de retorică, trecut prin convertire de partea noii religii, către 246 e.n. Dintre lucrările lui Ciprian, trebuie menționate în primul rând Quod idola dii non sint, Testimonia ad Quirinum, De habitu uirginum. În 250 e.n., Ciprian este urmărit de persecutori, fapt ilustrat în unele scrisori, care datează din această perioadă. Ulterior, alcătuiește operele sale capitale, De catholica ecclesia și De lapsis, în care reprobă cu severitate orice îngăduință față de cei de abjuraseră de frică, în timpul persecuțiilor. De altfel, însuși Ciprian va fi arestat și ucis, din ordinul împăratului Valerian. Proza lui Ciprian ilustrează, ca și operele lui Tertullian, faza severă, contestatară a literaturii creștine.

Optica intrasigentă se regăsește și în poemele unuia dintre cei dintâi poeți creștini, Commodianus. Acesta din urmă este autorul unor Instructiones, în două cărți de versuri, unde critică sever pe păgini și pe mozaici, dând totodată recomandări de conduită creștină intransigentă adepților creștinismului, pe temele cele mai pioase: judecata divină, păstorii bisericii, penitenței etc. A scris, de asemenea, Carmen apologeticum

în o mie şaizeci de hexametri. Metrica sa este departe de a fi clasică: în versurile lui Commodianus, cantitativitatea alternează cu accentul, iar cezura se află la joncţiunea unor hemistihuri egale.

În acest poem domină accentele satirice, tensiunea dramatică, tonul apocaliptic şi unele elemente de doctrină eretică, montanistă, sabelliană etc.; limbajul poetului ne apare pretutindeni ca foarte violent. Commodianus se înverşunează împotriva celor care nu-şi desluşesc sensul existenţei sau ceea ce poetul însuşi consideră că ar reprezenta rostul vieţii⁵⁾.

Poezia lui Commodianus corespunde prozei vehemente a lui Tertullian. Commodianus se ridică deschis împotriva Imperiului; întrevade ruinele fumegînde ale Romei, pentru el simbol al corupţiei, şi se bucură. Plînge pentru eternitate, exclamă poetul, cetatea care se laudă că este eternă:

Luget in aeternum quae se iactabat aeterna⁶⁾.

Ura împotriva Romei n-a fost niciodată atît de ostentativ exprimată, în cadrul literaturii latine. Contrastul cu încrederea altor scriitori în eternitatea statului roman, ironizată de altfel de poet, ni se pare manifest. Poemul se încheie cu un tablou apologetic. Un secol mai tîrziu, Claudian şi alţii vor ex - prima idei diametral opuse. Contestarea societăţii re -

5) COMMODO., Carm., apolog., 33-34: quid hebetes morimur, quid profuit lucem uidisse? // Si nihil inquiras, hoc est beluarum adesse.

6) COMMODO., Carm.apolog., 923. Versurile subsecvente dezvoltă această temă: ... cuius (Roma) et tyranni iam tunc iudicantur a Summo. // Stat tempus in finem fumante Roma maturum, // et merces adueniet meritis partita locorum (ibid., 924-926). Acestei Rome declinate poetul îi opune propria sa imagine - aproape delirantă-despre virtute: inuidia Diaboli, mors introiuit in orbem, // quam Deus occulte destruxit uirgine natus (ibid., 774-775).

mane este violentă, totală, chiar dacă poetul o convertește într-un spiritualism extrem.

Pentru a fi accesibil sau din lipsă de cultură temei - nică, Commodianus practică o metrică și o limbă populară, astfel încât latina sa se îndepărtează simțitor de cadențele clasice. Pe de altă parte, la Commodianus abundă exclamațiile și interogațiile retorice și nu lipsesc cu desăvârșire tiradele patetice, care însă traduc exaltarea profundă a poetului.

De asemenea african și profesor de retorică, Arnobius s-a convertit la creștinism, în urma unui vis, sub Dioclețian. A scris Adversus nationes, în șapte cărți, cea mai stranie lucrare de apologetică. Această operă a lui Arnobius este anterioară anului 311 e.n., data primului edict de toleranță. Arnobius se servește de gînditorii păgîni, pentru a contesta global vechea lume păgînă antică și citează îndeosebi din Platon și din Lucrețiu. Nu cunoaște, de altfel, temeinic dogmele creștine.

În stilul său, oscilează între manierismul literaturii vremii și o expresie mai sinceră și mai populară a sentimentelor sale. Arnobius rămîne o prezență semnificativă în ansamblul literaturii creștine și prin elevii săi.

LACTANȚIU. Cel mai strălucit discipol al lui Arnobius a fost Lucius Caecilius Firmianus Lactantius, născut în Africa, pe la jumătatea secolului al treilea și tot retor la origine. Inițial păgîn, a fost angajat de către Dioclețian ca profesor la școala din Nicomedia, considerată unul dintre principalele centre de luptă ideologică împotriva creștinismului. În perioada sa păgînă, Lactanțiu a scris un Symposium, un Gramaticus și mai multe alte lucrări în versuri și în proză. Se pare

că excesele persecuției anticreștine ordonată de Dioclețian l-ar fi tulburat considerabil. Oricum, împăratul, Galerius a închis școala din Nicomedia. De altfel, chiar în această vreme, Lactanțiu a trecut la creștinism.

Majoritatea operelor lui Lactanțiu vehicu - lează un creștinism raționalist, preocupat de probleme filozofice, chiar relativ tolerant. Simpatia sa pentru Minucius ni se pare elocventă. Astfel De opificio Dei abordează problemele creației omului. Această lucrare și altele de același tip sînt dominate de ideea de providență, structurată însă mai de grabă ca o idee filosofică decît religioasă. Optimismul lui Lactanțiu pare pretutindeni organic. Diuinae institutiones, în șapte cărți, încearcă o expunere de ansamblu a doctrinei creștine, concepută ca superioară oricărei filosofii tradiționale⁷⁾. Sistemele filozofice păgîne ar falsifica imaginea noastră despre lume, corect recuperată în dogmele și morala creștină. Lactanțiu însuși a întocmit o

- 7) J.BAYET, op.cit., p.704, subliniază că, în general, Lactanțiu pune "rațiunea, dreptatea și morala mai presus decît misticismul și teologia". El și-ar subordona sensibilitatea "unui soi de raționalism clasic". Ni se pare însă că Lactanțiu prezintă creștinismul totodată ca o încununare a vechii culturi și ca ferment al unei noi societăți. În legătură cu această sinteză, LACT., Diu.inst., 1,1 25 declară: cuius scientiae summam breuiter circumscribo, ut neque religio ulla sine sapientia suscipienda sit nec ulla sine religione probanda sapientia. Ceea ce desigur nu-l împiedică să-și elucideze opțiunile: una igitur spes homini, una salus in hac doctrina quam defendimus posita est, omnis sapientia hominis in hoc uno est, ut deum cognoscat et colat: hoc nostrum dogma, haec sententia est (ibid., 3,30,3). În ultimă instanță, Lactanțiu adoptă o poziție antiumanistă. Înțelegem, în acest caz, prin umanism atît atașamentul față de valorile culturii antice cît și convingerea că omul își făurește istoria, iubindu-și în primul rînd semenii și nu o forță transcendentală.

epitome a acestei vaste opere. De ira Dei proclamă superioritatea concepției creștine despre divinitate față de ideile stoice și epicureice în același domeniu.

De moribus persecutorum, alcătuită în jurul anului 315 e.n., exprimă însă o înăsprire a tonului, legată de triumful recent al creștinismului. Lactanțiu lansează un adevărat apel la răzbunare și concomitent se străduie să demonstreze că toți împărații care au persecutat pe creștini au fost pedepsiți de soartă. Exemplul martirilor păgini este stăruiitor exaltat. În acest fel, Lactanțiu face istorie, inaugurează istoriografia creștină și construiește o interpretare providențială, mistică, a istoriei. Deus dictează mersul evenimentelor, mișcarea însăși a istoriei, controlează îndeaproape actele oamenilor.

Atitudinea mai conciliantă față de vechea societate păgână poate fi pusă în legătură și cu scriitura lactanțiană. Într-adevăr, Lactanțiu rupe cu barochismul popular, și, conștient, sistematic, introduce în literatura creștină cultul lui Cicero. Stilul său tinde să devină ciceronizant, să se integreze celui de al treilea clasicism, cu excepția parțială a ultimei lucrări citate mai sus.

Lactanțiu rămâne un apologist, dar și un filosof creștin, discipol al lui Platon și al lui Cicero, convertit la evanghelie, care încearcă un sincretism, o fuziune în toate sectoarele gândirii și expresiei⁸⁾.

8) E. PARATORE, Storia della letteratura latina, p. 872, notează "Lattanzio inaugura veramente, in una maniera di plastica evidenza, il connubio fra paganesimo e cristianesimo nel mondo occidentale, dopo gli editti di tolleranza".

PROZATORII CRĂȘTINI ÎN SECOLUL AL PATRULEA.

Tendința spre asocierea cu vechea societate, acum dominată de creștinism și de recuperare parțială a gândirii tradiționale, se potențează treptat în secolul al patrulea. Creștinismul, triumfător, devine mai aristocratic și mai puțin fervent. Școlile filosofice păgine, anterior în bloc respinse, sînt acum supuse unei analize nuanțate, competente, dispuse să practice unele diferențieri.

Încă relativ intransigent s-a dovedit Firmicus Maternus, care scrie în jurul anului 347 e.n. De errore profunorum religionum, unde denunță cultele păgine ca imorale, periculoase și cere intervenția brațului secular împotriva lor. Persiflează eforturile filosofilor de a interpreta vechile credințe în sens alegoric; atacă în special mitraismul și alte culte orientale, pline de emoții sensuale și de mituri naturaliste. În ultimă instanță, reclamă suprimarea acestor culte și invită la persecutarea păgînismului.

Asemenea lucrări ne arată cur, din persecutată, noua religie tinde să devină persecutoare. Ne aflăm acum departe de toleranța și neamestecul statului preconizate de Minucius, Lactanțiu și chiar de Tertullian. Firmicus Maternus legitimează și pregătește politica de limitare și de reprimare a cultelor păgine. Pe de altă parte, el reflectă strînsa asociere între stat și biserică: nu aflăm în opera lui Firmicus Maternus nici un fel de contestare a societății constituite, ci, dimpotrivă, acest autor preconizează sprijinirea ei.

Perioada de formare a noii literaturi creștine se încheie, căci ea devine, sub Theodosius, literatură oficială. Pe de altă parte, controversalele suscitade de erezii vor absorbi cu prioritate atenția scri-

itorilor creștini. Hilarius, episcop în Galia, scrie, de pildă, Adversus Arianos și De fide, în douăsprezece cărți, pentru a combate doctrina ariană⁹⁾. Hilarius redacta cu pasiune, dar într-un stil îngrijit, care ilustrează opțiunea literaturii creștine pentru cel de al treilea clasicism.

Aurelius Ambrosius, rudă cu Symmachus, dar episcop de Milan, merge pe aceeași linie. Se amestecă în viața politică, fapt normal într-o epocă în care episcopii devin o forță politică redutabilă. Ambrosius exercită o sensibilă influență asupra lui Theodosius. El apare mai puțin important prin lucrările de dogmă și mai semnificativ prin scrierile de circumstanță, scrisori, discursuri, orații funebre, etc. Ambrosius a încercat să comenteze în sens moral mitologia biblică și a citat cu dezinvoltură din Homer, Vergiliu, Euripide și Aristotel.

HIERONYMUS. Acest autor a trăit între 331 și 400 e.n.; Hieronymus constituie o insulă în peisajul coerent, unitar al literaturii creștine din secolul al patrulea, atât de echilibrată și de clasică. A tradus biblia în latinește, a scris și publicat o sută șaptesprezece scrisori, a alcătuit viați ale sfinților creștini și a prelucrat Chronicon-ul grec al lui Eusebius.

Hieronymus se exprimă colorat, nervos și enunță idei insolite pentru momentul respectiv. Scrierile sînt grăitoare în acest sens. Aici Hieronymus se bucură impetuos de prăbușirea păgînismului, dar exprimă concomitent și o anumită critică socială; nu lip-

9) Arienii diminuau funcția divină a lui Isus, pe care nu-l considerau egal cu Dumnezeu-tatăl, întrucît negau consubstanțialitatea elementelor trinității.

sesc accentele de satiră îndreptată contra bogaților. Astfel, el reprobă cu asprime luxul femeilor din societatea bogată. Cărțile femeilor bogate, scrie Hieronymus, sînt înveșmîntate în bijuterii și Crist moare gol înaintea porților lor; gemma codices uestiuntur et nudus ante foras earum Christus emoritur¹⁰⁾ Hieronymus denunță corupția din societatea timpului, persiflează orgoliul ipocrit al falșilor filantropi, preoților avari, călugărilor de curte parfumați și pomădați, în termeni care ne amintesc de critica severă dirijată împotriva acestora de Libanius. Dar satira se îmbină cu misticismul, cultul pasionat al ascezei și cu apologia vieții monahale¹¹⁾. O anumită amărăciune se strecoară uneori printre rînduri ca, de pildă, în pasajul unde scriitorul declară că nimeni nu e profet în țara lui¹²⁾. Oricum, Hieronymus ilustrează un moment interesant în evoluția genului epistular latin.

Prelucrarea Chronicon-ului comportă, însă, valențe de alt ordin. Hieronymus nu se mulțumește să traducă istoria Romei, de altfel structurată în optică păgînă, pe baza cronologiei olimpiadelor. El îmbogățește și continuă cronica lui Eusebiu, astfel încît constituie un izvor prețios pentru cunoașterea unora

10) HIERON., Ep., 22,32. Tot pasajul este interesant. Scriitorul se amuză necruțător pe seama gustului elegantelor: at nunc plebasque uideasarmaria stipare uestibus, tunicas mutare cotidie et tamen tineas non posse superare (ibid.).

11) HIERON., Ep., 14,1, exclamă: diues est, qui cum Christo pauper est. Reia chiar și o idee stoică, profesată de Seneca, Călătoriile nu schimbă sufletul: uerum, ut ait gentilis poeta: caelum, non animum mutat, qui trans mare currit (ibid.16,2).

12) HIERON., Ep., 14,7: Nemo propheta in sua patria honorem habet.

dintre evenimentele care alcătuiesc istoria Romei. Totodată, Hieronymus, compune o sută treizeci și cinci de biografii scurte ale unor scriitori eclesiastici.

Se exprimă, așa cum am arătat, la nivelul unei înalte tensiuni emoționale și insolite pentru literatura veacului său; amestecă latina clasică și cea populară, mai ales în traducerea Bibliei, care constituie un adevărat model de sermo vulgaris literar.

Hieronymus reprezintă o figură complexă, nutrită de cultură clasică, dar pasională, uneori protestatară.

Istoriografia creștină continuă să se dezvolte. Suplicius Seuerus scrie, în secolul al patrulea, o istorie universală, de inspirație mistică și hagiografică, iar Paulus Orosius alcătuiește, în veacul următor, Aduersus paganos, pe aceleași baze.

POETII CRESTINI ÎN SECOLUL AL PATRULEA. În general, poezia creștină se bazează pe coordonatele menționate mai sus, ilustrând instalarea creștinismului ca ideologie oficială, acum solidară cu ordinea socială stabilită, pe care o apără, fiind oricând pregătită să recepteze și unele elemente din vechea ideologie dacă le consideră adaptabile. Pe de altă parte, poezii creștini aderă și ei la cel de al treilea clasicism și scriu versuri influențate de Vergiliu, Horațiu și Ovidiu. Structurile practicate de Comodianus sînt repudiate. O artă creștină rafinată, fundată pe sinteza între ideile creștine și sensibilitatea tradițională, se afirmă astfel cu pregnanță.

Gaius Vettius Aquilinus Iuuenius, preot din Spania, transpune evangheliile în peste trei mii de hexametri, "vergilieni".

Aurelius Prudentius Clemens, născut în Spania romană la 348 e.m., la origine înalt funcționar imperial, a devenit poet la vîrsta de cincizeci de ani.

Prudentius este cel mai important poet creștin și a scris, de altfel, mai mult de zece mii de versuri, pe registre diverse. Astfel Prudentius a alcătuit mai multe poeme de inspirație lirică, imnuri elegante și relativ bogate în substanță imagistică. Imnul adresat sfântului Laurențiu, reprezintă un adevărat dialog dramatic. Imaginile sînt totodată pregnante și grațioase, iar sentimentul ne apare ca proaspăt, viu, autentic. Prudentius a scris și poezie didactică, ca, de pildă, un poem, în două cărți, de polemică împotriva lui Symmachus și a păgînismului. Aici, Prudentius, rivalizează în patriotism cu marele său antagonist¹³⁾. Totodată, el face din creștinism centrul evoluției Romei. Cetatea eternă s-a dezvoltat cu scopul de a facilita victoria noii religii. Sub titlul de Dittochaeon, poetul a adunat patruzeci și nouă de catrene în hexametri, care figurează, fiecare, cîte un tablou din Vechiul ori Noul Testament. În elanurile sale de devotîune mistică nu lipsesc, însă, detaliile descripției elegante.

Limba lui Prudentius este, îndeobște, vergiliană, deși se strecoară unele abateri datorate influențelor mai recente. Virtuozitatea metrică (practică diferiți metri) ne apare ca remarcabilă și, totodată, poetul atestă pricepere de a se exprima viguros, colorat; vădește un anumit gust pentru pleonasm și redundanță. Alianța între vechile tipare artistice și structurile de gîndire și de tehnică ascetică se con-

13) PRUD., Sym., 2, 551-555; non fero Romanum nomen sudataque bella. // et titulos tanto quaesitos sanguine carpi. // Detrahît inuictis legionibus et sua Romae // praemia diminuit, qui quidquid fortiter actum est. // adscribit Veneri: palam uictoribus aufert. În contestarea divinităților păgîne, în mod paradoxal, Prudentius ajunge la un anumit umanism, la ideea autonomiei omului, pe care însă, din păcate, o abandonează cînd se referă la concepția providențială și creștină despre istorie.

sumă semnificativ în versurile sale. Prudentius este "părintele" poeziei medievale.

Meropius Pontius Paulinus, cunoscut sub numele de Paulinus din Nola, s-a născut de fapt la Burdigala, în Gallia, și a fost elev al lui Ausonius. Devenit preot, s-a retras la Nola, în Campania, unde a dus o existență de ascet. A scris epistule, adresate lui Ausonius, și paisprezece poeme, inspirate de sfântul Felix, patronul Nolei. Poezia sa este calmă, dezinvoltă, relativ ușoară tributară orientării clasicizante. Nu atestă, însă, expresivitatea viguroasă a lui Prudentius.

AUGUSTIN. Cel mai important scriitor creștin din toate punctele de vedere, de fapt unul dintre cei din urmă prozatori de prestigiu ai literaturii latine, a fost Aurelius Augustinus.

S-a născut la Tagasta, în Africa, la 13 noiembrie 354. Tatăl său, Patricius, funcționar imperial, era păgîn, în vreme ce mama, Monica (ulterior sanctificată), a fost o ferventă creștină. A făcut studii de retorică la Tagasta și la Madaura, patria lui Apuleius. Ulterior, a devenit el însuși profesor de arta declamației la Tagasta, Cartagina, Roma și Milan. Augustin a îmbrățișat, inițial, rigorismul moral extrem al manicheismului pentru a înclina mai târziu, succesiv, spre ideile Noii Academii și spre neoplatonism; dar, aflat la Milan, s-a convertit, în 386 e.n., la creștinism. A devenit preot și apoi episcop al Hipponei, oraș din Africa. Augustin s-a consacrat aici instruirii credincioșilor, alcătuirii operelor sale, ca și luptei împotriva ereziilor, și a murit în 430 e.n., în timpul asedierii acestei cetăți de către vandali.

Augustin a lăsat o operă vastă, filosofică, morală, teologică, la care se adaugă opusculile secun-

care și trei sute de scrisori. Acestea din urmă, axate pe teme de doctrină, meditație și interese practice creștine, ilustrează un ultim moment important din evoluția genului epistular latin. Multe din opere au un caracter polemic evident: Contra Academicos, De uita peata, De moribus Ecclesiae catholicae et manicheorum, De libero arbitrio, De uera religione, De Genesi contra Manicheos, Contra adversarium legis et prophetarum, etc.

Dintre lucrările fundamentale, de substanță filosofică, trebuie menționate Soliloquia, Confessiones, De ciuitate Dei, Retractationes, fără a uita predicile. Toate aceste opere ilustrează temperamentul tragic al lui Augustin, pregătirea sa complexă, dialectică și filosofică, precum și aspirația permanentă spre un spiritualism fervent, dominat de idealismul obiectiv.

Redactate puțin după convertirea la creștinism, Soliloquia, în două cărți, ilustrează dezbaterea interioară pasionată a lui Augustin, dialogul permanent, angajat de autor cu propria sa rațiune în problemele metafizice ale omului, în jurul întrebărilor succitate de condiția umană. Dialectica lui Augustin se mișcă cu o subtilitate notabilă în această problemă.

Confessiones, în treisprezece cărți, scrise în 397-398 e.n., constituie o autobiografie, înțeleasă ca o introspecție curajoasă, ca istoria unei odisei spirituale, cum a fost calificată, și reprezintă istoria convertirii sale și a angoaselor care au precedat-o și au urmat-o. Augustin urmărește cu acest prilej progresele și tribulațiile străbătute de propriul său suflet. Primele nouă cărți narează viața autorului, pînă la întoarcerea în Africa (387 e.n.), și abundă în comentarii dramatice și în viziuni impresionante. Augustin face, de altfel, unele mărturisiri zguduitoare pentru un fruntaș al bisericii creștine. De la început, imploră

misericordia divină și cere divinității să nu-și bată joc de el. Poate și tu, exclamă Augustin, vei rîde de mine, dar, dacă te vei întoarce spre mine, îți va fi milă. Căci ce altceva vrei să spun, doamne, decît că nu știu de unde am venit aici, adică în această viață muritoare, ori moarte vie: et tu fortasse inrides me, sed conversus miseraberis mei. Quid enim est quod uolo dicere, domine, nisi quia nescio, unde uenerim hic, in istam dico uitam mortalem, an mortem uitalem?¹⁴⁾. Ultimele cărți cristalizează opiniile lui Augustin în probleme de metafizică. Elanurile mistice, efectele unei orize abisale, susceptibilă însă să emoționeze orice cititor, așadar să se obiectiveze, se îmbină cu gîndirea cea mai abstractă, iar fervoarea sa exprimă printr-un stil subtil. Augustin se dovedește un excelent psiholog. Consideră, de altminteri, că sufletul îi este prea mic, astfel încît divinitatea trebuie să-l lărgească: angusta est domus animae meae, quo uenias ad eam; dilatetur abs te¹⁵⁾.

De ciuitate Dei, alcătuită între 413 și 426 e.n., constituie opera capitală a lui Augustin, vastă sinteză de gînsire filosofică și istorică de substanță creștină, în douăzeci și două de cărți. Augustin porcede de la ideea apărării creștinismului de acuzațiile formulate de păgîni, de a fi provocat ruina Romei după invazia lui Alaric, din 410 e.n.

"Cetatea lui Dumnezeu" este constituită din mulțimea celor drepți, care luptă pe pămînt pentru cauza divină, de fapt biserica creștină, și care se vor uni cu divinitatea în viața eternă. Augustin urmărește

14) AUGUSTIN., Conf., 1,6,7.

15) AUGUSTIN., Conf., 1,5,6.

toată istoria romană, pentru a combate gîndirea religioasă păgînă și schițează totodată un istoric al creștinismului. Astfel ia naștere, în corpul acestei ample lucrări, antinomia între ciuitas terrena și ciuitas caelestis, eterna cetate divină. Răzvrătirea Satanei a generat de fapt, ciuitas terrena, ai cărei locuitori sînt oamenii din stirpea lui Cain, în vreme ce Abel ar fi fost primul cetățean al faimoasei ciuitas caelestis. Desigur, însă, că ciuitas terrena, nu este exclusiv un locaș al viciilor, ci doar teritoriul unde totul se amestecă, teritoriu plin de pietate dar și de impietate, degradat în raport cu cetatea divină. Dihotomia poartă, evident, marca influenței platoniciene, dacă nu și a primelor opțiuni manicheene ale scriitorului.

Semnificația antinomiei apare, însă, în realitate, mult mai complexă. Biserica aruncă o punte de legătură între cele două cetăți. Desigur totuși că prioritate absolută trebuie să aibă ciuitas caelestis¹⁶⁾. De fapt, ciuitas terrena simbolizează imperiul roman și credința în fragilitatea lui, în caracterul temporar, supus mutațiilor, al structurilor specifice acestei cetăți; o asemenea concepție consolează de prăbușirea statului roman antic, pe care Augustin, spre deosebire de alți scriitori ai vremii, o presimte. Astfel se prezintă substratul politic al opoziției între cele două cetăți preconizate de Augustin. Biserica avea nevoie de o putere temporală, dar dorea să o controleze și totodată să transcende existenței acestei forțe laice.

16) AUGUSTIN., De ciu., 2,21,1: quae cum ita sint, non tribuamus dandi regni atque imperii potestatem nisi Deo uero, qui dat felicitatem in regno caelorum solis piis; regnum uero terrenum et piis et impiis, sicut ei placet, cui nihil iniuste placet.

Augustin aproape că și enunță afirmații în acest sens. Oricum, concepția sa despre cele două cetăți va influența toată gândirea medievală și va oferi - prin sugestia unei alte cetăți, mai bună decât cea terestră - o

deviere pentru toate nemulțumirile, o autentică transfigurare, a tuturor problemelor reale¹⁷⁾. Toate încercările de imixtiune ale bisericii catolice medievale în viața politică sînt astfel anticipat legitimate. Chiar concepția catolică despre două entități fundamentale, papalitatea și imperiul, pornește de la ideile lui Augustin. Totodată, De ciuitate Dei, ilustrează al treilea moment din istoria creștinismului, detașarea de Imperiu, manevrele destinate a lega biserica de noile state barbare, cărora, de altfel, le va împrumuta ierarhii și principii de organizare, de origine romană.

Concomitent, De ciuitate Dei ilustrează filosofia creștină a istoriei, de orientare net antiunmistă, mistică și idealistă, filosofie hotărîtă să întrevadă în divinitate unicul motor al devenirii societății. Erudit redactată, această lucrare împrumută numeroase fapte lui Varro și altor autori păgîni. Exaltarea concretizată într-o imagistică de considerabilă forță emoțională, alternează și aici cu o gândire elevată și mai calmă.

Retractationes, din 427 e.n. comportă o nouă autobiografie dominată de un zel religios exprimat cu maximă fervoare. Mai simple, mai calme, voit accesibile redactate, se prezintă discursurile lui Augustin.

VALOAREA CONTRIBUTIEI LUI AUGUSTIN. Astfel se prezintă, foarte pe scurt, activitatea literară a

17) E. PARATORE, Storia della letteratura latina, p.942: "la civiltà medioevale sarà tutta impregnata dello spirito del De ciuitate Dei, nella sua incommensurabile fede circa la superiorità incomensurabile dello spirituale sul temporale".

lui Augustin, cel mai însemnat gânditor și scriitor, polemist și doctrinar creștin. Adeptul unui spiritualism mistic, fervent, apostolul idealismului obiectiv și concepției providențiale a istoriei; Augustin nu în-trevede nimic din funcția forțelor materiale, care ac-ționează în natura și în societate. Ceea ce, desigur, nu exclude o dialectică subtilă. Augustin a fundamen-tat teologia catolică și doctrina social-politică a bisericii medievale. Acest părinte al bisericii ilus-trează transformarea profundă a creștinismului dintr-o ideologie protestatară, combativă, chiar antiromană, care cerea toleranța și mai ales justiția socială, într-una confortabilă, aliată cu ordinea socială exis-tență, pe care o salvează plasînd dreptatea în altă existență și în altă lume - ciuitas Dei -, ideologie care devine, la rîndul ei, intolerantă, dar dispusă să integreze unele elemente ale filosofiei tradiționale, mînuite în folosul ei. Totodată, creștinismului lui Augustin înțelege să se detașeze de structurile statale romane, atunci cînd le simte caduce.

Pe de altă parte, Augustin se dovedește un maestru al analizei psihologice, al exploatării abisale a reacțiilor umane. Viața interioară este sondată pînă în pragul subconștientului și proza lui Augustin abundă în notații psihologice de remarcabilă subtilitate, ea și în expresii directe ale unui temperament efervescent, dramatic implicat în problemele condiției umane, pe care le trăiește la nivelul unei tensiuni emoționale maxime. Anxietățile, întrebările dramatice, se dezvă-luie într-o operă de strălucitoare varietate concep-tuală. Fantezia și gîndirea scriitorului străbat o dramă palpitantă, pe care arta sa o exprimă cu o den-sitate imagistică excepțională. Acest părinte al bise-ricii face literatura autentică.

Cda. III/976 Fasc. 18

Stilul lui Augustin se bazează pe o arată a persuasiunii, care reia ideile, repetă demonstrația, tinde spre incantația verbală. Lirismul autentic, inflexiunile spontane și retorica tradițională își unesc forțele pentru a conferi limbii scriitorului o pregnanță impresionantă. Augustin minulește figurile consacrate, dar și imaginile noi, bogate în substanță. Limba lui Augustin aparține, fără îndoială, celui de al treilea clasicism. Scriitorul utilizează însă abil conceptele și conotațiile cele mai subtile și totodată se preocupă intens de problemele teoretice ale limbajului¹⁸⁾.

Opera lui Augustin a exercitat o influență imensă asupra gândirii și literaturii medievale. S-a creat un ordin călugăresc augustinian și filosofia scolastică s-a nutrit din reflecțiile lui Augustin: chiar Toma d'Aquino, în elaborarea doctrinelor sale, porcede de la opțiunile episcopului din Hippona. Petrarca l-a citit, de asemenea, cu pasiune. Martin Luther aparținea ordinului augustinian, iar Calvin a pornit de la doctrina predestinării, formulată de Augustin. Episcopul din Hippona a fost, efectiv, ultimul prozator foarte important pe care l-a produs literatura latină.

CONCLUZII ASUPRA LITERATURII CREȘTINE. Iată, deci, contribuția literaturii creștine. Multe dintre lucrările creștine în proză nici nu erau simțite ca li-

18) În mai multe articole, în parte aflate sub tipar, Lucia WALD a demonstrat interesul lui Augustin pentru probleme lingvistice și pentru o semiotică ante litteram. Un adevărat metalimbaj prinde contur în opera lui Augustin. Astfel, scriitorul abordează raportul între semn și denotat, ca și problemele ambiguității expresiei. Am menționat mai sus opoziția între uita mortalis și mors uitalis.

teratură, ci ca scrieri de propagandă - apologetică, patristică - inspirate de "harul" divin. Totuși, am văzut că s-au afirmat o poezie și o istoriografie creștină, iar unele opere în proză - cum au fost cele ale lui Augustin - atestă un autentic talent literar.

Dacă literatura păgînă comportă în mod constant elemente de gîndire materialistă sau de trăire comitent plenară și imanentistă a vieții curente, scriitorii creștini preconizează spiritualismul mistic, asceza, idealismul obiectiv. Scriitorii creștini ajung astfel îndeobște la o concepție antiumanistă despre societate: biserica vehiculează încă din antichitate conotații ideologice reacționare. Totuși, în unele opere creștine, se manifestă o anumită contestație a ordinii sociale stabilite, o mentalitate populară, iar analiza psihologică nuanțată se reliefează în proză lui Augustin.

De fapt, literatura creștină, după un moment limitat, ilustrat de Minucius Felix și de un misticism fervent, dar tolerant, cunoaște trei etape principale: contestația Imperiului și chiar a societății, pregnantă la Tertullian și la Commodianus, colaborarea cu statul și cu ierarhia socială, sensibilă la autorii din secolul al patrulea, detașarea de structura politică perimată a Imperiului roman, în numele eternității bisericii și a supleței politicii sale concrete, reprezentată de Augustin. În paralelă, autorii creștini ajung să încorporeze diverse valori ale filosofiei și culturii tradiționale și, depășind limbajul popular al primelor timpuri, să practice un stil ciceronizant, manifest integrat celui de al treilea clasicism.

MANUSCRISE

a) Tertullian

Mai multe. Cel mai bun este Agobardinus, din secolul al nouălea, aflat la Paris.

b) Lactanțiu

Foarte numeroase. Unele datează chiar din secolul al șaselea, ca un Bononienſis și un Sangallensis. Pentru De moribus persecutorum, dispunem și de un Cobbertinus, de la Paris, care datează de asemenea din secolul al nouălea.

c) Augustin

Foarte numeroase. Unele sînt vechi: pentru Confessiones dispunem, de pildă, de un Vaticanus Eugippi 3375, și de un Sessorianus, aflate la Roma. Ambele datează din secolele al șaptelea și al optelea.

E D I T I I

a) Tertullian

Paris - MIGNE, în Patrologie latine, vol.I;II, 1890 și urm.

Viena - REIFFERSCHIED - WISSOWA - KROYMANN - în Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum. (vol.XX; XLVII; LXIX;LXX). 1953 și urm.

Turnhout DEKKERS, BOERLEFFS, în Corpus christianorum, Scriptorum Latiorum(vol.I și urm)

numai ad nationes

1929, Lieden - BORLEFFS.

1942, Paderborn - M.HAIDENTHALER.

1959, Torino - C.TIBILETTI.

numai Apologeticum

1904, București - I.N.DIANU

1906, Bonn - C.RAUSCHEN.

- 1915, Lund - E.LÖFSTEDT
 1916, Torino - S.COLOMBO
 1917, Cambridge - MAYOR.
 1919, Liège - Paris - J.P.WALTZING
 1926, Aberdeen - A.SAUTER
 1929, Paris - J.P.WALTZIG (Les Belles Lettres)
 1933, Bonn - J.MARTIN
 1962, München - C.BECKER
 1965, Torino - P.FRASSINETTI.

b) Lactantiu

- Paris - MIGNE, în Patrologie latine, vol.VI - VII.
 1890-1893, Viena - S.BRANDT - G.LAUBMANN, în Corpus
Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, vol.XIX și XXVII.
 numai De moribus persecutorum
 1922, Paravia - PESENTI
 1925, Utrecht - SLIJPEN, van EVERDINGEN
 1931, Torino - A. De REGIBUS
 1954, Paris - J.MOREAU (în Sources Chrétiennes)
 1962, Bologna - S.PRETE
 1970, Catania - F.CORSARO

c) Augustin

- 1506, Bâle - Princeps, AMERBACH
 Paris, - MIGNE, în Patrologie latine, vol.XXXII-XLVII,
 1887-1923, Viena - GODBACHER, HOFFMANN, KNOELL, URBA,
 WEINRICH, SICHA - în Corpus Script. Ecc.Lat., vol.XII;
 XXV; XXVIII; XXXIII, XXXVI, XL-XLIV; LI-LIII; LVII -
 LVIII; LX; LXIII; LXXVII.

numai Confessiones

- 1898, Leipzig - KNOELL (Teubner)
 1909, Roma - F.RAMORINO
 1925, 1926, 1950 - Paris - P.De LABRIOLLE (Les Belles
 Lettres)

- 1934, 1969, Leipzig - F.SKUTELLA (Teubner)
 1960, München - J.BERNHART, (ed. a 2-a)
 1968, Bologna - A.MARZULLO.
 1969, Torino - G.CAPELLO
 numai De ciuitate Dei
 1916, 1923, București - I.N.DIANU
 1924, Londra - WELLDON
 1925, München - C.WEYMAN
 1928-1929, Leipzig - B.DOMBART, A.KALB (Teubner, ed.
 a 4-a)
 1941 și urm. Paris - P. DE LABRÉOLLE, J.PERRÉ
 1958, Madrid - J.MORÁN
 1959, Paris - BARDY, COMBES
 1960, 1965, Londra-Cambridge - W.Ch. GREENE, E.M.SANFORD
 (Loeb)
 1966, Torino - A.VECCHI, F.BENUSSI
 1966, 1968, Londra, Cambridge, Harvard - Ph.LEVINE,
 D.WIESEN (Loeb, 2 vol.)

S T U D I I

a) Tertullian

- H.HOPPE, De sermone Tertulliano questiones selectae,
 Marburg, 1897
 Charles GOIGNEBERT, Tertullien: étude sur ses senti-
 ments à l'égard de l'Empire et de la société civile,
 Paris, 1901.
 H.HOPPE, Syntax und Stil des Tertullian, Leipzig, 1903.
 J.TURMEL, Tertullien, Paris, 1905.
 E.LÖFSTEDT, Zur Sprache Tertullian Lund, 1920.
 F.RAMORINO, Tertulliano, Milano, 1923.
 J.LORTZ, Tertullian als Apologet, Münster, 1927-1928.
 TH.BRANDT, Tertullians Ethik, Gutersloh, 1928.
 T. DE LISLE, The Influence of Philosophy on the Mind
 of Tertullian, Londra, 1933.

B.AXEISON, Das Prioritätsproblem Tertullian-Minucius Felix, Lund, 1941.

R.BRAUN, Deus christianorum. Recherches sur le vocabulaire doctrinal de Tertullien, Paris, 1962.

P.KERESTES, Tertullian's Apologeticus. A Historical and Literary Study, in Latomus, 25, 1966, pp.124 și urm.

R.KLEIN, Tertullian und das Römische Reich, Heidelberg, 1968.

Iulio VECCHIOTTI, La filosofia di Tertulliano, Urbino, 1970.

T.D.BARNES, Terullian. A Historical and Literary Study Oxford, 1971.

b) Lactantiu

René PICHON, Lactance. Étude sur le mouvement philosophique et religieux sous le règne de Constantin, Paris 1901.

G.KUTSCH, In Lactanti De ira Dei librum quaestiones philosophicae, Leipzig, 1933.

A.WDOSOK, Laktanz und die philosophische Gnosis. Untersuchungen zu Geschichte und Terminologie der gnostischen Erlösungsvorstellung, Heidelberg, 1960.

V. LOI, I valori etici e politici della romanità negli scritti di Lattanzio. Opposti atteggiamenti di polemica e di adesione, in Salesianum, 27, 1965, pp. 65 și urm. Lattanzio nella storia del linguaggio e del pensiero teologico preniceno, Zürich, 1970.

c) Augustin

AD. REGNIER, De la latinité des sermons de Saint Augustin, Paris, 1886.

L.GOURDON, Essai sur la conversion de saint Augustin, Cahors, 1900.

P.ALFARIG, L'évolution intellectuelle de saint Augustin du manichéisme au néoplatonisme, Paris, 1918.

- Charles BOYER, Christianisme et néo-platonisme dans la formation de saint Augustin, Paris, 1920.
- P.MONCEAUX, Saint Augustin et le Donatisme, Paris, 1923.
- M.C.COLBERT, The Syntax of the De Civitate Dei of St. Augustin, Washington, 1923.
- W.PARSONS, A Study of the Vocabulary and Rhetoric of the Letters of St. Augustin, Washington, 1923.
- B.ROLLAND-GOSSELIN, La morale de saint Augustin, Paris 1925.
- M.R.ARTS, The Syntax of the Confession of St. Augustin, Washington, 1926.
- G.COMNÈS, La doctrine politique de saint Augustin, Paris 1927.
- Saint Augustin et la culture classique, Paris, 1927.
- F.CAYRE, La contemplation augustiniennne, Paris, 1927.
- E.GILSON, Introduction à l'étude de saint Augustin, Paris, 1929.
- U.MORRICCA, S.Agostino, Torino, 1930.
- J.HESSEN, Augustins Metaphysik der Erkenntnis, Berlin-Bonn, 1930.
- Constantin I BALMUS, Étude sur le style de saint Augustin dans les Confessions et la Cité de Dieu, Paris, 1930.
- Chr.MOHRMANN, Die altchristliche Sondersprache in den Sermones des Heiligen Augustin, Nimègue, 1932.
- K.SVOBODA, L'esthétique de saint Augustin et ses sources, Paris, 1933.
- M.J.BRENNAN, A Study of the Clausulae in the Sermons of St. Augustine, Washington, 1947.
- Henri-Irène MARROU, Saint Augustin et la fin de la culture antique, ed. a 2-a, Paris, 1949.
- P.COURCELLE, Recherches sur les Confessions de saint Augustin, Paris, 1950.

- Henri-Irène MARROU, Saint Augustin et l'augustinisme, Paris, 1955.
- Fr. Van Der MEER, Augustin pasteur d'âmes, Strasbourg, 1956.
- M.TESTARD, Saint Augustin et Cicéron, Paris, 1958.
- P.COURCELLE, Les "Confessions" de saint Augustin dans la tradition littéraire. Antécédents et postérité, Paris, 1963, 1968.
- J.OROZ RETA, La retorica en los sermones de san Augustin, Madrid, 1963.
- H.A.DEANE, The Political and Social Ideas of St. Augustin, New York, 1963.
- F.M.BRAZZALE, La dottrina del miracolo in S.Agostino, Roma, 1964.
- M.HUFTIER, Le tragique de la condition humaine chez saint Augustin, Paris, 1964.
- Joseph MOREAU, Le temps et la création selon saint Augustin, in Gornale di Metafisica, 20, 1965, pp.276 si urm.
- C.BOYER, Sant'Augustino filosofo, Bologna, 1965.
- A.SCHINDLER, Wort und Analogie in Augustins Trinitätslehre, Tübingen, 1965.
- J.F.ANDERSON, St. Augustine and Being . A Metaphysical Essay, Haga, 1965.
- R.CRESPIN, Ministère et sainteté . Pastorale du clergé et solution de la crise donatiste dans la vie et la doctrine de saint Augustin, Paris, 1965.
- G.L.KEYES, Cristian Faith and the Interpretation of History. A Study of St. Augustine's Philosophy of History, Lincoln, 1966.
- O. Du ROY, L'intelligence de la foi en la trinité selon saint Augustin, genèse de sa theologie trinitaire jusqu'en 391, Paris, 1966.

H.HAGENDAHL, Augustine and the Latin Classics, 2 vol., Stockholm, 1966.

Albert STRENN, Saint Augustin et la littérature païenne, in Revue des Études Latines, 45, 1967, p. 181 și urm.

A.BECKER, De l'instinct du bonheur à l'extase de la béatitude. Théologie et pédagogie du bonheur dans la prédication de saint Augustin, Strasbourg, 1967.

P.BROWN, Augustine of Hippo. a Biography, Londra, 1967.

A.MANDOUZE, Saint Augustin. L'aventure de la raison et de la grâce, Paris, 1968.

K.E.BÖRRESEN, Subordination et équivalence. Nature et rôle de la femme d'après Augustin et Thomas d'Aquin Oslo-Paris, 1968.

R.J.O'CONNELL, St. Augustine's Early Theorie of Man. A.D. 386-391, Cambridge, 1968.

St. Augustine's Confessions. the Odyssey of Soul, Cambridge, 1969.

R.A.MARKUS, Saeculum: History and Society in the Theology of St. Augustine, Cambridge, 1970.

Lucia WALD, La terminologie sémiologique dans l'oeuvre de Aurelius Augustinus, in Actes de la XII Conférence Internationale d'Études Classiques. Eirene, București-Amsterdam, 1975, pp.89 și urm.

SCURTE CONCLUZII

La capătul itinerariului nostru, putem deci reafirma, fără cea mai mică ezitare, că, in globo, literatura latină din timpul Imperiului n-a fost ca valoare mai slabă decât cea din vremea Republicii. Dimpotrivă, această literatură se prezintă ca deosebit de variată și de complexă. Complexitatea peisajului literar corespunde tabloului variat, pluriform, al vieții sociale și politice, așa cum a fost el studiat de noi în introducerile celor două părți ale cursului. În anumite perioade, literatura pare a comporta un anumit regres, dar acesta este rapid depășit. Criza relativă a literaturii păgine din secolul al treilea este compensată de ascensiunea puternică a prozei creștine. După Apuleius, nu mai avem nici un prozator păgîn important pînă în secolul al patrulea; dar, în schimb, seena literară este dominată de figura pasionată și pasionantă a lui Tertullian.

Această varietate conține surprizele cele mai notabile. Gustul pentru erudiție și detalii pitorești înlesnește expansiunea unei literaturi didascalice, activă totdeauna, dar mai ales în primele două secole ale erei noastre. Proza creștină apologetică și patris-

tică se leagă, pînă la un punct, de aceeași literatură didascalică, ori, mai bine spus, o prelungește. Literatura didascalică era, însă, simțită de public ca artă, în vreme ce proza creștină urmărea îndeobște mobile diferite.

Dinamismul literaturii latine a fost, în mare măsură, determinat de gustul pentru cultură al publicului vremii, cultivat, interesat de curiozități, preocupat de retorică, dar și de evoluția moravurilor, ca și de problemele politice, chiar dacă acestea nu mai puteau fi liber discutate. Dezbaterile ideologice s-au mutat din for în operele și în cercurile literar-politice ale vremii. Unele cercuri, ca cel al lui Seneca, Pliniu, Fronto și al Nicomachilor au stimulat considerabil dezbaterile de idei și creația literară în general. Epocile de înflorire ale acestor cercuri au coincis cu momentele de expansiune masivă a activității literare. Totodată, raporturile dintre clasele sociale și-au trimis permanent reflexele în peisajul literar. De asemenea, pătrund puternic în literatură provinciile, ale căror exponenți - adesea scriitori celebri - adușe preocupări specifice Spaniei, Africii, Galiei, fără însă a submina unitatea fundamentală a culturii romane.

Evoluția genurilor literare a cunoscut curbe interesante. Astfel, deși unele opere ca cele ale lui Lucan și Claudian, atestă talente literare autentice, poezia lirică și epică se află departe de culmile atinse sub August. Este semnificativ faptul că cel mai valoros poet al Imperiului este Iuvenal, un satiric. Alături de expansiunea speciilor literare didascalice, dezvoltarea unei bogate literaturi satirice și parasatirice constituie un semn al vremurilor.

Proza a fost însă cea care a beneficiat de cea mai largă audiență la public și de expansiunea cea

mai fertilă. O asemenea expansiune a fost totdeauna călăuzită de influența retoricii, a treia marcă fundamentală, după opinia noastră, a peisajului literar. Gustul pentru controversile și suaserile de școală, pentru procedeele dezvoltate de către declamatori, a exercitat un impact permanent, pe care nu l-au evitat nici scriitorii creștini. În paralelă, s-a manifestat în mod constant respectul pentru tradițiile literare, pe care vor încerca să le integreze chiar autorii creștini.

De asemenea s-a dezvoltat, fără precedent, proza de reflecție filosofică și retorică, activitatea teoretică în general. Seneca, Quintilian, Aulus Gellius, Macrobius, Augustin, sînt numai cele mai importante nume. Genuri, ca cel epistular și cel al panegiricelor, și-au fixat tiparele esențiale. Proza creștină, comportă de asemenea inovații structurale, care contribuie la diversificarea colecției de matrice literare romane. Totodată apare genul romanesc, care la Roma îmbracă forma romanului condiției umane, ilustrat de doi mari scriitori, Petroniu și Apuleius. Istoriografia nu se vădește cu nimic inferioară celei din vremea Republicii. Nume ca cel al lui Tacit sau al lui Amian se recomandă singure. Cel dintîi ne oferă cele mai moderne și mai emoționante mărturii de creație literară și de gîndire istorică produse de cultura romană. Concomitent, ultimile secole atestă dezvoltarea compendiilor și biografiilor, adesea cu rezultate interesante. Scriitorii creștini introduc în istorie o concepție providențială, mistică și antiumanistă, în timp ce istoriografii păgîni așezau omul la originea diacroniei evenimentelor.

Intr-adevăr, în ansamblul său, literatura din timpul Imperiului este umanistă. Interesul pentru om, pentru preocupările, succesele și insuccesele lui, pentru limitele condiției omenești ca și conștiința

importanței creației culturale, act uman fundamental, se exprimă în foarte multe opere literare ale timpului. Vestigii în acest sens apar chiar la unii autori creștini și este elocvent faptul că ultimul prozator latin notabil, Boetius, apare ca un umanist adevărat. Umanismul constituie, desigur, a patra marcă importantă a literaturii latine din vremea Imperiului.

Dezvoltarea gustului pentru literatura didascalică și pentru cea de vocație satirică, prestigiul retoricii, umanismul vibrant, constituie caracteristici prioritare, dozate însă diferit, în funcție de momentul istoric în cauză. Cîteva etape istorice cunosc o expansiune literară mai bogată decît altele: epoca lui Nero, epoca primilor trei Antonini - probabil apogeul literaturii latine imperiale - epocă constantino-teodosiană.

Stilul, opțiunile estetice au comportat evoluții sinuoase și pasionante.

Peisajul literar roman include, desigur, o componentă neclasică, revelatoare de tensiune dramatică, exprimată de un stil patetic, de vocație "romantică". Totuși, în general, literatura din secolele Imperiului a fost dominată de clasicism. Minoritar în anumite momente, clasicismul s-a redresat totdeauna. Autoorii clasicizanți n-au imitat niciodată perfect pe Cicero și pe Vergiliu, dar s-au străduit să se apropie cît mai mult de modelele lor preferate. Respectul pentru tradiția culturală a sprijinit totdeauna prestigiul orientării clasicizante. Astfel, epocile Flavienilor și Antoninilor au cunoscut un al doilea clasicism roman, parțial înnoit, iar secolul al patrulea a adus cu sine un al treilea clasicism.

Epocile clasicizante au fost precedate și separate de etape istorice, în care au prevalat alte

orientări, în principiu neclasice. Opoziția între clasicism și anticlasicism s-a învederat totdeauna vie, fertilă în rezultate artistice de valoare. La mijlocul secolului întâi a dominat noul stil, de structură asiatică, care exprima o viziune patetică asupra lucrurilor; un gust pronunțat pentru asimetrie și pentru confesiunea vibrantă, anumite tendințe anomaliste; acest nou stil dezvolta, pînă la limitele lor, tendințele spre o limbă latină înnoită și spre retorizarea scriiturii. Neasianismul n-a dispărut de altfel niciodată din constelația orientărilor literare, ajungînd să aibă ecouri în operele celor mai clasici scriitori.

Clasicizarea persistentă de la începutul secolului al doilea, a favorizat o ciudată întoarcere la surse, admirația pentru preclasici, înflorirea aticismului arhaizant, cultivat în cadrul manierismului frontonian, de altminteri nu în întregime străin de noile experiențe stilistice, dezvoltate în primele două secole ale erei noastre. Dar, la rîndul său, aticismul arhaizant a pregătit relansarea clasicismului. Contactele cu literatura greacă au înlesnit și ele aceste alternanțe ale priorităților estetice.

Așadar, non-clasicismul a marcat prin contrast și prin influențe directe cele două clasicisme imperiale, cel flaviano-antoninian și cel constantino-teodosian. Totodată, nu toți scriitorii pot fi așezați cu precizie într-o orientare literară sau în alta. Cazurile satiricilor, dar și ale lui Tacit și Amian, apar elocvente în acest sens. La rîndul lor, scriitorii creștini încep prin a refuza tiparele stilistice consacrate - îndeosebi Tertullian și Commodianus - dar sfîrșesc prin a adera la cel de al treilea clasicism.

Latina vorbită evolua în acest timp rapid, spre stadiile ilustrate ulterior de limbile romanice.

Dar ansamblul mărturiilor literare, din timpul Imperiului, atestă și el o anumită evoluție, sensibilă chiar la clasicisanți. Moare fraza de tip ciceroniană, "perioada", vocabularul este înnoit, imaginile colorate, îndrăznețe, se impun în mod constant. O pendulare surprinzătoare, dar interesantă, între expresia tensionată, tributară densității conceptuale, și scriitura prolixă, abundentă în flosculi retorici, tentată de diluația mesajului, se poate constata la mulți scriitori.

O asemenea literatură a jucat un rol de prim ordin în evoluția culturii universale. Strîns legată de literatura greacă, prin influențe dar și printr-o comunitate de vocație mediteraneană, literatura latină a transmis posterității, în maniera sa originală, multe din cuceririle artei elenice. Totodată, ea a marcat, prin inovațiile ei absolut specifice, toată literatura europeană de mai târziu. Am arătat cît datorează Evul Mediu literaturii creștine. Însă, Renașterea și secolele subsecvente sînt considerabil îndatorate autoriilor necreștini.

Satira modernă nu se poate imagina fără precedentul oferit de Iuvenal, iar biografia datorează mult lui Suetoniu. Teatrul elisabetan și cel al Renașterii s-au nutrit permanent din tragediile lui Seneca, iar literatura picarească și chiar romanul modern, mai ales cel scris de Joyce și de Proust, s-au inspirat din precedentele oferite de Petroniu și de Apuleius. Romanul cel mai modern se situează adesea destul de aproape de romanul latin. Regii Franței puneau de altfel în scenă Satyricon-ul.

Filologia modernă a folosit din plin zestrea oferită de erudiția latină, iar geniul lui Tacit, gîndirea sa elevată, strălucitoare, au impresionat și în-

fluențat totdeauna. Literatura latină din timpul Imperiului a adus, fără îndoială, o contribuție esențială la îmbogățirea tezaurului culturii universale.

TABLA DE MATERII

	<u>pag.</u>
SOCIETATEA, CULTURA ȘI LITERATURA ÎN	
SECOLELE II-VII e.n.	3
<u>Condițiile economice și sociale</u>	3
<u>Contextul politic</u>	17
<u>Climatul ideologic și propagarea re-</u> <u>ligiilor orientale</u>	24
<u>Arhitectura și artele</u>	29
<u>Invățămîntul, literatura și tendin-</u> <u>tele ei prioritare</u>	30
<u>Bibliografie selectivă</u>	39
<u>Societatea, viața politică, religia,</u> <u>cultura</u>	39
<u>Literatura</u>	40
PLINIUS CEL TÎNĂR	41
Viata	41
Opera	43
Traiani Panegyricus	44
Epistulae	47
Universul literar	54
Caracterizare generală	59
Manuscrise	60
Ediții	61
Traduceri românești	62
Studii	62

	<u>pag.</u>
TACIT	65
Viața	65
Opera. Agricola	66
Germania	74
Dialogus de oratoribus	78
Historiae	82
Annales	87
Conceptiile despre istorie și lume	95
Arta	105
Concluzii	112
Manuscrise	112
Ediții	113
Traduceri românești	115
Studii	116
SUETONIU	122
Viața	122
Opera	124
De uiris illustribus	125
Viațile celor doisprezece cezari.	
Ideologie și opțiuni	128
Stil și compoziție	135
Concluzii	139
Manuscrise	140
Ediții	140
Traduceri românești	141
Studii	142
FLORUS ȘI IUSTIN)	146
Viața lui Florus	146
Opera	146
Iustin	155
Manuscrise	155
Ediții	156
Traduceri românești	156
Studii	157

	<u>pag.</u>
IUVENAL	159
Viața	159
Opera	162
Ideologia Satirelor	163
Arta poetului	175
Manuscrise	178
Ediții	179
Traduceri românești	179
Studii	180
FRONTO ȘI MIȘCAREA FRONTONIANĂ.	
ALȚI PROZATORI	185
Fronto. Viața	185
Opera	185
Mișcarea frontoniană	189
Alți prozatori	190
Manuscrise	191
Ediții	191
Studii	191
AULUS GELLIUS	193
Viața	193
Opera	194
Manuscrise	198
Ediții	198
Traduceri românești	199
Studii	199
APULEIUS	200
Viața	200
Opera	201
Floridele și alte opere	201
Apologia (De Magia)	203
Metamorfozele. Cuprins	206
Structura Metamorfozelor	207
Planul realist al Metamorfozelor	213

	<u>pag.</u>
Scritura romanului	216
Concluzii	221
Manuscrise	222
Ediții	222
Traduceri românești	223
Studii	223
POEZII NEOTERICI. PRECURSORII ȘI	
URMAȘII LOR	226
Precursorii	226
Poetae nouelli.....	226
Urmașii neotericilor	228
Pentadius	230
Peruigilium Veneris	231
Concluzii	233
Manuscrise	234
Ediții	234
Traduceri românești	234
Studii	234
POEZIA CLASICIZANTĂ DIN SECOLUL	
AL IV-lea. AUSONIUS, CLAUDIAN, RUTILIUS	236
Reacția clasicizantă	236
Ausonius	237
Mosella	240
Claudian	241
Poezie și idei	243
Rutilius	249
Structura poemului	251
Manuscrise	258
Ediții	258
Traduceri românești	258
Studii	260
PROZA SECOLELOR III-VI e.n. EUTROPIU,	
SYMMACHUS, MACROBIUS, BOETIUS	264
Papinian și dreptul	264

	<u>pag.</u>
Gramatica și erudiția	265
Elocința și panegiristii	267
Istoriografia și istoricii minori	267
Eutropiu	269
Symmachus	270
Macrobius	272
Boetius	275
Manuscrise	277
Ediții	278
Traduceri românești	279
Studii	279
HISTORIA AVGVSTA ȘI AVRELIVS VICTOR	282
Historia Augusta	282
Structura Historiae Augustae	285
Aurelius Victor	287
Imitatorii lui Aurelius Victor	290
Manuscrise	291
Ediții	291
Traduceri românești	291
Studii	292
AMIAN	295
Viața	295
Opera	296
Conceptia istorică și opțiunea social-politică	299
Structura operei	302
Mijloacele de expresie în <u>Res Gestae</u>	309
Concluzii	313
Manuscrise	314
Ediții	314
Traduceri românești	314
Studii	315

	<u>pag.</u>
LITERATURA CRESTINA	318
Tendințe	318
Minucius Felix	320
Tertullian	321
Opera lui Tertullian	322
Scriitorii creștini ai secolului	
al treilea	326
Lactanțiu	328
Prezatorii creștini în secolul al	
patrulea	331
Hieronymus	332
Poetii creștini în secolul al	
patrulea	334
Augustin	336
Valoarea contribuției lui Augustin	340
Concluzii asupra literaturii creștine	342
Manuscrise	344
Ediții	344
Studii	346
SCURTE CONCLUZII	351

C-da nr. III Anul 1976

Tiraj: 200 Reeditare

Numele și Prenumele dactilografiei:

MODIGA CARMEN

Desenul: Efstate Elena

Corectat și bun de tipar: Prof. dr. EUGEN CIZEK

Executat în cadrul Tipografiei Universității
din București

13,45 lei

Lel 13,45